

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

Оржеховська В.М., Федорченко Т.Є.

ТЕХНОЛОГІЇ РОЗБУДОВИ ВИХОВНОЇ СИСТЕМИ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Навчально-методичний посібник

Кіровоград-2014

УДК 379.821.015.331:159.952.13
ББК 74.200я73
О-65

Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах Комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (протокол № 1 від 21.03.2014 р.; лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України № 141/12-Г-532 від 2 квітня 2014 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України (протокол № 9 від 29 жовтня 2013 р.)

Рецензенти:

Н. М. Чернуха — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка;

С. О. Свиріденко — кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії виховної роботи в закладах інтернатного типу Інституту проблем виховання НАПН України.

О-65

Оржеховська В. М.

Технології розбудови виховної системи загальноосвітнього навчального закладу : [навчально-методичний посібник] / В. М. Оржеховська, Т. Є. Федорченко. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. — 172 с.
ISBN 978-966-189-303-9

Навчально-методичний посібник присвячений проблемі технологій розбудови виховної системи школи в умовах формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу. У розділах надається інформація про використання технологій збереження здоров'я школярів, виховної роботи школи з профілактики вживання учнями психоактивних речовин (проекти, тренінги, профілактична програма), технології запобігання агресії та насильства у контексті формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу.

Навчально-методичний посібник адресований студентам педагогічних спеціальних вищих навчальних закладів для теоретико-практичної підготовки з навчальних дисциплін «Соціально-педагогічне проектування», «Система виховної роботи в установах державного піклування», «Соціальна робота в сфері дозвілля», «Технології соціально-педагогічної діяльності», «Менеджмент соціальної роботи», де в окремих темах вивчаються питання технологій розбудови виховної системи загальноосвітнього навчального закладу. Посібник буде корисним і для педагогічних колективів загальноосвітніх навчальних закладів, батьків та представників різних організацій, які беруть участь у підвищенні якості освіти, науково-педагогічних працівників, у системі підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних і соціальних кадрів.

УДК 379.821.015.331:159.952.13
ББК 74.200я73

ISBN 978-966-189-303-9

© В. М. Оржеховська,
Т. Є. Федорченко, 2014
© ТОВ «Імекс-ЛТД», 2014

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗБУДОВИ ВИХОВНОЇ СИСТЕМИ ШКОЛИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА.....	6
1.1. Виховна система загальноосвітнього навчального закладу в умовах формування превентивного виховного середовища	6
1.2. Координація зусиль педагогів, батьків та громадськості у контексті функціонування виховної системи загальноосвітніх навчальних закладів	16
Розділ 2. ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я ШКОЛЯРІВ ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА У ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ	29
2.1. Здоров'язбережувальне освітнє середовище — пріоритетне завдання школи	29
2.2. Створення програми «Здоровий мікроклімат у школі та її основні вимоги»	36
Розділ 3. ТЕХНОЛОГІЇ ВИХОВНОЇ РОБОТИ ШКОЛИ З ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ УЧНЯМИ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН	46
3.1. Сучасні проблеми у підлітковому середовищі та їх вплив на вживання психоактивних речовин.....	46
3.2. Розробка шкільної профілактичної програми із вживання учнями психоактивних речовин та її моніторинг	56
3.3. Можливості учнівського самоврядування у здійсненні профілактики вживання учнями психоактивних речовин	67
3.4. Використання інтерактивних технологій у профілактиці вживання учнями психоактивних речовин	72

Розділ 4. ТЕХНОЛОГІЇ ЗАПОБІГАННЯ АГРЕСІЇ ТА НАСИЛЬСТВА У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	89
4.1. Профілактика насильства та агресії серед школярів у контексті формування превентивного виховного середовища	89
4.2. Діагностика шкільної агресивності та насильства	94
4.3. Застосування ідей педагогіки ненасильства у контексті формування превентивного виховного середовища	115
4.4. Технології профілактико-корекційної роботи з дітьми та підлітками	127
Додатки	135
Список використаних джерел	168

ВСТУП

Становлення підростаючого покоління в Україні продовжує відбуватись у складних умовах політичних суперечностей, економічних проблем, соціальної нестабільності. Це зумовлює зростання чисельності бездоглядних дітей, підлітків з порушеннями здоров'я, норм поведінки, збільшення кількості осіб «групи ризику», зниження вікових меж залучення дітей до різноманітних девіацій: агресивності, насильства, ранньої адитивності, протиправної поведінки.

Превентивна діяльність освітніх закладів, попри здобутки і напрацювання останніх років, має низку проблем, оскільки продовжує ґрунтуватись переважно на адміністративно-авторитетних підходах до дитини як до об'єкта виховання, обмежується в основному проведенням окремих заходів, що спрямовані на подолання негативних явищ, а не на попередження їх виникнення та поширення. Однією з причин такого становища є відсутність координації й інформаційного обміну серед установ та відомств (освітніх, медичних, соціальних установ, внутрішніх та судових органів), які займаються профілактичною діяльністю, системи постійного моніторингу соціального середовища на предмет виявлення і контролю групи ризику, що не дозволяє вчасно попередити негативну поведінку, зберегти здоров'я дитини та її сім'ї, надати їм своєчасну й необхідну допомогу.

У зв'язку з цим соціально необхідним і педагогічно доцільним є створення в освітніх закладах превентивного виховного середовища, що трактується науковцями як територіальна система відомств, служб, установ, суспільних ініціатив, які здійснюють у взаємодії з населенням профілактику негативних явищ у молодіжному середовищі, соціальний захист неповнолітніх.

Створення виховної системи у контексті формування превентивного виховного середовища сприятиме формуванню нової філософії державної соціальної політики у сфері протидії негативним явищам, створенню нормативно-правових засад підтримки і захисту дітей, молоді, сім'ї, координації та ефективному функціонуванню системи превентивної роботи.

Інноваційна стратегія розвитку сучасного освітньо-виховного процесу зумовила створення технологій для забезпечення його якості. Незважаючи на їхню продуктивність, вони часто-густо дають відповіді лише на часткові проблеми, пов'язані з організацією роботи педагога. Тож постає важливе завдання пошуку таких технологій з позиції новітніх теоретичних поглядів, які фокусували б у своїх закономірностях нові освітньо-наукові резерви для розбудови реальної педагогічної практики. Створення дієвого теоретичного підґрунтя для подальших конструктивно-технологічних пошуків у сфері навчання і виховання підростаючого покоління є нагальною потребою в сьогочасному дослідницькому поступі.

Розділ 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗБУДОВИ ВИХОВНОЇ СИСТЕМИ ШКОЛИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА

1.1. Виховна система загальноосвітнього навчального закладу в умовах формування превентивного виховного середовища

Без наукового передбачення, без уміння закладати в людині сьогодні ті зерна, які проростуть через десятиріччя, виховання перетворилося б на примітивний догляд, а вихователь – на неграмотну няньку...

В. Сухомлинський

Виховання ефективне, якщо воно системне.

В. Караковський

Характерною ознакою сучасного освітнього середовища є тенденція до зростаючих труднощів у вихованні дітей. Серед факторів, що їх спричиняють, варто відмітити: криза духовності, руйнування духовних і моральних цінностей; серед молоді набуває поширення байдужість, егоїзм, цинізм, агресивність і жорстокість; різке погіршення здоров'я дітей. За час навчання учні втрачають третину свого здоров'я. Сприяють цьому вживання тютюну, алкоголю та інших психоактивних речовин. Загальновідомо, що в 40% випадках втрата здоров'я призводить до негативних поведінкових проявів. Здоровий спосіб життя – «не в моді»; залежність від азартних ігор тощо. Причина – не лише соціально-політична ситуація в Україні, а й послаблення виховної функції навчальних закладів, сім'ї, загострення конфліктів між батьками і дітьми; негативний вплив ЗМІ; нескоординованість і розмежованість у розв'язанні проблем неповнолітніх; професійна некомпетентність відповідних служб щодо використання психолого-педагогічних засобів і технологій у вихованні неповнолітніх.

Поняття «**виховна система**» вперше було введено у педагогічний науковий зворот російським академіком Л. І. Новіковою та її науковою школою у 1989 році. Відтоді пройшло майже 10 років, а в Україні тільки зараз набирає сили хвиля моделювання виховних систем загальноосвітніх навчальних закладів.

У категоріально-понятійному апараті виховання співіснує родове гніздо схожих, але не тотожних понять:

- виховна система;

- виховне середовище;
- виховний простір.

Спільність їхніх змістовних характеристик пов'язана з тим, що і виховна система, і середовище, і простір — це категорії, які забезпечують умови для вирішення виховних завдань. Однак за змістом ці поняття не ідентичні, між ними існує суттєва різниця. Ця обставина вимагає формування професійної компетентності керівників загальноосвітніх навчальних закладів в управлінні вихованням. Усвідомлене розуміння основних понять процесу виховання дасть змогу зробити його розвиток більш ефективним і сучасним.

Виховна система (згідно з визначенням І. Єрмакова) — це упорядкована цілісна система компонентів, взаємодія й інтеграція яких сприяє цілеспрямованому та ефективному розвитку учнів закладу освіти. Виховна система не ідентична системі виховної роботи. Під системою виховної роботи розуміють систему взаємозалежних виховних заходів, адекватних поставленій меті. Виховна система розглядається як педагогічна категорія і як феномен педагогічної практики. Виховна система освітнього закладу має складну структуру — комплекс взаємозалежних компонентів: цілі та діяльність, що забезпечує їх реалізацію; суб'єкти діяльності, що її організують та залучаються до неї; стосунки, що об'єднують суб'єктів у певну спільність; середовище системи, що освоюють суб'єкти системи; внутрішнє управління, що забезпечує інтеграцію компонентів системи у цілісність. Існування системи визначається не її компонентами, а зв'язками між ними.

Сам процес створення виховної системи у контексті превентивного виховного середовища можна поділити на **5 етапів**, а саме:

1. Окреслення кола виховних проблем загальноосвітнього навчального закладу.
2. Аналіз виявлених проблем та причин.
3. Розробка програми, шляхів реалізації, тактики вирішення проблеми, пошук ресурсів, залучення партнерів.
4. Реалізація програми дій, прогнозування перешкод, профілактико-корекційні дії.
5. Рефлексія — аналіз та оцінка результатів.

Формуючи превентивне виховного середовища ЗНЗ, педагоги мають враховувати цілі навчального закладу як педагогічної системи і цілі самих дітей та об'єднувати зусилля усіх учасників навчально-виховного процесу — педагогів, батьків, учнів, громаду.

Важливою умовою ефективності виховної системи є наявність системоутворюючої діяльності. На думку Н. Селіванової, така системоутворююча діяльність є своєрідним стержнем, навколо якого

вибудовується система. У дошкільному навчальному закладі такою діяльністю є *організація життєдіяльності дітей та створення розвивального життєвого простору*.

Існує **два типи виховних систем**: гуманістичні й авторитарні, однак обидві мають складну структуру і є комплексом взаємозалежних блоків — компонентів, а саме: цілей; діяльності, що забезпечує їхню реалізацію; суб'єктів діяльності, що її організують; відносин, що інтегрують суб'єктів у певну спільність; середовища системи, освоєного суб'єктами; внутрішнього управління, що забезпечує інтеграцію всіх компонентів системи в цілісність.

Ключовими словами в цьому визначенні є «комплекс взаємозалежних блоків», а саме:

— Виховний простір — навпаки, частина потенційного виховного середовища (як правило, ширшого за межі навчально-виховного процесу), що освоєна вихователями та вихованцями; поле виховної діяльності, яке цілеспрямовано розвивається і перетворюється (Н.Л. Селіванова).

Поняття виховний простір не може бути однозначним, адже і сам простір багатовимірний. Його багатомірність пов'язана з тим, що він містить у собі природний, соціальний, інформаційний та культурний компоненти як підпростори.

— Виховне середовище — це сукупність факторів, що реально склалася і функціонує в соціумі даність, а не результат конструктивної діяльності вихователів, менеджерів освітнього процесу зі створення умов для розвитку школярів.

Превентивне виховне середовище загальноосвітнього навчального закладу — це в першу чергу ті соціальні інститути, на які в тій чи іншій мірі покладені виховні функції по відношенню до дітей. Кожен із компонентів цілеспрямовано впливає на дітей, що важливо враховувати педагогам у виховній діяльності. Превентивне виховне середовище не виникає саме по собі. Його формування передбачає організацію, партнерство, взаємодію усіх зацікавлених об'єктів.

Необхідними умовами формування превентивного виховного середовища школи в сучасних умовах є: педагогізація усіх соціокультурних сфер, іншими словами — науково-методичний супровід діяльності у вирішенні проблем виховання в інтересах розвитку дитини, педагогів, батьків; постійне підвищення кваліфікації педагогічного колективу; педагогічний менеджмент формування превентивного виховного середовища ЗНЗ; партнерська взаємодія у формуванні превентивного виховного середовища. Отже, провідною умовою в організації і формуванні превентивного виховного середовища школи є створення ефективної виховної системи.

Виховна система школи в умовах превентивного виховного середовища — це упорядкована цілісна сукупність компонентів виховання (мета, суб'єкти виховання, їх діяльність, спілкування, відносини, кадровий потенціал, матеріальна база), які сприяють розвитку (фізичному, інтелектуальному, духовному, одним словом, всебічному розвитку і саморозвитку учнів. Виховна система зорієнтована на конкретні умови, враховує інтереси і потреби дітей та дорослих, тому вона не може бути ідентичною у різних регіонах, навіть у двох сусідніх школах.

У процесі побудови виховної системи в умовах превентивного виховного середовища формується «обличчя» навчального закладу, його позитивний імідж, що має важливе значення для розвитку індивідуальності членів шкільної спільноти. Виховна система школи обов'язково вирізняється чимось особливим, притаманним окремій школі — школа правових знань, патріотичного виховання, сприяння здоров'ю тощо.

І. Д. Бех зазначає: «...у виховному середовищі представлені всі аспекти культури (пізнавально-творчої, художньо-естетичної, предметно-перетворювальної, духовно-комунікативної) і культурних форм життя. Компонентами виховного середовища є: демократизація і гуманізація соціобуття вихованців; індивідуалізація соціобуття вихованців; культивування творчих можливостей; формування особистісно конструктивних відносин; оптимізація виховних можливостей процесу навчання; взаємодія школи і довкілля; міжкультурна взаємодія у розвитку вихованців; продуктивна життєдіяльність вихованців; учитель у виховному просторі».

Виховна система не ідентична системі виховної роботи. Під системою виховної роботи розуміють, згідно з твердженням Н. Боритько, систему взаємозалежних виховних заходів (справ, акцій), у кращому випадку це — підсистема у загальній освітній системі школи, у гіршому — набір заходів, що проводяться не завжди сплановано й осмислено.

Наприклад, у виховній системі Старинської загальноосвітньої школи Бориспільського району Київської області домінують два провідних пріоритети: здоровий спосіб життя і праця, зокрема продуктивна.

Уже шість років поспіль школа є учасником Всеукраїнського курсу захисту сучасної моделі навчального закладу «Школа сприяння здоров'ю» і підтверджує статус інформаційно-освітнього центру Національної мережі шкіл сприяння здоров'ю. Старинська ЗОШ І-ІІІ ступенів з 2004 року є опорним навчальним закладом району та інформаційно-освітнім центром з проблем формування культури

здоров'я особистості. З 2006 року у складі Національної мережі Шкіл сприяння здоров'ю як переможець Всеукраїнського конкурсу-захисту сучасної моделі навчального закладу Школи сприяння здоров'ю.

У 2009 році визнана Міністерством освіти і науки України кращим освітньо-просвітницьким центром Київської області.

У школі започаткована здоров'яформуюча модель виховної роботи як школи проектної діяльності.

Система роботи школи у напрямі реалізації моделі навчального закладу «Школа сприяння здоров'ю» має на меті виховання свідомого громадянина і патріота незалежної України на основі здоров'язбережувальних технологій. Зараз впроваджується програма «Школа сприяння здоров'ю – школа проектної діяльності в умовах превентивного виховного середовища». Її метою стало забезпечення системного підходу до проектної діяльності в умовах особистісно розвивального навчання і виховання.

У ході науково-пошукової роботи зусилля педагогів були зосереджені на розробленні та практичній реалізації моделі школи проектної діяльності як системи організації навчально-виховного процесу, в основу якого покладено формування здорового способу життя учнів, поглиблення проектно-діяльнісного змісту навчання і виховання шляхом широкого впровадження методу проектів у класно-урочну та позакласну роботу.

Для реалізації завдань програми колектив школи розробив модель єдиної педагогічної системи: визначено можливості проектно-цільового управління закладом; просвітницьку спрямованість проектів, враховуючи вікові особливості дитини та її індивідуальний життєвий досвід; сплановано науково-методичну роботу для досягнення нової якості навчально-виховного процесу. Результатом творчої праці педагогів стали 15 проектів програми.

Програма проектів була прийнята на спільному засіданні Шкільної ради і Ради старшокласників, а потім знайшла продовження на зборах класних активів. Ініціатором у складанні проектів став клуб «Кругозір», а керівником – педагоги. Учні працювали як у класних, так і в загальношкільних проектах: «Добрий лікар Айболить», «Країною здоров'я», «Майстерня здоров'я», «Пори року», «Тато, мама і я – спортивна сім'я» (проведення заходу разом з батьками), «У майбутнє ми робимо крок», «Спорт і фізичне виховання – важливі чинники здорового способу життя», «Ми – за здорові звички», «Здоров'я дітей – здоров'я нації», «Суд над цигаркою», «Кидай палити й вигравай», «Чи бути здоровим – вирішуєш ти».

Також з метою системного підходу до проблем збереження здорового способу життя учнів у навчальному закладі використовується

проектна інноваційна методика: «Власне здоров'я у власних руках», «Ми — за здоровий спосіб життя», «Продуктивна праця — на допомогу здоров'ю». До цих проектів залучається весь педагогічний колектив школи, батьки вихованців.

Це дозволяє зробити висновок, що, беручи участь у таких проектах, учні навчаються ефективним навичкам спілкування, критичному мисленню, прийняттю відповідальних рішень, відпрацюванню адекватної поведінки, вмінню прийняття рішень щодо правильного здорового вибору, уникнення невиправданого ризику, вирішенню конфліктів, протидії тиску зовні, профілактиці шкідливих звичок, умінню правильно поводитися у різних життєвих ситуаціях, бажанню зберегти власне здоров'я і здоров'я своїх близьких.

З 2010-2014 року працює програма «Школа здоров'я — школа розвитку», мета якої є створення сприятливих умов для збереження та зміцнення фізичного, психічного і духовного розвитку дітей в умовах виховання в шкільному закладі та формування особистості підлітка, здатності до повноцінної, успішної життєдіяльності в усіх сферах. Програма стала одним з основних компонентів цілісного педагогічного процесу у навчальному закладі. Режим дня, організований у школі, враховує дотримання гігієнічно-санітарних норм під час навчально-виховного процесу, стан здоров'я кожної дитини, щоденний систематичний руховий режим.

Найважливішим фактором адаптації молодого організму до розумової діяльності без негативних наслідків для здоров'я є фізіологічно-гігієнічна раціоналізація навчального навантаження відповідно до вікових норм. При складанні й регламентації навчальних планів враховується їх ступінь труднощів; здійснюється контроль обсягу домашніх завдань, що сприяє перетворенню просто уроку на здоров'язбережувальний.

Робота гуртків, факультативів планується так, щоб кожен учень знайшов собі цікаве й змістовне заняття. За останній рік зріс рівень зайнятості учнів у позакласний час до 83%. У школі працює 5 гуртків: драматичний, хореографічний, хор 1-4 класів, вокальний ансамбль хлопців «Козачата», ансамбль дівчат-старшокласниць «Дивограй». Під час співу, танцю, гри на сцені діти отримують позитивні емоції, які приносять радість, насолоду, а це і є ознакою здоров'я.

Спортивний зал працює допізна і без вихідних. Для того, щоб здоров'я дітей було міцнішим, створено належні гігієнічні умови навчання. Дирекція школи прагне забезпечити достатнє освітлення, санітарне обслуговування приміщень школи. Щоденно чергові по школі перевіряють якість навчальних кабінетів. Учителі контролюють температурний режим у класах під час занять, на перервах

дітей чекають облаштовані майданчики, рекреаційні зони відпочинку.

Щорічно проводиться медичний огляд школярів та учителів. Його метою є виявлення відхилень у здоров'ї, моніторинг, профілактико-корекційна робота з дітьми, які поставлені на диспансерний облік. Результати медоглядів заносяться до «Щоденника здоров'я», який було розроблено у школі та видано ще у 2006 році. Таким чином дотримується зв'язок педагогів, медиків і батьків щодо інформативності стану здоров'я школярів. Для учнів «Щоденник здоров'я» став пам'яткою правил безпечного перебування у школі, дотримання санітарно-гігієнічних норм, рейтингом результатів та досягнень рівня власного здоров'я.

Враховуючи те, що однією з істотних причин слабого здоров'я школярів є гіподинамія — «сидячий спосіб життя», рухова активності школярів під час уроків у полі зору кожного учителя. Обов'язковим є проведення фізкультхвилинок, валеопауз, хвилинок-усмішок, які займають декілька хвилин, а користі, психофізичної та емоційної розрядки додають впродовж усіх навчальних занять.

Учителі школи виховують у учнів інтерес до здорового й активного способу життя, розвивають мислення, уяву, пам'ять, творчість, навчають дітей визначати життєві цінності, розвивають потребу у формуванні культури здоров'я особистості, популяризують фізичну культуру і спорт, організують вечори відпочинку, випуски газет, конкурси малюнків, плакатів «Здоровим бути модно». Поруч із фізичним розвитком іде праця.

У школі добре усвідомлюють, що праця — одна з провідних умов формування людини, повноцінного її існування, фактор творчого розвитку гармонійної, креативно налаштованої особистості.

Сьогодні перед українською школою стоїть завдання підготовки учнів до життєдіяльності в умовах ринкової економіки, до створення якої прагне держава. І для цього є усі передумови. Передусім — це напрацьований досвід роботи трудових об'єднань школярів 50-80-х років минулого століття, час розвитку і розгортання трудових об'єднань школярів — таборів праці і відпочинку, трудових загонів, учнівських виробничих бригад, шкільних лісництв та ін.

Нагадаємо, що трудові об'єднання школярів — це трудові колективи учнів, які утворюються на базі шкіл, господарств і підприємств з метою забезпечення зайнятості учнів у вільний від навчання час, трудового виховання молоді, об'єднанні соціальністю цілей, продуктивною працею в різних галузях господарства при безпосередньому врахуванні інтересів колективів і особистості. У той же час повернення до активізації діяльності трудових об'єднань школярів,

відродження продуктивної праці є засобом активної професійної самореалізації.

Що стосується Старинської школи, то ніякої перерви у залученні дітей до продуктивної праці не було. Вплив дитячої праці (розміри, сфери застосування), а головне, наслідків для здоров'я, інтелектуального, фізичного, психічного, соціального розвитку учнів на якість навчання і відвідування школи для школи було завжди актуальним.

Трудові об'єднання школярів — позакласна форма трудового виховання, яка дозволяла залучати учнів до суспільно корисної продуктивної праці (педагогічно доцільна, економічно виправдана суспільно необхідна діяльність, яка за змістом відповідає їх розумовому, фізичному розвитку і спрямована на всебічний розвиток особистості).

На жаль, перебудовчий період нашої держави кінця ХХ — початку ХХІ століття майже викоринив з багатой виховної практики продуктивну працю учнів.

Між тим відстороненням праці від школи скористалась вулиця з її «дико ринковими» стосунками між учасниками трудового процесу: діти і вулиця, діти і наймана некваліфікована важка праця, діти і торгівля власним тілом, діти і ріст злочинності — ось негативні надбаня сьогодення.

З одного боку, відсутність належного трудового виховання та досвіду будь-якої роботи, нівелювання праці як життєвої цінності, низька адаптованість до умов ринкового сьогодення, а з другого — орієнтація на працю як на засіб задоволення певних власних матеріальних потреб («апетити» щоразу збільшуються) негативно вплинули на процес входження підлітків у трудові відносини, сприяли поширенню рестрикціонізму (зниження трудової активності), регідності (недостатньої мобільності, неприйняття певних змін у трудовому процесі), резігнації (відмова від власних зусиль відповідати викликам часу), браку компетентності, розвитку почуття страху перед самореалізацією тощо.

Трудова діяльність у превентивному виховному середовищі школи розглядається як форма вияву активності учня до праці. Залучення до трудової діяльності спонукають школяра розвивати потреби, інтереси, схильності, почуття, усвідомлення обов'язку. Причому мотив має бути значущим для учнів.

Суспільно корисна продуктивна праця учнів Старинської школи, в процесі якої вони найбільш наближаються до умов реального матеріального виробництва, сама по собі характеризується неабияким арсеналом педагогічних засобів впливу на учнів, формування їх мо-

рально-вольових, інтелектуальних та трудових якостей, на формування економічного мислення учнів, розвитку міжпредметних зв'язків.

Пізнавальна основа трудової діяльності залежить від специфіки праці, користування певними засобами, передбачає наявність у дитини, передусім, загальнотрудових умінь і навичок — таких, які необхідні для здійснення будь-якої трудової діяльності, серед них уміння планувати свої дії, організаційні уміння і навички, самоконтролю.

Трудова діяльність потребує вольових дій. Це виразно проявляється тоді, коли треба докласти умінь і терпіння.

При організації трудової діяльності у превентивному виховному середовищі позаурочного навчального процесу та позашкільної освіти передбачається обов'язкова присутність педагога, щоб праця не була переобтяжливою для учнів, а лише цікавою і бажаною, і була сприятливою для розвитку школяра.

Особлива увага приділяється здоровому харчуванню у школі, оскільки у нашому житті набуло поширення незбалансоване та неякісне харчування. Тому повноцінне харчування учнів — одне з головних завдань зі створення колективом школи умов здорового перебування, навчання і виховання учнів у школі. У Старинській школі усі діти мають повноцінне харчування та ще й здешевлене, завдяки організації уроків продуктивної праці. На батьківських зборах приймається рішення про те, що потрібно школі у допомозі при вирощуванні овочевих культур, уроків продуктивної праці. Всі учні беруть з собою робочий одяг і після основних уроків виходять на пришкольну ділянку.

Завгосп школи, вона ж шкільний агроном, дає завдання. Учитель разом з учнями планує і організовує роботу так, щоб можна було прослідкувати її результативність і якість, використавши потім дані для рейтингу та підведення підсумків трудової справи. Діти розуміють, що ці уроки для їхнього блага, тому працюють добросовісно. Найбільш працюючим заноситься подяка у щоденник, на загальношкільній лінійці дирекція нагороджує грамотою та цінним подарунком, частина учнів звільняється від практики.

На думку педагогів і батьків, дітям така зайнятість необхідна, адже вони вчаться не тільки працювати, але й взаємовиручці, емоційному і соціальному контакту під час спільної діяльності. Формується господарська та економічна грамотність, вміння прогнозувати, оцінювати роботу за результатом. Окрім безпосередньої фізичної праці, до якої залучені старшокласники, вони мають змогу споживати одержані плоди у прямому значенні слова, що виражені з дотриманням екологічних норм.

У школі діє Рада старшокласників. Відповідальний за трудові справи член Ради координує співпрацю педагогічного колективу з учнями з трудового виховання, підведення підсумків рейтингових змагань. Усі члени Ради свідомо ставляться до організації уроків продуктивної праці, мають відповідну інформацію від директора школи щодо економічного обґрунтування та значення здорового харчування учнів у школі. Така роз'яснювальна робота проводиться з усіма класними колективами і батьками.

Ще до початку весняно-городніх робіт кожен клас отримує завдання; на засіданні Ради визначається графік уроків продуктивної праці, який затверджується директором школи. Підсумки підводяться за рейтинговою системою у балах щоденно. Який клас набирає їх найбільше, той переможець за напрямом «Трудові справи». Окремих учнів з найкращими показниками в роботі Рада ініціює на відзначення дирекцією на урочистій лінійці. Наприкінці травня з числа учнів створюються виробничі бригади та визначаються дні продуктивної праці з вирощування городніх культур. Влітку школярі поливають, прополюють городину, підв'язують помідори, збирають врожай смородини, порічок, йошти; консервують огірки, різні компоти із фруктів. Восени збирають помідори, капусту, моркву, буряк, виноград. Плоди учні споживають свіжими, а решту допомагають працівникам їдальні переробляти на зиму.

Виховання учнів спрямоване так, щоб вони відчували, що в основі трудового життя лежить радість праці, адже праця приносить певний результат, прикрашає землю, творить багатства, що належать всім і кожному.

Уроки продуктивної праці — це завжди посильна робота. Учні відчують, що в основі трудового виховання лежить радість праці. Продуктивна праця розширює знання учнів з біології, хімії, математики та інших предметів, вчить господарювати.

Педагогічний колектив школи твердо переконаний — успіх прийде тоді, коли усі (і учні, і учителі, і батьки) працюють по совісті, коли знаходять взаєморозуміння з людьми, владою. І кожна дитина від своєї праці, бодай невеликої, повинна отримати задоволення, а також заохочення, тоді вона навчиться більше цінувати свою і чужу працю. І здорові діти будуть там, де створено сприятливе як для учнів, батьків, так і для педагогічного колективу шкільне середовище, забезпечено повноцінне харчування, зайнятість за інтересами, рухова активність; де плани є динамічною структурою з реалізації потреб сьогодення, де перспектива набуває обрисів реальності завдяки працелюбству, великому бажанню випустити зі школи молоду людину фізично, психічно, духовно, соціально, екологічно здоровою.

1.2. Координація зусиль педагогів, батьків та громадськості у контексті функціонування виховної системи загальноосвітніх навчальних закладів

У сучасних умовах демократичної перебудови суспільного життя України освіта зайняла чільне місце в системі соціальних пріоритетів, відкрила реальні перспективи європейських стандартів щодо формування в державі громадянського суспільства, яке ґрунтується на інноваційній моделі розвитку. Зрозуміло, що успішне розв'язання цих проблем можливе лише за умови вільного демократичного устрою, де провідною ідеєю є «вільна людина — розвинене громадянське суспільство — сильна держава». Останнє можливо здійснити лише шляхом докорінного реформування системи освіти, як важливої соціальної сфери нашої країни, в органічній єдності з її іншими галузями та створенням системи державно-громадського управління галуззю освіти.

Аналіз наукових досліджень свідчить про наявність значної кількості праць вітчизняних і зарубіжних авторів, що стосуються державної освітньої політики й управління освітою. Однак ще не знайшли достатньої розробки та висвітлення питання державно-громадського управління загальною середньою освітою, розробки моделі виховної системи та визначення механізмів управління загальною середньою освітою на державно-громадських засадах і з урахуванням сучасних законодавчих та нормативних актів з питань освіти в Україні.

Зазначимо, що становлення і розвиток суспільства базується на інститутах місцевого самоврядування, які мають чинити визначальний вплив на цілі, зміст, форму і результати партнерства між особистістю, державою і суспільством.

Інтеграція сфер діяльності, прав, обов'язків і відповідальності суб'єктів державного управління, громадського самоврядування, громадськості з метою забезпечення результативних управлінських впливів на освітню систему і є державно-громадським управлінням розвитком освіти.

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 17.05.2006 №374 «Про проведення дослідно-експериментальної роботи на базі загальноосвітніх навчальних закладів Самарського району м. Дніпропетровська» на базі загальноосвітніх шкіл проводилася дослідно-експериментальна робота на тему «Розробка моделі державно-громадської системи управління щодо забезпечення освітнього здорового простору навчальних закладів у Самарському районі м. Дніпропетровська».

Основною метою дослідно-експериментальної роботи стала розробка та апробація інноваційної моделі управління зі створення здорового освітнього простору; цілісної виховної системи формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя в навчальних закладах; створення превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу Самарського району м. Дніпропетровська.

Наукова новизна експериментальної діяльності полягала у створенні інноваційної системи управління відділу освіти, навчальних закладів із формування превентивного виховного середовища ЗНЗ, створення виховної системи здорового освітнього простору шляхом забезпечення партнерської взаємодії із зовнішнім соціокультурним середовищем.

У концепції науково-дослідної та експериментальної роботи було визначено мету діяльності педагогічних колективів навчальних закладів:

- розроблення моделі управління з формування превентивного виховного середовища, створення здоров'язбережувального простору навчального закладу, яке б сприяло формуванню і розвитку фізично, психічно, соціально і морально здорової особистості, здатної до самореалізації у даному суспільстві за умов, яка формує свій життєвий досвід на основі духовно-моральних та загальнолюдських цінностей, культури здоров'я;
- перехід на більш високий рівень культури життєдіяльності навчального закладу та освітніх процесів, зростання якості навчання та виховання;
- формування всебічно розвиненої особистості, мотивованої на здоровий спосіб життя, шляхом розбудови демократизації навчально-виховного процесу та організацію органів самоврядування учнів, учителів, батьків, громади в умовах середньої загальноосвітньої школи.

Впродовж дослідно-експериментальної роботи відділом освіти було відпрацьовано системний підхід у поєднанні складових здоров'я: від фізичної до духовної культури всіх учасників навчально-виховного процесу; забезпечено функціонування цілісної навчально-виховної системи в навчальних закладах на основі впровадження сучасних здоров'язбережувальних особистісно-орієнтованих технологій; здійснювався моніторинг стану здоров'я всіх учасників навчально-виховного процесу; реалізовано науково-методичний супровід розвитку навчальних закладів району як «Шкіл сприяння» та «Культури здоров'я».

Для забезпечення впровадження в навчально-виховний процес кожного навчального закладу низки превентивних програм формування здорового способу життя, профілактики ризикованої та асоціальної поведінки серед дітей та учнівської молоді (курси «Школа проти СНІДу», «Корисні звички. ХОУП», «Молодь на роздоріжжі», «Пізнай себе», «Рівний — рівному», навчальний курс «Основи здоров'я») були створені умови для підвищення фахового рівня учителів шляхом навчання за тренінговою системою на базі Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

В основу модернізації системи освіти Самарського району покладено стратегічну програму **«Програма розвитку освітньої галузі Самарського району на 2011-2017 роки»**, учнівський парламент району.

На рівні навчальних закладів функціують педагогічна рада, рада школи, піклувальна рада, громадські організації, спортивні клуби, товариства, профільні громадські організації.

Таким чином, була створена управлінська модель виховної системи, яка включала структурно-громадський супровід. У цій моделі громадські структури діяли поруч із державними структурами управління, установлювали комунікаційний зв'язок усередині кожного управлінського рівня та між щаблями управління. Результатом було встановлення рівноваги між вимогами держави і запитами громадян.

Управління загальною середньою освітою зазвичай розглядають із позицій кібернетики як цілісну систему, що складається з керівної та керованої підсистем.

До керівної підсистеми традиційно відносяться органи державного управління (Міністерство освіти і науки України, обласні, міські управління (департаменти) освіти і науки, районні відділи освіти). До керованої підсистеми — загальноосвітні заклади.

Вироблення моделі та встановлення вагомості факторів і критеріїв діяльності здійснювалося спільними зусиллями на кожному рівні управління, і як наслідок мала місце діалогічна адаптація, яка в різних співвідношеннях поєднувала низхідні та висхідні адаптаційні процеси.

Прикладом такої взаємодії слугує процес створення навчально-виховного об'єднання в районі, а саме Центру творчого розвитку дітей, гуртки і секції якого відвідують і учні навчального закладу, і мешканці житлового масиву.

Робота над створенням здоров'язбережувального освітнього середовища носив системний характер. Управлінські рішення відділу освіти спрямовані на:

1) оптимальну організацію навчально-виховного процесу (тривалість занять і перерв, введення до навчальних планів закладів превентивних курсів з формування здорового способу життя);

2) створення сприятливого психологічного мікроклімату загальноосвітнього навчального закладу (стиль спілкування учителя і учнів), використання відповідних методів і форм навчання, використання соціально-психологічної підтримки в навчально-виховному процесі;

3) дотримання санітарно-гігієнічних умов (привітрювання приміщення, підтримання оптимального температурного режиму);

4) урегулювання рухового режиму дітей з урахуванням їх вікових особливостей: введено додатковий урок рухової активності, додатково введено до штатного розпису кожного закладу посаду керівника гуртка спортивного напрямку, капітально відремонтовано 7 спортивних залів із заміною покриття підлоги;

5) забезпечення раціональним харчуванням;

6) впровадження медичного контролю та оздоровчих процедур.

Взаємодія державних інституцій з громадськими організаціями та громадою району надала змогу забезпечити створення превентивного виховного середовища усіх навчальних закладах району. В експериментальних навчальних закладах всеукраїнського рівня з'явилися школи-супутники, які застосовували на практиці своєї роботи досвід колег.

Експериментальні заклади	Середня загальноосвітня школа № 24	«Створення здорового освітнього простору в умовах екологічних і соціальних проблем мікрорайону школи шляхом вдосконалення духовного здоров'я дитини»
	Середня загальноосвітня школа № 27	«Розробка управлінської моделі створення здорового середовища навчального закладу на засадах сучасного менеджменту»
	Середня загальноосвітня школа № 87	«Навчання здоровому способу життя на засадах розвитку навичок як компонент комплексної програми здоров'я в школі»
	Дошкільний навчальний заклад № 43	«Розробка моделі управлінської діяльності дошкільного навчального закладу комбінованого типу в умовах формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя через фізичне виховання та корекційно-розвивальну роботу»

Школи-супутники	Середня загальноосвітня школа № 11	«Формування життєвих компетентностей через створення виховної системи здоров'язбережувальних інноваційних технологій»
	Середня загальноосвітня школа № 98	«Вплив оздоровчих технологій, розвивальних та інтерактивних методик освітнього процесу на соціальну спрямованість та всебічний гармонійний розвиток особистості»
	Середня загальноосвітня школа № 108	«Збереження здоров'я учнів як основний чинник формування творчої соціально адаптованої особистості»
	Навчально-виховний комплекс № 122	«Соціальна адаптація учасників виховного процесу як складова формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя в умовах створення превентивного виховного середовища школи»
	Спеціалізована школа № 129 фізико-математичного профілю	«Упровадження та модернізація моделі школи сприяння здоров'ю в умовах спеціалізованої школи фізико-математичного профілю»
	Вечірня (змінна) середня загальноосвітня школа № 4	«Ефективне формування та розвиток гармонійної компетентної особистості через інтеграцію духовної культури в усі напрями діяльності учасників навчально-виховного процесу в умовах функціонування вечірньої школи. Модель нової організаційної культури сучасної вечірньої школи»
	Дошкільний навчальний заклад № 392 Центр розвитку дитини	«Розробка моделі управлінської діяльності дошкільного навчального закладу «Центр розвитку дитини» в умовах формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя та реалізації завдань розвитку творчих здібностей»
	Дошкільний навчальний заклад № 386 компенсуючого типу	«Розробка моделі управлінської діяльності дошкільного навчального закладу компенсуючого типу в умовах формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя шляхом корекційно-розвивальної роботи»

Прикладом позитивних результатів у дослідно-експериментальній роботі стали базові загальноосвітні навчальні заклади Самарського району.

Середня загальноосвітня школа №27 Самарського району м. Дніпропетровська мала таку структуру моделі управління:

- у центрі — управлінська команда, до складу якої входили представники від різних категорій учасників навчально-виховного процесу: учні, педагоги, батьки. Ця команда мала генеруючу, направляючу функцію;
- органи управління (педарада, методична рада, учнівське самоврядування, батьківська рада) здійснювали діяльність щодо

організації навчально-виховного процесу шляхом залучення до співпраці громадських організацій, батьківської ради району, батьківських комітетів класів, ради батьків; створення творчих груп учителів, організації дітей та юнацтва «Світанкова країна», «Квітка-семицвітка», творчо-інтелектуального об'єднання «КРОК», волонтерських груп, об'єднань учнів за інтересами (загін юних інспекторів руху, дружина юних пожежників, агітбригада «Екотворчість», спортивні секції, клуби, гуртки); шляхом упровадження програм «Здоров'язбереження», тренінгових занять «Школа проти СНІДу», «Основи материнства», проведення традиційних заходів «Днів відкритих дверей», «Посвяти в козачата», днів здоров'я тощо.

Увесь навчально-виховний процес забезпечувався *медико-соціально-психологічним супроводом*, який здійснювався лікарем-педіатром, лікарем ЛФК, медсестрою, психологом, соціальним педагогом.

На базі ЗНЗ було створено три творчі групи учителів, які впроваджували методичні проекти:

- «Управління процесом розвитку творчо та інтелектуально обдарованих дітей на засадах здоров'язбереження»;
- «Управління процесом соціалізації дитини з проявами девіантної поведінки»;
- «Створення єдиного превентивного виховного середовища «сім'я – школа»».

Кожна з цих груп досліджувала проблему, визначала шляхи подолання труднощів у вирішенні питань, які виникали на практиці, готувала рекомендації, проводила відповідну діагностичну, просвітницьку, корекційну, консультаційну роботу з учасниками навчально-виховного процесу.

У роботі поєднувалися традиційні та інноваційні підходи до управлінської діяльності, що допомагало сформувати творчий колектив однодумців, залучити батьків і громадськість до розв'язання проблем школи.

Важливим чинником підвищення ефективності управління було здійснення моніторингу якості освіти.

Важливу роль відіграло колективне управління якістю освіти на всіх рівнях: шкільному, місцевому, регіональному.

Функції управління соціально-педагогічними системами

Класичні функції

- прийняття управлінського рішення,
- організація і планування,
- координація і регулювання,
- облік і контроль

Діяльнісні функції

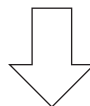
- діагностична,
- фінансово-економічна,
- викладацька, науково-методична, науково-дослідницька,
- господарська,
- аналітична

Модернізовані функції

- прогностична,
- політико-дипломатична,
- менеджерська,
- представницька,
- консультативна

Забезпечує функціонування закладу освіти

Забезпечує ефективність функціонування і розвитку

Свою думку з того чи іншого питання всі учасники навчально-виховного процесу висловлювали під час анкетування, круглих столів, усно чи письмово будь-кому з адміністрації, які уважно вивчалися і враховувалися у подальшій роботі. Одним із шляхів підвищення ефективності управління було застосування інтерактивних методів управління, які сприяли розвитку знань, практичних умінь та навичок, активній взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу. Інтерактивна взаємодія організовувалася через моделювання різноманітних ситуацій, використання ділових, рольових ігор, диспутів, спільного розв'язування проблем, проектну діяльність, творчу роботу, інноваційну діяльність учителя.

Директор загальноосвітнього навчального закладу повинен постійно працювати над підвищенням свого теоретичного рівня й виступати одним із посередників між наукою й практикою.

Особливу увагу приділено керівникам школи, тому ми сьогодні адаптуємо теоретичну модель функціональної компетентності директора школи.

При складанні робочого навчального плану збирається й аналізується інформація щодо задоволення затребуваних учнями освітніх послуг. Якщо вводиться новий предмет до навчального плану, спочатку з'ясується: що конкретно внесе його викладання у вирішення загальних проблем школи, яких освітніх ідей у зв'язку з цим можна досягнути. Існує чіткий взаємозв'язок варіативної та інваріантної частин навчального плану.

Наступний напрям — встановлення наукового, аналітичного, інформаційного супроводу управлінських рішень.

Важливий напрям — **управлінський моніторинг** — осмислення передумов, закономірностей та механізмів персональної діяльності, соціального та індивідуального способів існування, самоаналіз. За результатами моніторингових досліджень визначалися подальші завдання та шляхи їх вирішення (за схемою Даниленко Л. І.).

Останній напрям — **підвищення компетентності управління** на всіх рівнях функції управління.

Прогностична функція:

- ліцензування навчально-виховних освітянських закладів;
- участь у міжнародних проєктах і програмах;
- створення програми експериментально-дослідної роботи;
- створення умов для інноваційної та оздоровчої діяльності учнів, батьків, педагогів.

Менеджерська функція:

- активізація господарської економічної діяльності, раціонального використання коштів;
- раціональне розміщення кадрів та організація їх діяльності;
- вплив на внутрішній мікроклімат дошкільного, батьківського та педагогічного колективів;
- налагодження та підтримка регіональних та міжнародних контактів оздоровчого спрямування;
- використання попиту молоді та батьків у розробці системи оздоровчих та соціальних заходів.

Консультативна функція:

- робота з батьківським та дитячим активом;
- виконання та корекція науково-дослідної роботи;
- інструктивно-методичні наради, науково-методичні ради, вчені ради;
- педагогічні ради, конференції, конкурси.

Розроблена модель дозволила досягти таких позитивних результатів:

на рівні учнів:

- зменшення порушення дисципліни, зацікавленість власними якостями, рівнем розвитку, віра у себе;
- прагнення до саморозвитку та самовдосконалення;
- покращення стосунків «вчитель-учень», «учень-батьки»;
- позитивні зрушення у вирішенні проблем з дорозв'язбереження (завдяки ранньому виявленню порушень);

на рівні сім'ї:

- висока оцінка творчих та інтелектуальних здібностей дітей;
- відчуття себе з дитиною одним цілим;

- доброзичливі стосунки;
- у більшості батьків виникло бажання знати про проблеми та досягнення учнів;
- батьки активніше залучаються до життя школи;
- активізувалася діяльність батьківського комітету школи тощо;

на рівні класу:

- активізувалася участь у спільній діяльності;
- підвищився рівень згуртованості колективів;
- підвищилася психологічна, емоційна єдність, співпереживання;
- з'явилося бажання бути кращими;

на рівні учителів:

- спостерігається позитивна динаміка зростання педагогічної майстерності вчителів (збільшилася кількість учителів-методистів на 8%, учителів вищої категорії на – 4%);
- підвищився рівень психологічної грамотності, психологічної культури;
- більш глибоке усвідомлення сутності педагогічної взаємодії;
- упроваджено «Портфоліо особистісного зростання вчителів»;
- позитивна мотивація професійного самовдосконалення;

на рівні школи, громади:

- підвищилася якість надання освітніх послуг;
- створилася творча атмосфера в педагогічному, учнівському та батьківському колективах;
- сформувалася мотивація на здоровий спосіб життя;
- розвиваються партнерські відносини з батьками, мешканцями мікрорайону;
- налагоджена взаємодія з центром соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді, з територіальним медичним об'єднанням, обласним кіноцентром «Веснянка», обласним центром «Здоров'я» та іншими інституціями;
- підтверджена ефективність упровадження шкільної програми «Здоров'язбереження»;
- за результатами анкетування «Думка громадськості з питань сучасної освіти»: 88% респондентів оцінювали рівень управлінської діяльності школою як високий, 73% позитивно оцінювали умови для розвитку особистості, 60% вважали, що школа забезпечує здобуття якісних знань учнями.

Людина має право вибирати, як їй жити. Але дуже важливо, щоб було з чого вибирати в тому середовищі, яке її оточує, в суспільстві,

в якому вона живе. Як сказав С. Соловейчик, «якщо навколо абсолютне свинство, ви не знайдете там жирафа. Тому, що його там просто не може бути».

Тобто дуже важливу роль у вихованні дитини відіграє середовище, в якому вона зростає.

Саме тому загальноосвітні навчальні заклади Самарського району м. Дніпропетровська працювали над експериментально-дослідницькою проблемою «Створення здорового освітнього простору існування дитини в умовах екологічних та соціальних проблем мікрорайону школи шляхом удосконалення духовного здоров'я дитини в умовах створеного превентивного виховного середовища».

Найголовнішою проблемою мікрорайону було те, що в ньому немає жодного культурного закладу, де учні могли б проводити з користю своє дозвілля. І це при віддаленості від центру міста та проблемі транспортного зв'язку з ним. Тому перед школою постало дуже важливе і непросте завдання: стати культурним центром мікрорайону, місцем, де могли б духовно розвиватися учні не тільки під час занять, а й в позаурочний час.

Така мета передбачала охоплення усіх напрямів роботи школи, бо неможливо знайти неважливу ланку в системі духовного виховання.

Роботу було розподілено за 4 напрямками: інтелектуальний розвиток учнів; формування національної свідомості; художньо-естетичний розвиток; формування світоглядної позиції.

На початку було проведено діагностику розуміння педагогічним колективом мети дослідно-експериментальної роботи, рівня оволодіння здоров'язберезувальними технологіями навчання і виховання. Таким чином, було виявлено слабкі сторони у роботі учителів і відповідно до цього сплановано методичну роботу, проведення педагогічних рад, семінарів, круглих столів, педагогічних ярмарків тощо.

Наступним кроком у роботі стала психолого-педагогічна діагностика та комплексний аналіз фізичного, психічного, соціального та духовного розвитку учнів. А саме: вивчались здібності, нахили та інтереси учнів, їхній емоційний стан, причини порушень в емоційній сфері, система взаємин в учнівських колективах, досліджувались рівень свідомості та духовної ціннісної орієнтації особистості, показники духовного розвитку. На основі цієї діагностики було проведено кількісний та якісний аналіз розвитку особистості учнів, систематизовано проблеми та потенційні можливості особистісного розвитку, поставлено цілі і завдання, визначено конкретні виховні та корекційні завдання, підготовлено методичні поради для клас-

них керівників та батьків з відповідних напрямів діагностики. Далі розпочалася ретельна робота з формування системи навчальних предметів, спецкурсів, гуртків. Важливим було врахувати вікові особливості учнів, особливості класних колективів, не пропустити жодної сфери виховання і навчання.

Активним діям педагогічний колектив спонукала створена виховна система державно-громадського управління освітньою галуззю в районі: співпраця з музичною школою, музеями та театрами міста, туристичними фірмами, обласною бібліотекою для дітей, громадськими організаціями, громадою мікрорайону як результат: створені умови для роботи гуртків «Мереживо», «Петриківський розпис», літературна студія «Родзинки», танцювальна студія «Планета танців», яка включала в себе бальні, спортивні, сучасні та східні танці, проводяться лекції у «Шкільній філармонії» та «Кінолекторії» тощо.

Одним з прикладів розбудови технології виховної системи на базі загальноосвітніх навчальних закладів створена та реалізується комплексна програма «Здоров'я» — програма пошуку, навчання, розвитку, виховання та оздоровлення шкільної громади. Ця програма лягла в основу всеукраїнського експерименту на тему «Навчання здорового способу життя на засадах розвитку життєвих навичок як компонент комплексної програми «Здоров'я» в школі».

Метою програми стали:

- формування бережливого і дбайливого ставлення дитини до власного здоров'я як найвищої людської цінності, основної умови реалізації можливостей та здібностей людини;
- створення в учнів стійкої мотиваційної установки на здоровий спосіб життя як одну з основних умов збереження і зміцнення здоров'я;
- прищеплення учням навичок особистої гігієни, орієнтованої на збереження і зміцнення власного здоров'я як важливого компонента загальнолюдської культури особистості;
- здійснення моніторингу життєвих навичок.

На початку експерименту було проаналізовано стан готовності всіх учасників навчально-виховного процесу до участі в інноваційній діяльності. Виконуючи поставлені завдання комплексно-цільової програми, були відпрацьовані підходи та принципи особистісного, компетентісно-орієнтованого навчання, яке будується за інтегративним принципом.

На основі вивчення потреб і інтересів учнів, побажанням батьків, надання учням вільного вибору діяльності до навчального плану введено спецкурси за вибором та факультативи. Педагогами закладу

впроваджувалися програми та проекти, а саме: «Гармонія інтелекту та здоров'я» (медико-педагогічна технологія); «Місто мого дитинства»; «Школа проти СНІДу» з використанням альтернативних навчальних посібників.

Життєві навички, пов'язані з основами комунікативної компетенції, — це навички слухати, говорити, порівнювати, аналізувати, виділяти головне — розвиток яких відслідковується протягом навчально-виховного процесу в основній та старшій школі.

Завдяки плідній праці з Дніпропетровським ОППО учителями навчального закладу були співавторами підручників «Основа здоров'я» для учнів 1-9 класів.

Реалізація нахилів та інтересів учнів проходила через системну волонтерську діяльність дитячого гурту «Прометей», юнацького руху «Життя прекрасне» та учнівського самоврядування. Організація здорового дозвілля стала можливою зі створенням шкільного оздоровчого комплексу — ШОК — з двома спортивними залами, тренажерною залом, на базі яких працюють клуби, гуртки східних бойових мистецтв та циркова студія.

З метою проведення просвітницької роботи та реалізації принципу наступності у вихованні виокремлено профілактичний напрям комплексної цільової програми. У школах розроблено низку профілактичних заходів, спрямованих на формування превентивного виховного середовища, здорового способу життя, постійно впроваджувалися інтерактивні форми роботи з учнями та батьками. Мали чітку науково обґрунтовану систему: бесіди-консультації; тематичні батьківські збори, багато з яких присвячені вихованню в дітей культури користування телевізором, комп'ютером, мобільним телефоном, електронними іграшками; семінари-практикуми для батьків на тему: «Здорова дитина — щаслива родина» із залученням спеціалістів; родинні виховні та спортивні заходи; вечори запитань та відповідей, нетрадиційні батьківські збори з практичними вправами для батьків; консультпункти; проведення спільних свят, розваг, Днів здоров'я, туристичних походів, походів вихідного дня.

Аналіз спільної роботи навчальних закладів і районного відділу освіти щодо реалізації мети і завдань Програми дослідно-експериментальної роботи дозволив зробити висновки, що проведені зміни дали суттєві наслідки, бо система управління, яка раніше була орієнтована на показники процесу, стала орієнтованою за цілями. Така координація дозволяє закладам проявляти самостійність, ефективно використовувати свій творчий потенціал і створювати тільки йому притаманну виховну управлінську систему.

Запитання. Завдання.

1. Дати визначення, що таке виховна система загальноосвітнього навчального закладу?
2. У чому полягає сутність виховної системи?
3. Розкрити сутність координації виховної системи загальноосвітніх навчальних закладів.

Література:

1. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку / І. Д. Бех. — К. : Академвидав, 2012. — 256 с.
2. Борытко Н. Как разработать воспитательную систему общеобразовательного учреждения / Н. Борытко, Н. Фролова, Е. Ткачева // Воспитательная система школы. 2007. — № 1. — С. 63-70.
3. Виховна система загальноосвітнього навчального закладу: контури розвитку : посібник / За заг. ред. д. п. н. професора В. М. Оржеховської. — Тернопіль : ТзОВ «Тернограф», 2013. — 304 с. з іл.
4. Мармоза О. І. Менеджмент в освіті: дорожня карта керівника / О. І. Мармоза. — Х. : Видав. група «Основа», 2007. — 447 с.
5. Єрмаков І. Г. Виховання життєтворчості: моделі виховних систем / І. Г. Єрмаков — Х. : Вид. група «Основа», 2006. — 224 с.
6. Єжова О. О. Формування ціннісного ставлення до здоров'я в учнів професійно-технічних навчальних закладів: монографія / Ольга Єжова. — Суми : МакДен, 2011. — 412 с.
7. Оржеховська В. М. Превентивна педагогіка : навч. пос. / В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко. — О. : ТОВ «Інтерпрінт», 2006. — 284 с.
8. Оржеховська В. М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх : навч. посіб. / В. М. Оржеховська, Т. Є. Федорченко. — Черкаси : Чабаненко Ю., 2008. — 375 с.

Розділ 2. ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я ШКОЛЯРІВ ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА У ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

2.1. Здоров'язбережувальне освітнє середовище — пріоритетне завдання школи

Проблема збереження здоров'я підростаючого покоління є однією з глобальних проблем сучасного суспільства. Як у дошкільному, так і в шкільному середовищах дуже негативний екологічний стан навколишнього середовища, недостатня ефективність системи охорони здоров'я, зниження життєвого рівня родин провокують погіршення самопочуття дітей від народження.

Людину можна уявити у вигляді схеми, яка розкриває чотири рівні людської природи:

1. Світоглядний (духовний) — прагнення зрозуміти, для чого вона прийшла на Землю;
2. Психологічний — прагнення спілкуватися з іншими;
3. Соціальний — прагнення посісти своє місце у світі;
4. Біологічний (фізичний) — прагнення зберегти і зміцнити своє здоров'я.

Сьогодні ми розглядаємо питання, яке хвилює кожного, буде хвилювати завтра, питання сьогодення та питання майбутнього, а саме здоров'я дітей.

Що ж таке здоров'я? «Здоров'я — це нічого, але все без здоров'я — ніщо», — афоризм Сократа не потребує коментарів, тому що здорова людина — це така людина, яка охоче виконує обов'язки, повністю реалізує свої здібності.

Чому ж потрібно бути здоровим? Тому що здоров'я — це той чарівний ключ, який відкриває двері у майбутнє. Сьогодні еталоном краси є здорова людина. Кожна людина прагне до щасливого життя, а у своєму прагненні вона передусім занепокоєна своїм здоров'ям, бо саме з ним пов'язує всю програму свого успішного майбутнього.

Природа може закласти в нас усе для здорового способу нашого життя, але ми не завжди використовуємо дані нам можливості. У вмінні зберігати своє здоров'я, зміцнювати в собі корисні звички виявляється наша обдарованість самозбереження. Не дарма Іван Тургенєв говорив: «Щастя — як здоров'я: коли його не помічаєш — воно є».

У хворих дітей втрачається мотивація до навчання, знижується рівень навчальних досягнень, знижується емоційний стан, погіршу-

ються взаємини з однолітками. Результати моніторингу стану фізичного здоров'я показують, що найбільш руйнівний вплив на стан здоров'я молоді здійснює поширення шкідливих звичок. Сьогодні в країні зберігається тенденція до прилучення дітей і молоді до нікотину, алкоголю, до вживання наркотичних речовин. Згідно із соціологічними опитуваннями, одним із найбільш значущих ризиків щодо погіршення здоров'я є куріння. Його справедливо називають епідемією людства. Турбує й те, що знижується вік дітей, які курять.

Ще одним із руйнівних чинників здоров'я та антисоціальних проявів у молодіжному середовищі є алкоголь. Зростання ринку алкогольних напоїв, їх різноманіття та легкість придбання, нав'язлива реклама, а також поширена серед населення країни своєрідна традиція вживання алкоголю стають причинами ранньої алкоголізації молоді. Особливу небезпеку в аспекті соціально-психологічного здоров'я молоді становлять наркотики, що є наслідком популяризації спотвореного комерційною вигодою «модного» стилю життя. Адже підлітки вважають вживання вина і пива звичною справою. І тут вирішальна роль належить рекламі.

Життя доводить, що освіта та здоров'я нерозривно взаємопов'язані. Підтримуючи молодь у її прагненні зберегти своє здоров'я, ми повинні переорієнтуватися з лікування на профілактику, з подолання хвороби на запобігання її, адже «мудрий швидше уникатиме хвороб, ніж вибиратиме засоби проти них». Здобути знання, проявити здібності, вміти стати корисним суспільству може тільки особистість, психічно врівноважена, соціально адаптована, фізично розвинена.

Хоч ким би була людина, хоч який би мала статус, головною турботою для неї є здоров'я. Здоров'ям переймаються усі. Хоча існує парадокс: ми не думаємо про здоров'я, доки здорові, а замислюємось тоді, коли його втрачаємо. Сьогодні ми маємо лише 6-8% здорових випускників шкіл, кожен другий має морфофункціональні патології, 46% мають хронічні захворювання.

Соціальні причини зниження рівня здоров'я школярів такі: перевантаження нервової системи; низький рівень культури; незадовільні матеріальні та побутові умови; доступність алкогольних, тютюнових виробів, наркотиків; лібералізація статевих зв'язків.

До внутрішніх або психологічних чинників можна віднести: мотиваційно-ціннісна сфера особистості; інтереси, потреби і ставлення; індивідуальні риси особистості.

Саме тому одне з пріоритетних завдань школи — орієнтація навчально-виховного процесу на формування навичок безпечної поведінки, збереження та зміцнення здоров'я учнів. Формування моти-

вації на здоровий спосіб життя — досить складний процес. На нього впливають умови розвитку держави, громадська думка, тобто ті чинники, що не залежать від школи. Орієнтація й стан сімейного виховання також не завжди допомагають нам у цій роботі. Збільшення кількості проблемних родин, зайнятість батьків, не зовсім сумлінне виконання батьками своїх обов'язків — досить стійке явище життя. До того ж відомо, що багато дітей саме в родині здобувають перший негативний досвід. Тож, напевно, має минути не один рік роботи, щоб довести до свідомості кожної дитини той факт, що стан здоров'я й творчих можливостей людини майже на 70% залежить від неї самої, від рівня і стилю її життя, від її особистої культури здоров'я, і тільки на 30% — від зовнішнього середовища.

Сучасна тенденція погіршення здоров'я молоді стимулює до пошуку нових шляхів його охорони та зміцнення. Питання розглядаємо в контексті «здоров'я — ЗСЖ — культура здоров'я». Здоров'я — це справді незвичайне багатство, яке необхідно повсякчас зміцнювати та надійно берегти. Доносити цю думку до дитини повинні і батьки, і вчителі. Фундамент здоров'я закладається у дитинстві, тому найголовнішим призначенням учителів, батьків, усіх, хто так чи інакше впливає на дітей, є впровадження у свідомість школярів ідеї здорового способу життя та діяльності.

Результатом сформованості ЗСЖ є культура здоров'я, яка входить до системи найважливіших людських цінностей і розглядається як інтегрована якість особистості та показник її загальної вихованості. Теоретично ми сьогодні розуміємо, чому виникають проблеми і як потрібно впливати на підлітків. На практиці ж ми маємо: на уроках основ здоров'я, біології, хімії діти отримують знання про шкідливий вплив нікотину, алкоголю, наркотиків, але не відмовляються курити, вживати алкогольні напої; знають діти і про наслідки малої рухової активності, але не тільки не займаються додатково фізичними вправами, а навіть відмовляються ходити на фізкультуру; знають про шкідливий вплив тривалого перебування за комп'ютером, але проводять в Інтернеті більшість свого вільного часу.

Чому підлітки не усвідомлюють важливості збереження здоров'я, нехтують тим, що підказують дорослі? Чому, маючи знання, свідомо руйнують своє майбутнє? Чому не замислюються над простими життєвими істинами: будувати важко, а руйнувати легко? Такі питання постали не тільки перед нашою школою, а й перед усім суспільством.

Відповіді на ці запитання криються в особливостях психологічного розвитку підлітків, генетики, а головне, умов, у яких зростає дитина. Важко виховувати у кризовий нестабільний час. Проблеми

у суспільстві не можуть не впливати на молодь, але ми повинні знайти такі докази і переконання, щоб внутрішня мотивація спонукала дітей і молодь до активного здоров'ятворення. Адже нічого не змінювати — значить приймати те, що є зараз, ставати співучасниками політики, спрямованої на продовження моральної й фізичної деградації суспільства.

Одним із основних завдань сучасної школи є створення освітнього середовища для розвитку здорової дитини, формування в учнів свідомого ставлення до свого життя і здоров'я, оволодіння навичками безпечного життя і здорової поведінки. Школа — це єдина структура, яка охоплює всіх дітей і здатна системно й послідовно формувати мотивацію щодо здорового способу життя. Це потребує організації системної комплексної роботи, спрямованої на діагностику, корекцію функціонального, психофізіологічного та духовно-морального стану людини. Сформовані знання, вміння, навички забезпечують необхідний рівень працездатності, моралі та духовності дитини. Вони дають змогу сформувати, зберегти, зміцнити здоров'я та сприяють виробленню свідомого ставлення до власного здоров'я. Процес цей має бути безперервним: сім'я, школа, дозвілля — жодна із цих ланок не повинна випадати або входити в протиріччя з іншою. Тому що саме спільна та узгоджена робота забезпечить єдині погляди на вирішення даної проблеми [Школа — територія здоров'я].

Зміна освітньої парадигми не є випадковою. Наш час знаменує собою тріумф індивідуальності. Молодих людей, в першу чергу, хвилюють не проблеми суспільства, а проблеми особисті: Який я? Як я змінююсь? Яким мене бачать інші? Питання становлення підлітка як особистості — найактуальніше питання сьогодення. Вирішувати його покликані вчителі, психологи, соціальні педагоги, батьки та громада.

Сучасний освітній заклад у своїй роботі керується такими принципами: усі діти різні, однаковими вони повинні бути тільки в правах і свободах; кожна дитина повинна рухатися за своєю індивідуальною траєкторією, і у школі для цього мають бути створені відповідні умови; ефективною є така система роботи школи, яка базується на домінуванні громадських засад, самоврядуванні й свободі всіх учасників навчально-виховного процесу; шкільний простір має бути аурою добра, місцем, де учень може знайти захист як від негараздів світу, так і від себе.

Звичайно, все це потребує обов'язкової взаємодії: вчитель ↔ учень ↔ батьки ↔ психологічна служба ↔ громадськість. Саме така взаємодія допоможе дитині знайти себе у складному сучасному світі, своєчасно попередити та вирішити будь-які проблеми.

Взаємодія з педагогічним колективом. Ключову роль у процесі формування ЗСЖ відведено учителям, класним керівникам. Першочерговими завданнями визначено: виявлення дітей з негативною поведінкою; здобуття педагогами знань з основ гігієни, наркології; оволодіння інтерактивними психолого-педагогічними технологіями, які мають відповідати індивідуальному, віковому та психічному розвитку сучасних дітей. Самоосвіта, засідання методичних об'єднань класних керівників, зустрічі з медичними працівниками, участь у роботі педагогічних рад, присвячених питанню формування ЗСЖ, спільна робота класних керівників з учителями-предметниками.

Взаємодія із психологічною службою.

Практичний психолог допомагає у виявленні учнів з проявами девіантної поведінки, організовує просвітницьку роботу для батьків та класних керівників, здійснює превентивне виховання, профілактику злочинності, алкоголізму і наркоманії, інших uzалежнень і шкідливих звичок серед підлітків.

Соціальний педагог ініціює зустрічі з працівниками служби у справах неповнолітніх, медичними працівниками, юристами.

Взаємодія з органами учнівського самоврядування.

Підготовча робота до проведення заходів щодо формування ЗСЖ включає: опитування, анкетування, тестування; оголошення, підготовку та проведення конкурсів; підготовка театралізованих вистав, виступів агітбригад; проведення КВК; спортивні змагання, свята; огляд правової та юридичної літератури.

Робота учнівського самоврядування узгоджується із загальним планом.

Робота з батьками.

Особливу увагу приділяємо освіті та вихованню культури батьків. Зацікавити, переконати сучасних батьків буває непросто. Тому намагаємося перетворити батьків з об'єктів всеобучу на активних суб'єктів творчого педагогічного пошуку. Проведення попереднього анкетування дітей, батьків, бліц-опитування, розв'язування ситуаційних завдань, запропонованих спочатку вчителем, а потім і батьками сприяють усвідомленню необхідності оволодіння основами педагогічного такту. Батьківські збори, круглі столи, засідання шкільної ради проведені з використанням тренінгових методик допомагають батькам навчитися чуйності і тактовності, витримці, умінню опановувати себе, умінню аналізувати причини та мотиви вчинків, принциповості у вимогах, справедливості, розумінню інтересів та потреб сучасних дітей, у виборі ефективних виховних засобів із врахуванням їх вікових та індивідуальних особливостей.

Взаємодія та партнерство з громадою.

На жаль, сьогодні в обов'язки вчителя покладено все те, що не в змозі зробити суспільство й батьки. Потрібно усвідомити, що лише зусиллями педагогів, навіть найкращих, не вирішити багатьох проблем, пов'язаних із вихованням сучасної молоді. Тільки шляхом співпраці у роботі школи, сім'ї та громадськості можливо досягнути результату, якого чекає суспільство.

Необхідність проведення організаційних заходів у суспільстві назріла вже давно: заборона реклами, продажу тютюну та алкогольних напоїв, обмеження демонстрації фільмів, де на першому місці — культ насилля, розпусти, шкідливих звичок. Деякі з цих питань можливо вирішити на місцевому рівні. Так ми тісно співпрацюємо з депутатами села: вони є постійними учасниками засідань Шкільної ради, круглих столів, свят, більшість хвилюючих школу та громадськість питань висвітлюються на сторінках сільської газети. Саме через газету залучаються до співпраці і батьки, і представники громадськості, і лікарі — всі, хто переймається проблемою збереження здоров'я дітей.

Однією з пріоритетних технологій загальноосвітнього навчального закладу є **програма превентивного виховання «Ти на життя і щастя маєш право!»**. Програма побудована з врахуванням вікових особливостей підлітків.

Метою програми є формування здорового способу життя, набуття життєвих компетентностей, здатності до творчого розвитку і самовдосконалення учнів 5-8 класів.

Програма формування превентивного виховного середовища «Ти на життя і щастя маєш право!»

Ти	Назва теми	Кількість годин
на життя	1. Розділ «Повір у себе»	8 годин
	Тема «Харчування підлітків. Профілактика йоддефіциту»	2 години
	Тема «Алгоритми поведінки»	2 години
	Тема «Рух — запорука здоров'я»	2 години
	Тема «Захистись від епідемії»	2 години
і щастя	2. Розділ «Від серця до серця»	6 годин
	Тема «Людина починається з добра»	2 години
	Тема «Конфлікт. Шляхи розв'язання»	2 години
	Тема «Майбутнє є!»	2 години
маєш право!	3. Розділ «Роби добро і залучай до цього інших»	6 годин
	Тема «Ти особливий»	2 години
	Тема «Неповторна кожна людина»	2 години
	Тема «Знати і захищати свої права»	2 години

Розділ «Повір у себе».

Тема 1. «Харчування підлітків. Профілактика йододefіциту»

Вступ. Самопрезентація. Залежність вимог до харчування, питного режиму від інтенсивності фізичного навантаження. Вікові особливості харчування. Профілактика йододefіциту. Визначення калорійності харчування. Культура харчування. Гігієна харчування. Складання власного раціону харчування.

Тема 2. «Алгоритми поведінки».

Поняття безпеки та небезпеки повсякденного життя. Безпека в побуті. Електро- та газонебезпека. Домедична допомога. Пожежна безпека. Безпека на дорозі. Робота в групах: «Плакат алгоритмів поведінки».

Тема 3. «Рух — запорука здоров'я».

Вплив рухової активності на здоров'я підлітків. Вправа «Що ми знаємо про сон?». Попередження перевтоми. Інформаційне повідомлення «Загартовування: види і правила».

Тема 4. «Захистись від епідемії».

Методи запобігання інфікування. Інформаційне повідомлення: «Особливості поширення ВІЛ серед молоді в Україні». Профілактика туберкульозу. Вправа «Я хочу сказати людям».

У ході роботи за розділом «Повір у себе» учні отримують знання про: вікові особливості харчування та питного режиму підлітка; профілактику йододefіциту; взаємозв'язок харчування і здоров'я; вітаміни; правила харчування та питного режиму; проблеми, пов'язані з неправильним харчуванням; харчове отруєння; правила безпечної поведінки у побуті та суспільних місцях; загартовування як форму збереження здоров'я; різні види інфекцій; способи захисту від інфекції.

У ході роботи за розділом «Повір у себе» учні оволодівають уміннями та навичками: визначати особливості харчування для різних вікових груп; дотримуватись правил збалансованого харчування; виконувати алгоритми надання першої допомоги потерпілим на пожежі, від ДТП, при отруєннях; застосовувати підручні засоби для захисту від диму та вогню; дотримуватись правил здорового способу життя, профілактики туберкульозу; створювати рекламні проекти «За здоровий спосіб життя»; розпізнавати різні види інфекцій; дотримуватись правил поводження у суспільних місцях; дотримуватись правил особистої гігієни; уміти скласти особистий раціон харчування.

Логічним продовженням є розробки навчальних занять та заходів, які можуть бути використані класними керівниками.

Вправа «Перегони»

7 добровольців шляхом жеребкування отримують ролі: здорова людина, наркоман зі стажем 5 років, хворий на СНІД, мати-одиначка, хворий на алкоголізм, курець зі стажем 10 років, людина, яка часто змінює статевих партнерів.

Інструкція. Ви на старті. Вам дається конкретна життєва ситуація. Якщо ви вважаєте, що можете це зробити, робите крок уперед, якщо сумніваєтесь, або не можете — залишаєтесь на місці.

Чи здатні ви: отримати медичну допомогу у будь-якій лікарні; вступити в армію; мати дітей; всиновлювати дітей; спокійно займатись сексом; почуватись у безпеці; планувати своє життя на 10 років уперед; бути чесним з колегами; бути впевненим, що не звільнять з роботи; одружитись; подорожувати в інші країни; досягти успіху у професійній діяльності; вільно спілкуватись; займатись улюбленою справою; розраховувати на підтримку рідних і друзів; почуватись щасливою людиною. У підсумку обговорити, чому не всі дійшли до фінішу, хто залишився на старті і чому.

2.2. Створення програми «Здоровий мікроклімат у школі та її основні вимоги»

Здійснення виховного впливу на учнів — це одна з обов'язкових функцій школи як загальноосвітнього закладу. Від того, наскільки налагоджені взаємостосунки між адміністрацією і педагогами, між педагогами та учнями, між педагогами та батьками залежить, наскільки цей вплив може бути ефективним. Тому слід визначити окремо поняття *«здорового мікроклімату у школі»* як атмосфери довіри, взаєморозуміння, взаємодопомоги, відкритого обговорення проблем, що турбують, яка не лише сприяє вирішенню нагальних проблем школи, але й попередити інші.

Створення здорового мікроклімату сприяє вирішенню проблем, які постають перед школою з року в рік, в тому числі і в питаннях формування мотивації на здоровий спосіб життя у школярів. Цей процес не потребує відмови від напрацьованих позитивних, дієвих традицій, форм роботи навчального закладу, а лише спонукає до наповнення їх новим змістом, що згодом зумовить підвищення результативності всієї виховної діяльності цього закладу. Здоровий мікроклімат школи визначається, передусім, тісною взаємодією між усіма учасниками виховного процесу, яка досягається в процесі повсякденного спілкування на уроках, в позаурочній діяльності, поза школою, в родині. Найефективніші форми роботи досить відомі: години спілкування; тренінги; круглі столи; спільні з батьками за-

ходи; консультаційні пункти; діяльність органів учнівського самоврядування; дні відкритих дверей; уроки; відеолекторії; батьківські збори; фестивалі соціальної реклами; моніторинг; просвітницькі акції тощо.

Процес створення здорового мікроклімату у школі має на меті сформувані у підлітків стійке переконання: не починати вживання психоактивних речовин — основний принцип первинної профілактики. (Для вторинної профілактики, для дітей, що вже спробували якісь із цих речовин, ця програма сприяє формуванню твердого переконання якнайшвидше облишити ці спроби).

Шкільна профілактична програма має передусім сконцентрувати увагу на інформаційному забезпеченні учнів матеріалами стосовно юридичних та соціальних наслідків (зло) вживання ПАР, розвитком навичок учнів приймати виважені та свідомі рішення стосовно вживання ПАР, а також навчити їх опиратись тиску і розвивати інші соціальні навички.

Група з числа працівників школи (координаційна рада) здійснює аналітичну діяльність щодо ефективності впровадження програми і вчасно вносить корективи. Для цього адміністрація школи має регламентувати склад цієї групи, частоту зібрань і основні обов'язки її членів.

Очікувані результати:

- Досягнення кінцевої мети — створення здорового мікроклімату у школі — забезпечить подолання традиційних проблем у діяльності сучасної школи в питаннях профілактики вживання підлітками психоактивних речовин.
- Новий рівень спілкування дасть змогу вчасно надати необхідну допомогу підлітку, педагогу, іншим працівникам школи.
- Співпраця усіх учасників виховного процесу допоможе дотримуватися єдиних вимог у формах і методах профілактики вживання підлітками психоактивних речовин.
- Знання вікових і індивідуальних особливостей створить атмосферу взаєморозуміння і терпимості, а також допоможе знайти розумну альтернативу небезпечному експериментуванню підлітків зі своїм здоров'ям.
- Програма сприятиме формуванню у підлітків і дорослих свідомого ставлення не лише до фізичного, але і психічного, духовного здоров'я кожного.
- Учні формуватимуть навички свідомого вибору безпечної поведінки.

Функціональні обов'язки персоналу школи у створенні здорового мікроклімату.

Здоровий мікроклімат у школі забезпечують:

Шкільна адміністрація.

Вона стимулює і заохочує педагогів до реалізації програми.

До її компетентності належать питання:

- *Постановка цілей.* Вивчивши ті проблеми, які існують у закладі, адміністрація визначає ближні та більш віддалені цілі, досягнення яких дасть змогу ефективно розв'язувати проблему.
- *Планування роботи.* План складається на основі аналізу діяльності закладу і вивчення соціального замовлення з урахуванням особливостей даного закладу.
- *Впровадження.* Адміністрація відповідає за впровадження програми у навчальному закладі: здійснює керівництво усіма учасниками виховного процесу, забезпечує створення сприятливих умов для реалізації програми, регламентує функціональність тієї чи іншої структурної складової навчально-виховного процесу.
- *Оцінка результатів.* Систематично, згідно з установленим графіком роботи підбиваються підсумки роботи. Аналіз ефективності діяльності кожного з учасників виховного процесу і вчасне коректування його дає змогу створити гнучку дієву структуру виховного впливу.
- *Обробка результатів* дає змогу реально оцінити можливості програми і за необхідності внести певні корективи.
- *Створення координаційної ради* як координуючого органу цього закладу, до складу якої входять представники всіх структурних підрозділів виховного середовища.
- *Перегляд існуючої регламентації* необхідний для того, щоб конкретніше визначити коло обов'язків кожної ланки виховного середовища і зробити їх більш дієвими у профілактичній роботі.
- *Адаптація, інтегрування навчання* збільшує виховні і розвивальні можливості освітнього процесу, дає змогу використовувати новітні технології у профілактиці вживання психоактивних речовин.
- *Регулювання шкільної діяльності* – головна функція шкільної адміністрації (встановлення єдиного режиму роботи, вироблення єдиних вимог до учнівського та учительського колективів, регламентація діяльності всіх учасників навчально-виховного процесу тощо).

Директор школи:

- здійснює загальне керівництво всіма напрямками діяльності школи відповідно до її статуту і законодавства України;
- здійснює розробку, затвердження і впровадження програм розвитку закладу, освітніх програм, навчальних планів, курсів, Статуту і правил внутрішнього розпорядку школи;
- планує, координує і контролює роботу педагогічних працівників та інших працівників школи зі створення здорового мікроклімату у школі;
- заохочує і стимулює творчу ініціативу працівників, підтримує сприятливий морально-психологічний клімат у колективі;
- відповідає за якість освіти випускників, життя і здоров'я, дотримання прав і свобод учнів і працівників школи у встановленому законодавством України порядку;
- забезпечує захист учнів і працівників школи від фізичного чи психічного насилля над особистістю.

Заступник директора з виховної роботи:

- здійснює керівництво виховною діяльністю у закладі;
- здійснює зв'язок з позашкільними установами та громадськими організаціями в питаннях профілактики вживання підлітками психоактивних речовин;
- координує діяльність класних керівників, учителів, вихователів груп продовженого дня в реалізації програми «Здоровий мікроклімат у школі»;
- організовує вивчення, узагальнення і поширення досвіду виховної роботи з питань профілактики вживання ПАР учнями;
- спільно з психологом школи розробляє систему діагностики та аналізу змін у розвитку особистості школяра щодо формування навичок здорового способу життя;
- організовує спільну роботу з батьками щодо профілактики вживання учнями ПАР;
- здійснює навчання класних керівників з питань профілактики вживання підлітками психоактивних речовин;
- вносить пропозиції щодо заохочення учнів за активну діяльність у проведенні профілактичної роботи серед школярів.

Соціально-психологічна служба

Соціально-психологічна служба (СПС) (психолог та соціальний педагог школи) відіграє центральну роль у процесі створення у школі здорового мікроклімату. Негативні зміни у родинних стосунках великої частини сімей вимагають від соціального педагога, психолога особливої підготовки до роботи з батьками з метою вироблення в них умінь профілактики адиктивної поведінки дітей.

СПС має разом з батьками окреслити шляхи створення ситуацій успіху для дитини. Схильність дитини до вживання психоактивних речовин є симптомом особистісного неблагополуччя. Необхідно вчасно подбати про створення для кожної дитини психологічного комфорту. Якщо немає впевненості у готовності батьків до співпраці (соціально дезадаптовані родини), слід створити сприятливі умови хоча б у школі.

У школі зі здоровим мікрокліматом кожна дитина має право на соціально-педагогічний супровід. Роботу, яку проводить СПС з дітьми, що почали експериментувати з психоактивними речовинами, можна розділити на такі етапи:

- бесіда для налагодження контакту;
- особистісно-зорієнтований підхід;
- діагностичне обстеження;
- застосування методик на з'ясування існуючих причин експериментування;
- перевірка правильності висновків;
- остаточний висновок і вироблення програми роботи з цим учнем.

Для забезпечення здорового мікроклімату у школі СПС здійснює комплекс соціальних, освітніх, медико-психологічних заходів, спрямованих на запобігання розвитку негативних явищ серед учнів, педагогів та батьків. СПС школи забезпечує своєчасну профілактику різноманітних відхилень, сприяє включенню учнів у нову форму взаємин і відіграє роль посередника у системі взаємодії особистості із суспільством. СПС має змогу здійснювати комплексний трансформований вплив на розвиток особистості дитини для вироблення в неї імунітету до негативних впливів соціального оточення, профілактику і корекцію асоціальних проявів у поведінці учнів. Проте функції психолога та соціального педагога школи дещо відрізняються.

Соціальний педагог:

- виявляє міжособистісні та внутрішньосімейні конфлікти;
- співпрацює з класними керівниками;
- працює з дітьми «групи ризику»;
- організовує і проводить зустрічі з батьками, тренінги з профілактики вживання учнями психоактивних речовин, альтернативні позакласні заходи.
- входить до складу Координаційної ради школи.

Психолог:

- планує і розробляє розвивальні корекційні програми профілактичної діяльності у школі з підлітками, які починають експериментувати з психоактивними речовинами;

- проводить психологічну експертизу і психолого-педагогічну корекцію асоціальної поведінки;
- проводить роботу з питань профілактики вживання підлітками психоактивних речовин з учнями та їх батьками;
- консулює педагогів з питань проведення профілактичної роботи з учнями;
- проводить тренінги для учнів, педагогів, батьків;
- формує психологічну культуру учнів, педагогів, батьків;
- входить до складу Координаційної ради школи.

Лише у спільній роботі СПС школи досягає комплексного вирішення цілого ряду проблем окремої особистості і всього освітнього закладу. Спільна робота може бути окреслена *такими напрямками діяльності*:

1. Підвищення психолого-педагогічної і правової культури батьків у сфері прав дитини, збагачення їх виховного потенціалу.
2. Підвищення рівня знань педагогів у здійсненні диференційованого підходу до учнів.
3. Проведення комплексного вивчення індивідуальних особливостей учнів.
4. Виявлення причин, що ускладнюють формування особистості дитини.
5. Формування навичок ефективної комунікації як серед учнів, так і серед дорослих.
6. Здійснення первинної профілактики правопорушень неповнолітніх, вживання ними психоактивних речовин, конфліктних ситуацій та психогігієни стосунків у сім'ї.
7. Надання методичної допомоги класним керівникам у вирішенні конфліктних ситуацій.
8. Залучення державних інститутів та громадських організацій до розв'язання проблем дітей.

Тісна взаємодія соціально-психологічної служби та класного керівника в соціально-педагогічній діяльності є основою профілактичної роботи. Вона включає грамотну, послідовну і систематичну роботу з діагностики учня, аналізу чинників, причин і обставин, які спричиняють відхилення у поведінці школяра і перші спроби експериментування з психоактивними речовинами.

Така взаємодія дасть змогу:

- визначити конкретні напрями роботи з учнями та батьками;
- обрати відповідні форми допомоги учням і батькам;
- посилити виховні функції сім'ї;
- попередити початок експериментування підлітками з психоактивними речовинами.

Педагог-організатор:

- здійснює керівництво дитячими об'єднаннями, створює умови для діяльності учнівського самоврядування;
- створює умови для альтернативних видів дозвілля;
- здійснює індивідуальну роботу з дітьми, які потребують особливої уваги;
- організовує діяльність різновікових груп в позаурочній виховній діяльності;
- бере участь в організації літнього відпочинку та оздоровлення дітей.

Спільна робота, що забезпечується шкільною адміністрацією:

1. Планування та організація позаурочної навчально-виховної роботи з учнями.
2. Розвиток системи позаурочного виховного впливу.
3. Залучення до роботи з дітьми кваліфікованих спеціалістів.
4. Організація спільних з батьками масових заходів щодо формування навичок здорового способу життя та попередження вживання ПАР.

Повноцінний розвиток особистості відбувається при поєднанні творчої навчальної діяльності учня, системи позакласних заходів, систематичного соціально-психологічного супроводу учня.

Учителі. Класні керівники та учителі початкових класів.

Учителі — працівники школи, які безпосередньо працюють з дітьми. На уроках чи в позаурочний час їм постійно доводиться вирішувати ті чи інші проблеми своїх вихованців. Тому їх роль у створенні здорового мікроклімату в школі дуже важлива. Учитель має володіти інформацією про психоактивні речовини, про вікові особливості школярів, про шляхи вирішення конфліктів і вміти вчасно прийти на допомогу учневі.

Головні функції учителя такі:

- організовує навчально-виховну діяльність учнів у школі;
- вживає заходи щодо збереження життя та здоров'я дітей;
- забезпечує передачу знань про ПАР та оволодіння практичними навичками у процесі викладання предметів;
- стимулює до оволодіння новими знаннями.

Крім того, більшість учителів є ще й класними керівниками. А це у свою чергу вимагає від них виконання додаткових функцій.

Класний керівник:

- організує навчально-виховну діяльність учнів поза уроками;
- планує і реалізує систему заходів з виховання та розвитку особистісних якостей кожного учня і всього класу;

- представляє інтереси учня як представник закладу освіти в державних органах, організаціях;
- підтримує тісний зв'язок з батьками учнів, проводить батьківські збори з профілактичних тем;
- сприяє виробленню в учнів норм позитивної поведінки та розвитку соціальних навичок;
- сприяє формуванню в учнів позитивної мотивації на здоровий спосіб життя;
- підтримує тісний зв'язок з психологом для оптимізації виховного впливу на дітей, які потребують особливої уваги.

Вікові особливості учнів молодших класів потребують особливого ставлення до створення здорового мікроклімату у школі. У дітей 6-10 років з початком їх шкільного життя відбувається певна перебудова психічних процесів, становлення світогляду, стереотипів поведінки тощо. Багато невирішених «дитячих» проблем можуть згодом поглибитися, а потім стати причиною конфліктної поведінки учня і призвести до спроб уживати психоактивні речовини. Учителю початкових класів має заздалегідь спланувати свої виховні впливи і створити у класі атмосферу взаєморозуміння і довіри, терпимості і взаємодопомоги. Формування в учнів початкових класів навичок вчасного вирішення своїх проблем дасть змогу вдосконалювати ці навички надалі.

Дослідження виявили, що вдосконалення соціальних навичок людини у поєднанні з набуттям нових знань — це найефективніший спосіб профілактичної роботи з підлітками. Цей метод застосовується у дидактичних матеріалах центру «Ескейп». Заняття з школярами будуються таким чином, щоб дати їм змогу свідомо сприйняти інформацію і критично її переосмислити, усвідомити найважливіші принципи впливу реклами на свідомість людини, сформулювати своє ставлення до психоактивних речовин тощо.

Структура уроків, яка пропонується програмою «Здоровий мікроклімат у школі», передбачає активну участь класних керівників, соціальних педагогів, психологів. Кожен з них має достатньою мірою володіти інформацією про психоактивні речовини та методикою роботи з учнями різних вікових груп.

З кожного виду психоактивних речовин Центром було видано ряд брошур для учнів: «Твій вибір. Алкоголь: так-ні», «Твій вибір. Тютюн: так-ні», «Твій вибір. Конопля: так-ні». Реалізація програми може проходити таким чином, що питання, пов'язані з вживанням тютюну, розглядаються протягом першого року діяльності програми; питання, пов'язані з вживанням тютюну і алкоголю — протягом другого року; питання, пов'язані з вживанням алкоголю і наркоти-

ків — протягом третього року діяльності програми у школі. Крім того, теми про тютюн, алкоголь та коноплі можуть розглядатися разом вже в перший рік реалізації програми «Здоровий мікроклімат у школі». Кожна з вищевказаних книжок містить детальну інформацію про конкретний вид психоактивних речовин. Перший урок у кожній з них присвячується інформації про цю речовину. Другий урок — «Який твій вибір?» — присвячений визначенню учнем свого власного ставлення до неї. Третій урок «Що ти робитимеш?» спрямований на формування в учнів навичок дотримування обраного шляху навіть під тиском компанії.

Особлива увага приділяється підготовці та проведенню батьківських зборів, тому що саме на них відбувається освіта батьків з питань профілактичної роботи.

Основні вимоги до впровадження програми «Здоровий мікроклімат у школі».

Впровадження програми «Здоровий мікроклімат у школі» потребує певного часу, а також тісної взаємодії всіх учасників виховного процесу. Координаційна рада обов'язково повинна аналізувати роботу і вчасно вносити корективи у план роботи. Успішність впровадження залежить від свідомого ставлення до своїх обов'язків кожного працівника школи. Здоровий мікроклімат у навчальному закладі не можна створити за короткий проміжок часу, тому що цей процес потребує перегляду дорослими деяких своїх стереотипів у спілкуванні з дітьми, підвищення їх професійного і особистісного рівня, вдосконалення навичок взаємодії з іншими учасниками виховного процесу.

Показниками здорового мікроклімату у школі можуть бути такі зміни у освітньому закладі:

- довірливі, відкриті стосунки дорослих і дітей;
- відкритість в обговоренні проблем;
- доступність професійної психолого-педагогічної допомоги;
- позитивна мотивація на здоровий спосіб життя у дорослих і дітей;
- наявність позаурочної виховної системи, яка включає не лише шкільні, а й позашкільні структури;
- наявність шкільних традицій з формування навичок здорового способу життя;
- активність учнівського самоврядування у проведенні профілактичної роботи в школі;
- виявлення розвинутих позитивних особистісних якостей в учнівському і вчительському колективах;

Головним показником здорового мікроклімату у школі є злагоджена діяльність учнів, батьків, учителів та інших працівників школи.

Запитання. Завдання.

1. Чому здоров'язбережувальне освітнє середовище — пріоритетне завдання сучасної школи?
2. Назвіть соціально-психологічні причини зниження здоров'я школярів.
3. Розкрийте складові програми «Ти на життя і щастя маєш право».
4. Які основні вимоги до програми «Здоровий мікроклімат у школі»?
5. Поясніть і розкрийте функціональні обов'язки персоналу загальноосвітнього навчального закладу у створенні здорового мікроклімату школи.

Література

1. Оржеховська В.М. Превентивна педагогіка : навч. пос. / В.М. Оржеховська, О.І. Пилипенко. — О. : ТОВ «Інтерпрінт», 2006. — 284 с.
2. Оржеховська В.М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх : навч. посіб. / В.М. Оржеховська, Т.Є. Федорченко. — Черкаси : Чабаненко Ю., 2008. — 375 с.
3. Оржеховська В.М. Робота школи з профілактики вживання неповнолітніми психоактивних речовин : навчальний посібник / В.М. Оржеховська, М. Вієр, Л.М. Деркач. — Черкаси, 2006. — 180 с.
4. Федорченко Т.Є. Система роботи школи з профілактики вживання учнями психоактивних речовин : навч.-метод. посібник / Т.Є. Федорченко, І.В. Топчій. — Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2009. — 220 с.

Розділ 3. ТЕХНОЛОГІЇ ВИХОВНОЇ РОБОТИ ШКОЛИ З ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ УЧНЯМИ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН

3.1. Сучасні проблеми у підлітковому середовищі та їх вплив на вживання психоактивних речовин

Прагнення дорослості і незалежності, які переживає підліток, обумовлює вищий рівень його зазіхань і прагнення нового статусу, якого той ще не досяг. У цьому і полягає основна суперечність: підліток вимагає визнання того, що ще не сформувалося. Тому підлітки часто орієнтовані на активне відстоювання своїх прав при нехтуванні своїх обов'язків або часто претендують на ті права, якими ще не вміють користуватися. Багатьох підлітків не радує те, що батьки забороняють їм приймати самостійні рішення.

Без відокремлення підлітка від сім'ї неможливе досягнення зрілості. Результатом «відокремлення» є не порушення стосунків з родиною, а встановлення нових стосунків, у яких сім'я і підліток сприяють розвитку один одного. Цей процес рідко проходить без ускладнень, оскільки дорослим буває нелегко «відпустити» дитину.

В особистості розвивається здатність до абстрактного мислення, вона може думати, «відірвавшись» від конкретних ситуацій, і концентруватися на загальному, а не деталях. Коли підліток опиняється перед необхідністю вирішувати проблему, він починає використовувати різну інформацію для обмірковування тактики і визначення, що є суттєвим у цю хвилину. Прагнення до незалежності — це не тільки основний стимул до росту у підлітка, але і засіб досягнення власного успіху в особистому і громадському житті. В таблиці визначені психологічні особливості підлітка та їх прояви.

У підлітковому віці зростає значимість групи однолітків. Уже у старших класах середньої школи група однолітків починає відігравати свою роль. Саме у цей час спостерігаються спроби уникнути впливу родини [система роботи школи].

Психологічні особливості підлітків та їх вплив на вживання ПАР

Психологічні особливості підлітків	Прояви, що можуть стати причиною експериментування з ПАР
Юнацька гіперсексуальність	Статевий потяг, перші побачення, домагання уваги партнера. Вразливість, залежність від думки оточення щодо зовнішності. Стурбованість фізіологічними змінами і критичний погляд на себе. Тіло стає основою самооцінки і сексуальної привабливості.

Вплив групи	Підліткова група як опозиція дорослому світу, як заміна родинної підтримки у процесі дорослішання. Поведінкова, емоційна, оціночна незалежність від дорослих. Зовнішній вигляд і манера одягатися, спрямована на підкреслення незалежності. Відданість групі.
Егоцентризм	Переконаність, що оточення зосередило свою увагу на ньому. Світ підкоряється їх логіці, тому що вони виключення із усіх законів (ніколи не постаріють і не захворіють). Подвійний стандарт: претендуючи на права, відмовляють у цих правах іншим.
Особливості емоційної сфери	Чуттєвість, часта, різка зміна настрою, можуть бути депресії, страхи і тривожні стани.
Потреба у соціальному визнанні факту дорослішання	Потреба довести всьому світу і собі факт власного дорослішання. Зазіхання на права і нехтування обов'язками.
Віддалення від батьків	Формування нових стосунків з батьками на основі партнерства.
Засвоєння нових соціальних ролей, нових соціальних навичок	Сподівання на нові права і нові ролі, бажання проявлятися по-іншому, «жити як дорослий».

Належність до групи може виражатися по-різному. Одна людина може належати одразу до декількох груп. Частіше це невеликі групи, в якій людина ділиться своїми почуттями, таємними бажаннями, проблемами. Така група — це спроба відтворити сімейну атмосферу, частіше з метою заповнити існуючу порожнечу, що виникає після віддалення від сім'ї, і полегшити процес дорослішання.

Для кожного підлітка група часто виконує різні функції, наприклад:

- Підліток «тестує» свій статус незалежної людини в групі, а група у свою чергу визнає цю незалежність.
- Можливість розширити самосвідомість: існує пропозиція форм поведінки і цінностей, які необхідно поважати.
- Прийняття в групу сприяє підвищенню самооцінки і самоповаги.
- Група здійснює підтримку під час становлення незалежності підлітка від сім'ї і від світу дорослих взагалі, у той час, коли руйнується система цінностей, пов'язаних із дитинством. Це зменшує у дитини почуття стурбованості і невпевненості у собі.
- Група діє як захист від владності дорослих і допомагає підлітку відчувати правильність своїх дій у групі — усі ведуть себе таким чином.

- Група допомагає підлітку справлятися з власними фізіологічними і психологічними змінами.
- Група дозволяє грати різні ролі, зокрема суспільні і сексуальні, а також долучатися до стосунків, що носять характер співдружності.

Усе це відбувається природним шляхом, і підліток готує себе до дорослого життя. Успішність цього процесу залежить від умов, у яких перебуває підліток.

Причини, що обумовлюють вживання підлітками психоактивних речовин

Причини вживання підлітками ПАР умовно розділяють на три групи. Всі вони тісно пов'язані з процесом дорослішання.

Першу групу складають *об'єктивні причини* особистісного і соціально-економічного характеру: генетична обумовленість (порушення гормонального обміну, дисбаланс біохімії мозку), коли хімічна залежність носить спадковий характер; наявність у підлітка психічних порушень і захворювань. Як зазначають лікарі-наркологи, серед їх пацієнтів такі підлітки складають 40-60%. За даними медичних обстежень у цих підлітків спостерігається соціальна дезадаптація і найчастіше саме ці діти складають у школі «групу ризику». Соціально-економічна криза в країні, пропаганда насилля і жорстокості через кіно- і відеопродукцію, кризовий стан у сім'ї — все це спотворює формування особистості, призводить до слабого засвоєння позитивних життєвих установок і натомість сприяє набуттю руйнівних для особистості якостей.

Усе це накладає природні обмеження на ефективність будь-яких профілактичних заходів.

Другу групу причин складають *психологічні і соціальні аспекти* дезадаптивного розвитку особистості, які все ж підлягають корекції, але потребують довготривалої систематичної роботи з підлітками і їх батьками з формування «психологічного імунітету» і оздоровлення соціального мікросередовища. Це завдання вирішується цілеспрямованою роботою з: формування у особистості позитивного мислення; навчання підлітків протистояти негативним формам тиску; розвитку адаптивних механізмів психіки рефлексії, критичного мислення; здатності приймати самостійне позитивне рішення на основі аналізу своїх відчуттів і поведінки соціального оточення.

Третю групу причин, які здебільшого піддаються корекції, складають: цікавість з боку підлітків; відсутність доступної і достовірної інформації про формування хімічної залежності; невміння розпізнати психологічні маніпуляції розповсюджувачів психоактивних речовин; вплив молодіжної субкультури.

Дослідження, присвячені підлітковій наркоманії, показали, що виділення конкретних причин вживання підлітками психоактивних речовин є неможливим, оскільки поширення цього явища пов'язано з одночасним існуванням декількох груп факторів, кожна з яких, зокрема, не є визначальною. Ґрунтовний аналіз вітчизняної і зарубіжної наукової літератури з проблеми вживання підлітками психоактивних речовин показав різноманіття точок зору і підходів до даного явища. Якщо узагальнити причини, що перелічені авторами, вийде список, який, однак, не буде вичерпаним.

Для зручності ми узагальнили і класифікували вживання ПАР за декількома причинами, отримавши таким чином сукупність факторів, що знаходяться у взаємодії один з одним: потурання дорослим, специфіка соціалізації і пошук нових вражень, порушення в емоційній сфері; стрес, навіювання, цікавість, педагогічна запущеність, наслідки травм; економічні причини, недосконалість законодавства, традиції вживання легальних наркотиків (кава, тютюн, пиво, алкогольні напої); сімейні проблеми, спадковість, психопатології, неповна сім'я, деструктивна сім'я, ригідна сім'я і т. ін.; особливості характеру, такі як поступливість, почуття вини, нерішучість, навіюваність, тривожність і т. ін.; особистісні особливості, афіліативність (пошук покровителя), потреба у визнанні, подавлення душевних і сексуальних переживань, психологічний захист, стиль поведінки і мислення і т. ін.

Фактори вживання підлітками ПАР умовно можна поділити на об'єктивні і суб'єктивні. Всередині об'єктивних причин виділяють макропричини і мікропричини. Суб'єктивні поділяються на індивідуально-біологічні, індивідуально-психологічні і особистісно-психологічні.

У вивченні соціальних факторів вживання підлітками ПАР вагомими виявилось дослідження такого явища, як деформація у підлітків стратегії пошуку соціальної підтримки. Для таких підлітків характерний дуже низький рівень використання цієї стратегії і низьке сприймання цієї підтримки. При досить високому рівні потреби у соціальній підтримці з боку сім'ї, близьких, у підлітків, які не вживають ПАР, неможливість отримати підтримку призводить до активнішого вживання таких речовин.

Спроби мікросередовища зупинити зловживання підлітка зазвичай полягають у заходах репресивно-адміністративного залякування (покарання, догани) або в залякуванні негативними наслідками алкоголізму та «зв'язків з поганою компанією».

Таким чином, формування узалежнення від психоактивних речовин у підлітків відбувається внаслідок недостатнього розвитку

у них особистісних і середовищних ресурсів, використання неефективних стратегій подолання стресу.

Серед макропричин передовсім виділяють соціальні проблеми, зокрема, *економічне (соціальне) неблагополуччя*. Конкретизуємо його.

Діти із соціально неблагополучних сімей, для яких характерні соціальна ізоляваність, незадовільні житлові умови, батьки яких мають мало престижний рід занять або є безробітними, більше схильні до ризику бути постійними учасниками правопорушень і часто зловживають алкоголем і наркотиками. Економічно (соціально) неблагополучні умови можуть бути визначені соціальним працівником, соціальним педагогом як один із можливих факторів ризику.

Завдання соціальних відділів — сприяти соціальній адаптації неблагонадійних сімей шляхом реалізації можливих правових або економічних заходів (виділення матеріальної допомоги, сприяння в улаштуванні батьків і працездатних дітей на роботу, направлення дітей в санаторії, дитячі табори, соціальні готелі та ін.).

З другого боку, такий же високий шанс вживання психоактивних речовин у дітей із зовнішньо благополучних, заможних сімей: занепокоєність батьків своїм соціальним станом, напруга, тривожність, конфлікти, які часто виникають у стосунках між бізнесменами та їх дружинами і дітьми, створюють несприятливу обстановку в сім'ї, що не може не вплинути на психологічне благополуччя підлітка. На жаль, багато заможних людей (особливо батьки) за тими або іншими причинами не завжди признають наявність несприятливої атмосфери в сім'ї і тому своєчасно не звертаються до психолога. З боку центрів соціально-психологічної допомоги контроль практично неможливий, оскільки без запиту спеціалісти не можуть втручатися в сімейну ситуацію і протистояти можливій наркотизації підлітка. У даному випадку важливим є співробітництво центрів соціально-психологічної допомоги зі школами, ліцеями, коледжами та іншими, у тому числі і недержавними, освітніми закладами, в яких спеціалісти (педагоги, психологи) мають більше можливостей спілкування з дітьми та їх сім'ями, а значить, більше можливостей профілактичної роботи.

Наступною причиною є *несприятливе оточення і суспільна невлаштованість*. Райони, які відрізняються високим рівнем злочинності, з частою міграцією мешканцями, не сприяють виникненню почуття єднання і суспільності серед людей, що населяють її, яке існує в більш сприятливих районах з меншою щільністю населення і низьким рівнем злочинності. Несприятливе сусідство і суспільна невлаштованість сприяють поширенню зловживання алкоголем серед місцевої молоді.

Завданням організацій, що займаються профілактикою наркоманії, в даному випадку є співробітництво з правоохоронними органами з метою більш жорсткого контролю над поширення психоактивних речовин в даному районі, а також створення дозвіллевих центрів, підліткових клубів, відділів позашкільної роботи, що структурують вільний час дітей і підлітків, котрі мешкають в цьому районі.

Найчастіше соціальними причинами адиктивної поведінки підлітків є: зайвий не задіяний продуктивною діяльністю вільний час; відсутність контролю за заняттями дітей; конфліктна атмосфера в родині; стимулювання до наркоманії з боку компанії, тобто найближчої «контактної зони» позашкільного та позасімейного спілкування, що виступає референтною групою, де вважають модним чи престижним вживання наркотиків; бажання досягти морального задоволення від перебування в колі «своїх»; можливість придбати наркотик, його легка доступність для кожного, хто захоче; негативний вплив засобів масової інформації: окремих передач, фільмів, публікацій; погіршення соціально-економічної ситуації в країні, що призводить до зростання безробіття батьків, або їх понадмірної зайнятості, що заважає їм приділити увагу дітям; ігнорування інформації щодо шкідливих наслідків, до яких призводить вживання наркотиків.

Безумовно, що поява таких негативних факторів, як екологічне, токсикогенне забруднення навколишнього середовища, різне соціальне розшарування сімей, невірноваженість психоемоційного фону, в якому виховуються підлітки, соціалізація неповнолітніх в умовах розповсюдження і впливу кримінальної субкультури посилює ризик нарковживання.

Соціально-моральне зубожіння призводить до того, що люди у сільській місцевості й на приміських ділянках свідомо використовують землю під вирощування нарковмісних рослин.

Надинаміку вживання ПАР впливає і те, що Україна все сильніше втягується в сферу дії міжнародного наркобізнесу, оскільки має відповідну кліматичну, розвинуту сировинну (вирощування коноплі) та споживчу базу. Правоохоронні органи не мають змоги перекрити або контролювати ці канали в повному обсязі. Вкрай негативним є і те, що суспільну думку щодо активної протидії розповсюдженню вживання наркотичних засобів все ще не сформовано. Багато хто з дорослих знають про існування наркогруп і місце знаходження наркопритонів, але залишаються сторонніми спостерігачами.

Соціальні детермінанти адиктивної поведінки полягають у викривленні міжособистісних стосунків, що виявляються: в усві-

домленні підлітком відсутності підтримки з боку батьків (за нашими даними, кожний третій споживач ПАР не знаходить контакту з батьками), що призводить до відчуття своєї непотрібності; у надвисокій значущості спілкування та страху втрати прихильності групи. Зважаючи на те, що саме в групі підлітки отримують перший досвід вживання шкідливих речовин, вплив зазначеного феномена є визначальним.

Важливим фактором є *суперечності і неузгодженості в законодавстві*.

Положення справ з уживанням алкоголю і наркотиків прямо пов'язано з існуючими законами і правилами, що діють відносно алкоголю та наркотиків, які містяться в державному та місцевому законодавстві. Крім того, зараз склалось явно негативне відношення до законів і законодавчої влади, тому існує небезпека ігнорування законів як вираження протесту проти існуючої політичної та економічної ситуації в нашій країні. Також важливо, що зміни в законодавстві не завжди стають відомими людині, і незнання цих змін може поставити людину поза законом.

Завданням працівників центрів соціально-психологічної допомоги, наприклад, юридичних відділів, є просвіта дітей та батьків з питань законодавства відносно наркоманії і осіб, що поширюють і вживають наркотики.

Чи не найгострішою причиною вживання підлітками психоактивних речовин є їх *доступність*.

Доступність алкоголю та наркотиків об'єктивно пов'язані з імовірністю вживання ними. У школах, де наркотики більш доступні, існують більш високі показники вживання наркотиків. Крім того, на ймовірність вживання наркотиків впливає сусідство школи з нічними клубами, ресторанами, кафе, продуктовими магазинами, ринками, парками та іншими місцями зі зниженим контролем над поширенням наркотиків та алкоголю. Дійсно, незважаючи на існуючу заборону на продаж алкоголю дітям до 18 років, багато продавців з метою збільшення прибутку продовжують постачати підлітків алкоголем і не несуть за це ніякої відповідальності.

Також, як і у випадку несприятливого оточення і соціальної невлаштованості, необхідно співробітництво центрів і адміністрацій навчальних закладів з правоохоронними органами, а також з органами державного місцевого управління.

Значну деструктивну роль у розповсюдженні і вживанні ПАР відіграє *реклама*.

На жаль, легальні і нелегальні наркотики рекламуються надзвичайно широко. Йдеться про явну та приховану рекламу. Алкогольні та

тютюнові вироби рекламуються відкрито. Супроводжуюча їх інформація, наприклад, «Повна свобода...», «Завжди перший...», «Свіжий погляд на речі...» та ін. міцно пов'язує в свідомості підлітка тютюн і алкоголь з цінностями життя: свобода, досягнення, престиж, дружба. Наявність цих зв'язків, що відкриваються тільки за допомогою психодіагностики, як правило, не усвідомлюється, що робить їх ще небезпечнішими. Експлуатується вічне прагнення людини до свободи. Але вільним робить тільки внутрішня свобода, але не наркотик!

Реклама, на жаль, належить до числа макрофакторів, попередить вплив яких часто неможливо. Протистояти рекламі може тільки емоційно зрілий і самодостатній підліток, що не має емоційного дефіциту у відношеннях з ровесниками і оточуючими дорослими людьми.

Серед об'єктивних макропричин виділяються *часті зміни місця проживання*, які негативно впливають на підлітка, оскільки зіштовхують з необхідністю побудови стосунків з новими друзями, сусідами, однокласниками, що нерідко обумовлює появу труднощів і проблем. Чим частіше сім'я переселяється, тим вища небезпека виникнення проблем, пов'язаних з уживанням психоактивних речовин. Однак якщо сім'я вміє органічно впливатися в життя суспільства на новому місці, а сусіди їй раді, то даний ризик знижується.

Завдання центрів соціально-психологічної допомоги полягає у даному випадку в допомозі сім'ям і особливо підліткам в адаптації на новому місці: надання необхідної інформації про школи, медичні заклади в даному районі, місті, а також тісне співробітництво з класними керівниками, у чий клас поступили нові діти.

Вагомим фактором є *сімейна схильність*. Діти, які народжені або виховані в сім'ях з алкогольними традиціями, схильні до більшого ризику залучити до алкоголю та інших наркотиків. У цьому свою роль відіграють як генетичні фактори, так і вплив безпосереднього оточення. Наприклад, хлопчики, які народилися в сім'ї алкоголіка, навіть виховуючись в сім'ї, що їх усиновила, підпадають у чотири рази більшому ризику стати алкоголіками, ніж хлопчики, що народилися в «неалкогольних» сім'ях. У сім'ях, де батьки для того, щоб розслабитися, вживають заборонені речовини, або багато п'ють (і не обов'язково стають алкоголіками), є ймовірність, що діти почнуть вживати алкогольні напої в підлітковому віці. Якщо батьки до того ж залучують своїх дітей до вживання ПАР, включаючи, звичайно, і алкоголь, ризик збільшується. Чим більше членів сім'ї вживають алкоголь і ПАР, тим більший ризик.

Очевидно, що в таких сім'ях ймовірно раннє залучення до спиртного. Воно тягне високу ймовірність того, що діти почнуть відчува-

ти алкогольну або іншу залежність, або у них виникнуть проблеми зі зловживанням алкогольними напоями в юнацькому або зрілому віці. Молоді люди, які починають пити у віці до 15 років, піддають себе у двічі більшому ризику, ніж ті, хто не спішить пробувати спиртне, поки їм не буде за дев'ятнадцять.

Завданням центрів соціально-психологічної допомоги є своєчасне розпізнавання таких сімей і необхідна соціальна, психологічна робота з ними, а в деяких випадках — часткова або повна ізоляція дітей від батьків, які сприяють вживанню дітьми психоактивних речовин.

Дослідження показали, що молодь засвоює рольові моделі батьків і однолітків і таким чином копіює їхню поведінку. Це означає, що вони мають тенденцію до поведінки, яка схвалюється групою. Молода людина, вирішуючи, який спосіб дій їй обрати, наприклад курити чи не курити, враховує, чи зможе вона дотримуватися такої поведінки у своєму оточенні. В цьому їй полягає концепція впевненості у собі. Багатьом дітям притаманний низький рівень впевненості у собі. Вони можуть не хотіти курити, прагнути відмовитися від запропонованої цигарки, проте їм не вистачає впевненості у собі.

Порушене соціальне мікросередовище, а саме: неповна сім'я, сильне завантаження батьків, відсутність братів і сестер, викривлені сімейні стосунки, які призводять до неправильного засвоєння соціальних ролей, неправильне виховання, ранній початок статевого життя, передчасне вивільнення від опіки батьків, легкий і неконтрольований доступ до грошей і нерозуміння того, яким чином вони здобуваються, алкоголізм або наркоманія у когось з близьких родичів або знайомих, низький освітній рівень батьків — все це є факторами виникнення адиктивної поведінки.

Коли йдеться про сім'ю як про фактор, що провокує вживання підлітком психоактивних речовин, мається на увазі, що практично в усіх випадках підліткової та юнацької наркоманії в період, що передує наркотизації, виявляються ознаки одного з типів проблемних сімей: деструктивна сім'я (автономія і сепарація окремих членів сім'ї, відсутність взаємності в емоційних контактах, хронічний подружній або батьківсько-дитячий конфлікт); неповна сім'я (один з батьків відсутній, що породжує різноманітні особливості сімейних стосунків і перш за все розмиті межі між матір'ю і дитиною); ригідна, псевдосолідарна сім'я (спостерігається безумовне домінування одного з членів сім'ї, жорстка регламентація сімейного життя, пригнічуючий тип виховання); сім'я, що розпалася (один з батьків живе окремо, але зберігає контакти з попередньою сім'єю і продовжує виконувати в ній якісь функції, при цьому зберігається сильна емоційна залежність від нього).

Характерними особливостями таких сімей є: надзвичайно емоційне, вразливе і хворобливе ставлення підлітків до своїх батьків та їхніх проблем, гострі, хворобливі реакції на сімейну ситуацію.

Вагомою причиною у вживанні ПАР підлітками виступає *неумілість і непослідовність у вихованні*. У сім'ях, в яких батьки не встановлюють чітких норм поведінки, в яких діти залишаються надані самі собі і де дисциплінарна практика занадто сурова і непослідовна, підлітки піддаються більшому ризику здійснення правопорушень і частого вживання алкоголю та наркотиків. Здорові, емоційно насичені стосунки в сім'ї частіше всього є фактором, що запобігає потягу дитини до алкоголю та наркотиків.

У даному випадку завдання центрів соціально-психологічної допомоги складається в педагогічній та психологічній корекції відношень у сім'ї і навчанні батьків і дітей способам ефективної міжособистісної взаємодії.

Спостерігаючи за групою підлітків, що вживають психоактивні речовини, можна стверджувати, що дитина виробляє переконання, про нормальність такої поведінки. Іноді діти вважають, що така «нормальна поведінка» не тільки прийнятна, але і необхідна для того, щоб стати популярним або сексуально привабливим, здаватися красивим, дорослим, досвідченим.

При цьому надається великого значення саморегуляції і самоконтролю. Це викликано тим, що сприйнятливість до соціальних впливів залежить від знань, установок, переконань дитини, її уявлень про власне майбутнє. Діти, перед якими стоять серйозні життєві цілі, що несумісні з уживанням тютюну й алкоголю, швидше за все не будуть курити і пити.

Сприйнятливість до соціальних впливів пов'язана також з низькою самооцінкою, невпевненістю в собі і невдоволеністю собою, підвищеною потребою в соціальному схваленні, невмінням контролювати себе і наполягати на своєму, прагненням здаватися старше. Спираючись на ці факти, учені вважають, що опірність соціальним впливам може бути вихована, а метою виховання є формування психологічної несприйнятливості до шкідливих соціальних впливів.

Поведінка й установки членів сім'ї дитини прямо пов'язані з її життєвими перспективами. Якщо в сім'ї є люди, що зловживають психоактивними речовинами, ризик прилучення до них для дитини різко зростає.

Негативний вплив справляють засоби масової інформації, які часто показують, як відомі, процвітаючі люди проводять дозвілля, вживаючи психоактивні речовини. Наслідкування таким людям дуже небезпечно для дітей.

Недостатні знання, позитивні установки стосовно ПАР, очікування, уявлення, про те, що вживання психоактивних речовин — норма життя, сприяють прилученню до них.

Залученню до вживання ПАР підлітками у значній мірі сприяють фармакологічні властивості цих речовин. Усі психоактивні речовини, хоча й у різному ступені, викликають звикання (залежність). Тому, почавши вживати психоактивні речовини за соціальних або з фізіологічних причин, дитина згодом продовжує це робити через фізіологічну потребу. Формування фізіологічної потреби супроводжується розвитком толерантності і збільшенням доз. Якщо вживання психоактивної речовини припиняється, то виникає неприємний, хворобливий стан (абстинентний синдром). Таким чином, фармакологічні властивості психоактивних речовин сприяють їхньому регулярному вживанню. Перехід від нерегулярного вживання до регулярного є поворотним моментом у розвитку залежності.

3.2. Розробка шкільної профілактичної програми із вживання учнями психоактивних речовин та її моніторинг

Освітня шкільна профілактична програма, як правило, розрахована на участь у ній усіх вікових груп. Ця програма має відповідати таким вимогам:

- передбачати декілька років впливу на дітей або охоплювати хоча б весь період середніх і старших класів;
- використовувати добре перевірені, стандартизовані методи з детальним планом уроків і навчального матеріалу;
- навчати опору ПАР за допомогою інтерактивних методів — моделювання ситуацій, рольові ігри, дискусії, зворотній зв'язок, підкріплення, тривала практика й ін.;
- виховувати соціально-позитивне ставлення до школи і суспільства;
- навчати соціальних навичок (комунікабельність, впевненість у собі, самоповага) і способам опору ПАР з урахуванням культурних особливостей і рівня розвитку дітей;
- сприяти позитивному впливу дітей один на одного;
- прищеплювати несприйнятливості до вживання ПАР;
- закріплювати знання тренуванням умінь і навичок;
- мати адекватну тривалість від 10 до 15 занять впродовж першого року і потім 10-15 закріплювальних занять);
- програма має передбачати періодичну оцінку для визначення її ефективності.

Створюючи профілактичну програму, потрібно враховувати найважливіший момент — чіткість, спланованість і реальність її впровадження та успішної реалізації. Програма має бути:

Реалістичною.

Оскільки ніщо так не шкодить шкільній профілактичній програмі, як нереалістичні та недосяжні цілі. Якщо програма буде приносити незначні результати або ж якщо результатів не буде взагалі, підтримка даної програми в школі поступово зменшуватиметься.

Тому необхідно:

- Ставити перед собою цілі, які можуть бути досягнуті і які є складовими частинками профілактичної програми.
- Бути стриманими в очікуванні змін поведінки учнів стосовно вживання ПАР.
- Критично ставитися до цілей, що пропонуються іншими установами; також потрібно усвідомлювати, що не можна змінити явища, на які не впливає програма.
- Перед початком виконання програми слід переконатися, що є підтримка всіх учасників: шкільного колективу, учнів, батьків/опікунів.

Чи у школи є ресурси для впровадження програми:

- Тип школи — врахування часових можливостей учнів, батьків/опікунів, вчителів.
- Розташування школи — характерні проблеми.
- Шкільні можливості: наявні приміщення, кімнати відпочинку та ін.
- Як відбувається процес прийняття рішення? Хто в цьому бере участь?
- Фінансові ресурси (скільки грошей потрібно для виконання програми і звідки ці гроші будуть надходити?)
- Матеріальні ресурси (аудіо-, відеоапаратура)

Означеною у часі.

Цілі повинні бути реалістичні і мати добре окреслені часові рамки. Наприклад: за оцінкою школи, для розвитку та впровадження шкільної політики щодо вживання ПАР потрібен 1 рік або певна кількість уроків має бути проведена у кожному класі за три місяці.

Час — це важливий фактор у шкільній профілактичній програмі. Час потрібен не лише для проведення власне профілактичних заходів, а і для їх організації. Поведінку не можна змінити за 1 день. Для того, щоб отримати підтримку інших учасників програми, потрібно чітко встановити, скільки часу на її виконання потрібно. Більше того, важливо встановити чіткий графік, у якому розписати довготривалі заходи (наприклад: загальна мета) а також заходи, що

потребують менше часу для проведення та реалізації (розробка та встановлення шкільної регламентації щодо вживання ПАР, проведення моніторингу, конкретні заходи тощо).

Вимірюваною.

Чітко перерахувати поставлені цілі. Визначити кількість заходів (зосередити увагу на конкретних цілях). Результати можуть бути оцінені за допомогою інструменту для моніторингу, що включений до цього посібника. Проте необхідну інформацію можна отримати і з оцінки програми. Наприклад, кількість учнів у групі має бути чітко обрахована, з використанням заздалегідь визначеної інформації та визначеною кількістю уроків.

Узгодженою.

Цілі та/або способи впровадження профілактичної програми на базі школи не завжди знаходять розуміння серед всіх учасників навчально-виховного процесу. Наприклад:

- Якщо мета програми — навчити дітей відповідально ставитися до алкоголю, то ті, хто підтримує програму «Просто скажи НІ», можуть з цим не погодитись.
- Якщо класний керівник чи шкільна адміністрація не ініціатори профілактичної програми, то працівники школи можуть не захотіти витратити свій час та зусилля на цю програму. Іноді потрібне рішення вищої установи (управління освіти, Міністерство освіти і науки України тощо).
- Шкільні працівники не бажають прийняти цю програму, оскільки це зайва для них робота. У такому випадку потрібно переконати персонал школи у перевагах програми.
- В учнів може скластися відчуття, що ця програма не може бути застосована до них, оскільки неправильно були визначені проблеми або не враховане їх право на особисте життя. Цілком необхідно, аби учні брали участь у визначенні цілей та впровадженні програми. Якщо учні підтримують підхід та впровадження програми, вона стане більш для них прийнятною.
- Деякі батьки/опікуни можуть бути стурбовані видом профілактичної роботи, а деякі навіть можуть подумати, що ці заходи сприяють популяризації вживання даної речовини. Важливо поінформувати їх про факт, що школа збирається впроваджувати шкільну програму з профілактики вживання ПАР. Це, а також знання, до кого можна звернутися у випадку, якщо у них виникнуть питання, додасть їм упевненості. Також необхідно дати їм можливість брати участь у програмі.
- Громада може дізнатися про програму та зробити висновок, що школа має проблеми з вживанням ПАР, і, таким чином,

зашкодити шкільній репутації. Ми радимо залучати до роботи у цій програмі також і громаду, скажімо, за допомогою мас-медіа чи за допомогою роздачі інформаційних листівок.

- Програма має бути адаптованою до шкільної стратегії, і ті, хто керує програмою, можуть вносити зміни у програму.
- Змінити стратегію школи стосовно профілактики ПАР і внести відповідні корективи можна лише за бажанням і згодою шкільного колективу. Лише за такої умови можна розраховувати на здійснення програми.

Методично виваженою.

Слід визначити конкретні цілі та заходи. Дуже узагальнені цілі призведуть до нечітких результатів; передбачити майбутні результати на момент оцінки програми.

Серед конкретних цілей можуть бути наступні:

- Поглиблення знань учнів/педагогів/батьків про ПАР.
- Донесення до дітей певної групи чи класу достовірної інформації, що стосується заданої теми.
- Виділяти дві години в тиждень для проведення профілактичних заходів на базі школи.

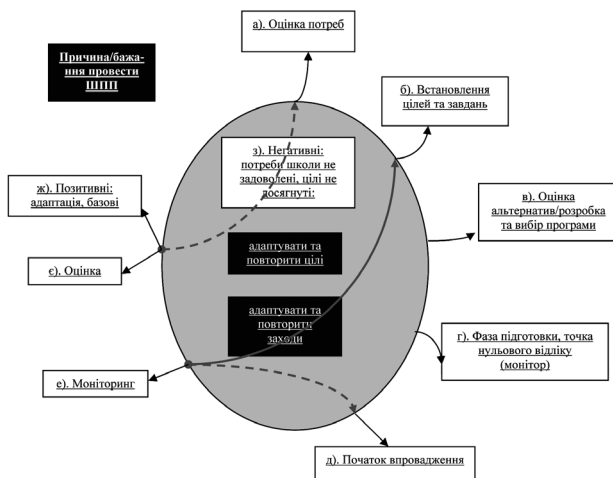
Серед конкретних заходів можуть бути наступні:

- Впровадження та дотримання контролю за виконанням правил, що регулюють шкільну політику щодо вживання психоактивних речовин.
- Відбір інформації, що має бути використана.
- Визначення цільової групи.
- Визначення видів ПАР, стосовно яких буде проводитись робота.

Технологія розробки шкільної профілактичної програми

Програми з профілактики ПАР у школах мають бути ефективними та легкими для виконання. В ідеалі програма має давати результати і в інших сферах, тобто в інших, схожих програмах. Саме тому проекти, що спрямовані на розвиток життєвих навичок, такі привабливі: вони зосереджуються на основних навичках та розвитку учнів, і якщо мають успіх, закладають основу для виваженої та здорової поведінки молодих людей у різних ситуаціях, а не лише у питаннях, пов'язаних з ПАР. Процес розробки профілактичної програми має свої обов'язкові етапи та закономірності, які представлені на рисунку.

Схема планування профілактичної програми

а) Оцінка потреб

Яка причина впровадження профілактичної програми у школі? Це запитання спонукає з'ясувати причину необхідності профілактичної програми. Понад усе школу цікавить добробут та загальне здоров'я її учнів та інших учасників, безпроблемний перебіг навчально-виховного процесу. Тому потреба у профілактичній програмі може диктуватись наступним:

- збільшенням кількості інцидентів, пов'язаних з ПАР (вживання учнями алкоголю, тютюну та інших психоактивних речовин);
- школі «згори» наказують здійснити програму з профілактики;
- стурбованістю батьків рівнем вживання ПАР їхніми дітьми;
- учні бажають отримати інформацію про речовини, з якими вони стикаються;
- школа вважає, що це гарна ідея і провести таку програму — це її обов'язок;
- ініціатива з проведення такої програми береться неприбутковою організацією, і профілактичне втручання є частиною їхньої програми.

б) Визначення цілей

Школи мають дуже ретельно обдумати питання стосовно того, хто чи яка організація має встановлювати цілі для профілактичної

роботи. Якщо це зовнішня структура, школа має переглянути цілі, щоб встановити їх реалістичність.

Наприклад: у низці національних стратегій та програм дій щодо врегулювання проблеми ПАР були встановлені кількісні цілі щодо зниження вживання ПАР серед учнів. Якщо школа відповідальна за досягнення цих цілей і не усвідомлює мети — зниження рівня вживання ПАР, якими можуть бути наслідки цього втручання? Невдачі встановлених кількісних цілей не означає, що програма зазнала невдачі. Програма може бути ефективною, але цілі — ні. Провідники шкільної стратегії щодо ПАР та інші, хто відповідає за встановлення цілей, мають це усвідомлювати.

Цілі профілактики можуть бути такими:

1. Встановлення правил та регламентація ПАР шляхом розробки та впровадження ШПП.
2. Передача інформації та знань щодо ПАР і безпеки їх вживання.
3. Вживання заходів, пов'язаних з очікуванням батьків стосовно обов'язків школи та її важливої ролі у профілактиці вживання психоактивних речовин.
4. Популяризація здорового стилю життя.

Є декілька шляхів встановлення цілей ШПП. Один інструмент, що може допомогти у встановленні цілей та завдань при плануванні проекту — модель РОЗУМ (SMART) (див. вище). Вона може бути використана для швидкого аналізу ефективності та реалістичності шкільної програми профілактики.

в) Оцінювання вже існуючих програм

Дуже важливо заздалегідь мати змогу визначити, наскільки вдалою буде ця програма. Іншими словами, якою буде ймовірна ефективність програми?

Усі необхідні критерії, перелічені нижче, разом із всіма необхідними запитаннями становлять ключ. Стверджувальні відповіді на ці запитання допоможуть тим, хто визначає відповідність програми всім цим критеріям — і, відповідно — наскільки успішною вона може бути.

А. Об'єктивні критерії

1. Широкий спектр програми:

- 1) чи всі важливі аспекти були враховані у ході розробки програми?
- 2) чи достатньо різноманітна цільова група?
- 3) чи рівномірно розподіляються обов'язки між усіма представниками цільової програми?

2. Позитивність:

- чи повідомлення, яке намагаються донести, передає, що ви підтримуєте та чого ви хочете досягти, на противагу тому, чого ви хотіли б уникнути чи проти чого ви?
- чи програма заохочує добру поведінку, а не просто карає небажану поведінку?
- чи достатня увага була приділена тому, яким чином можна розширити цільові групи, чи вона спрямована лише на те, як вирішити існуючі проблеми та обмежити труднощі?
- чи до даної проблеми підхід достатньо відкритий чи впровадження програми підсвідомо поглиблює атмосферу табу?

3. Тривалість:

- чи є вона більш ніж разова (окрема) кампанія?
- чи робота проводиться поетапно і чи належна увага приділяється аналізу, встановленню цілей, плануванню, впровадженню та оцінюванню?
- чи належна увага приділяється заходам, що організуються після завершення реалізації програми?

4. Глибина:

- чи робиться спроба досягнути глибшого розуміння проблеми ПАР чи покращення освіти?
- чи приділяється увага рівню навичок та поведінці?
- чи включає це оцінювання аналіз або інформацію, отриману від цільової групи?
- чи кампанія допомагає стати цільовій групі більш самостійною та незалежною щодо предмета програми?

В. Суб'єктивні критерії

5. Відповідність:

- чи програма відповідає рівню розвитку, віковим особливостям та оточенню учнів?
- чи програма відповідає власним переконанням та практичним можливостям педагогічного персоналу?

6. Оточення:

- чи програма відповідає сутності, клімату школи?
- чи існують певні напрацювання, що можуть бути використані у програмі, чи їй потрібно розробляти «з нуля»?
- чи може програма стати основою для повної та цілісної шкільної політики?
- чи робота проводиться з метою змінити ситуацію в регіоні чи з окремо взятою людиною?

Отже, можна із упевненістю сказати, що програма, яка призведе до трьох чи більше вищезазначених наслідків, напевне, матиме

на практиці негативні наслідки, а тому школі не рекомендувати-
меться брати її до впровадження.

***Примітка:** Багато залежить від того, хто відповідає на запитання. Автори цього посібника наполегливо рекомендують, щоб цей швидкий аналіз проводився групою представників усіх зацікавлених груп (включаючи учнів). Фокусна група може стати важливим засобом у цьому випадку.*

г) Підготовка

Як тільки буде відібрана існуюча програма чи буде проведена розробка нового плану дій, потрібно провести певну підготовку, а не відразу переходити до реалізації програми. Під час цієї програми можна порушити такі питання.

Розробка цілей та завдань

Одне з найважливіших питань — розробка та встановлення цілей та спосіб, у який буде вимірюватися досягнення/не досягнення цілей. Для того, щоб встановити цілі, потрібно добре володіти ситуацією на початку процесу. Як тільки ситуація буде окреслена, можуть бути визначені сфери, в яких школа хоче домогтися змін, і визначені питання, що можуть служити індикаторами для визначення яких змін прагне школа.

Наприклад, дуже великі розбіжності між сприйняттям всіма учасниками ситуації — очевидна сфера, в якій необхідно працювати. Зокрема, значній кількості учнів може не сподобатися той факт, що багато вчителів курять на території школи.

Неочікувані та небажані наслідки

Важливо пам'ятати, що певні профілактичні заходи можуть мати небажані чи неочікувані наслідки (наприклад, перехід від одного типу ПАР до іншого чи втрата довіри з боку учнів внаслідок неправдивої інформації), що в кінцевому результаті може призвести до небажаних наслідків. До неочікуваних наслідків також відноситься поява додаткових ускладнень, що виникають поза межами школи. Однак неочікувані наслідки також можуть бути позитивними. Профілактична програма, що наведена у даному посібнику, може покращити співпрацю та взаєморозуміння між всіма учасниками навчально-виховного процесу чи підвищити увагу місцевого керівництва освітою, а це в свою чергу призведе до покращення фінансування роботи вчителів, що беруть участь у заходах.

д) Впровадження

е) Моніторинг

Потрібна інформація може бути також зібрана такими способами:

- Під час перегляду офіційних документів.

- Вивчення шкільних реалій, тобто визначення наявності у школі місця для спілкування, де учні відпочивають на перервах та ін., складання картини соціальних умов школи.
- Проведення інтерв'ю з вчителями, батьками/опікунами та учнями.
- Проведення анкетування вчителів, батьків/опікунів та учнів.

є) Оцінювання

ж) Інтеграція та стабільність програми

Ефективна програма шкільної профілактики потребує довготермінової роботи та затрати часу, а також інших ресурсів. Програми, яким допомагають зовнішні служби, намагаються інтегрувати програму до шкільного навчального плану, оскільки підтримка ззовні не може тривати постійно. Саме тому надзвичайно важливо створити невелику команду тренуваних та професійних спеціалістів у галузі профілактики у школі, яка складалася б з 2-3 вчителів, шкільного психолога, медичного працівника та принаймні одного представника шкільного керівництва. Ця команда забезпечує тривалу роботу з профілактики, проводить всі заходи, що пов'язані з нею, причому ця робота проводиться незалежно від того, чи є у школи зовнішня допомога чи ні.

Моніторинг ефективності профілактичної програми

З'ясування ефективності шкільних профілактичних програм проводиться за 7 критеріями, які детально пояснюються у цій таблиці.

Таблиця

Критерії ефективності шкільної профілактичної програми

№ з/п	Критерій	Пояснення	Доказ
1	Доведена результативність	Програма, що впроваджується, має бути добре обґрунтованою з наукової точки зору. Це важливий критерій, оскільки більшість профілактичних програм не мають відчутного впливу на (зло) вживання ПАР. Лише відібрана модель програми профілактики може бути ефективною. Критерій має дещо іншу природу, оскільки він не виділяє конкретні характеристики самої програми, а вимагає доведення результативності програми. Це важливий критерій, а тому він у цьому списку на першому місці	+++

2	Інтерактивне викладання	Універсальні ШППП повинні мати інтерактивні методи викладання. Такий тип програм забезпечує контакт та дає можливість спілкуватись, обмінюватись ідеями та розвивати вміння відмовлятися від вживання ПАР. В інтерактивних програмах для учнів створюється атмосфера, в якій немає жодної для них загрози, що дає їм змогу тренувати новосформовані навички. Неінтерактивні програми фокусуються на забезпеченні знаннями та проведенні дискусій. Перевага інтерактивних програм може бути чітко виявлена за допомогою наукового аналізу.	++
3	Моделі, що базуються на «соціальному впливі»	Профілактичні програми, що базуються на соціальному впливі, є найбільш ефективними, а тому цю модель треба брати за основу у розробці профілактичних програм. Даний підхід базується на ідеї, що «ін'єкція» в класі проти активного (чи внаслідок) тиску щодо вживання ПАР допоможе знизити рівень вживання цих речовин.	++
4	Фокус на нормах, обіцянках не вживати ПАР	Як частина соціального впливу, профілактичні програми можуть концентруватися на вже існуючих нормах (знання про соціальні наслідки; реакція друзів; юридичні наслідки); відмова учнів від вживання ПАР; та твердий намір не вживати ці речовини. Дослідження показали, що такі опосередковані показники, як норми, намір, відмова вживати ПАР, у таких програмах є необхідними компонентами.	++
5	Участь суспільства у здійсненні профілактичної роботи в школі	Підсилює результативність шкільних програм. Інтервенції з боку суспільства включають участь сім'ї, кампанії мас-медіа та комітети з мобілізації громади. Підсилюючий ефект суспільної участі був продемонстрований у метааналізі та порівняльних дослідженнях.	++
6	Використання лідерів-однолітків	Використання лідерів з числа однолітків може покращити короткотермінові результати профілактичних програм, а тому у багатьох програмах слід використовувати лідерів-однолітків замість або у поєднанні з лідерами-дорослими, якщо це можливо.	++
7	Включення програми покращення навичок до програм соціального впливу	Можуть підвищити результативність профілактичних програм. Проте на даний момент немає науково обґрунтованих даних стосовно опосередкованих показників, обґрунтування того, що навчання соціальних навичок, підвищення самооцінки та концентрація на психологічному комфорті учня підвищує ефективність програм.	+

Кожен з цих семи критеріїв підкріплюється доказами своєї ефективності, які отримані в результаті двох чи трьох різних досліджень. Кожен з цих критеріїв використовується для аналізу програм за різними аспектами.

Перший критерій використовується при виборі програм, які ще не були оцінені.

Другий — з програмами (та їх змістом), що впроваджуються у школі.

Третій та *четвертий* критерії використовуються, коли пріоритетним є основне повідомлення, яке міститься у програмі, а також спосіб навчання.

П'ятий критерій враховує вплив соціального оточення на успішність програми, оскільки основне повідомлення програми повторюється у всіх найважливіших сферах життя молоді: сім'ї, школі та місцевій спільноті.

Шостий критерій доводить, що навчання молоді своїми однолітками також може бути ефективним. Цілком можливо, що ефективність програми підвищиться, якщо лідери-однолітки будуть задіяні в профілактичній роботі в школі з відкритим соціальним кліматом.

Сьомий критерій не такий очевидний, проте він підтримує загальний консенсус із спільнотою і доводить, що життєві навички підвищують ефективність програми.

Зазначимо, що будь-яка програма — це загальний напрям діяльності. У даному випадку загальний напрям — профілактика вживання підлітками психоактивних речовин. Як правило, в межах однієї програми створюють і реалізують декілька проектів, які мають більш вузьку спрямованість і відображують цілі, спрямовані на розвиток творчих здібностей, пропаганду здорового способу життя, розвиток особистісних якостей учнів та ін.

Отже, за означеною програмою відпрацьовувалось декілька проектів з використання можливостей уроків мови, літератури, біології, математики, історії, географії у пропаганді здорового способу життя та профілактиці вживання ПАР. Окремо відпрацьовувався проект з учнями початкових класів «Хочу і можу бути здоровим». Педагоги одержали цікаві розробки уроків, тексти диктантів, теми для творів, які використовувались на уроках. Для учнів початкових класів кожного класу, зокрема, були розроблені робочі зошити «Хочу і можу бути здоровим», з якими охоче працювали молодші школярі.

3.3. Можливості учнівського самоврядування у здійсненні профілактики вживання учнями психоактивних речовин

Характерними поведінковими реакціями для «кризи» підліткового віку кожної дитини є такі реакції, як емансипація підлітків та потреба спілкування з однолітками. У цей період референтна група для кожного підлітка складається лише з однолітків. У цьому колі вони засвоюють певні соціальні ролі, вчать завойовувати авторитет, реалізувати себе як особистість, розвивати комунікативні якості. Тому намагання дорослих нав'язати свій життєвий досвід чи власні погляди на ставлення до здоров'я у цей період часто залишаються марними. Набагато ефективнішим є вплив групи, яка оточує школяра. Ось тому дієве учнівське самоврядування у будь-якому навчальному закладі відіграє особливу роль у таких важливих напрямках виховної діяльності як профілактика вживання підлітками психоактивних речовин.

Різні форми існування учнівського самоврядування у навчальних закладах — **рада, парламент, республіка, кабінет міністрів, республіки** та інші — обумовлюються традиціями самої школи і можуть бути однаково ефективними. Учні мають право вільно обирати ту чи іншу форму організації самоврядування. Задовольняючи потребу у неформальному спілкуванні, вони водночас навчаються самостійно врегульовувати найзлободенніші і щоденні проблеми шкільного життя. У той же час нормативні акти, рішення, закони, які створені і прийняті колективно членами учнівського самоврядування, є набагато значимі для решти учнів і ретельніше ними виконуються. Учні, з одного боку, організують взаєностосунки дітей, а з другого — активізують засвоєння ними вимог і відповідних способів поведінки у колективі. Основою учнівського самоврядування є громадська думка і традиції, що склалися. У свою чергу громадська думка надихає дітей на свідоме ставлення до інтересів колективу, сприяє реалізації особистісних і колективних інтересів, оптимальному поєднанню особистого і колективного.

Повноваження, права і обов'язки членів учнівського самоврядування теж визначаються учнями і декларуються у Статуті органу самоврядування.

Підліток може мати достатньо знань про шкідливість психоактивних речовин, але не зважати на поради дорослих (у силу своїх вікових психічних особливостей). Однак якщо група, до якої він належить, прагне пропагувати здоровий спосіб життя, соціальну активність, відмову від небезпечних експериментів зі своїм здоров'ям,

то й інтереси його будуть знаходитися у відповідних сферах життєдіяльності, таких як заняття спортом, розвиток творчих здібностей, організоване і змістовне дозвілля тощо.

Можливості організованої та активної громади школярів у загальноосвітньому закладі будуть досить широкі, якщо адміністрація та педагоги школи всіляко сприятимуть розвитку цієї структури. Зокрема, органи учнівського самоврядування можуть:

- Приймати документи учнівського самоврядування, які унормовують стосунки між школярами.
- Встановлювати правила життєдіяльності учнів у школі, пов'язані з пропагандою здорового способу життя, заборонаю тютюнокуріння на території школи, вживанням та розповсюдженням психоактивних речовин.
- Визначати форми покарання за порушення правил, встановлених школярами для всієї шкільної громади.
- Обирати форми залучення пасивної частини учнівського колективу до спільних заходів.
- Узгоджувати план спільних дій з профілактики вживання підлітками психоактивних речовин з учительським та батьківським колективом.
- Запроваджувати акції, загальношкільні форми роботи, які пропагують здоровий спосіб життя.
- Організовувати просвітницьку волонтерську діяльність серед школярів середньої та молодшої ланок.
- Проводити спільні заходи з громадськими організаціями, що займаються профілактичною роботою.
- Створювати інформаційну наочність (листівки, плакати, бюлетені, колажі), радіопередачі, вистави на профілактичну тематику (прес-центр).
- Виходити з пропозиціями до органів влади щодо розміщення соціальної реклами на вулицях міста.

Головною функцією учнівського самоврядування можна вважати участь його у діяльності шкільної Координаційної ради. Наказом директора школи представники виборних органів шкільного самоврядування можуть включатися до складу педагогічної ради школи, що підкреслює значимість активу у вирішенні проблем шкільної діяльності.

Учні стають не лише об'єктами, а і суб'єктами виховної діяльності школи, що сприяє ефективності всієї профілактичної роботи освітнього закладу.

Учнівське самоврядування — це стиль життя шкільного колективу. Допомагають створити цей стиль колективне планування, ор-

ганізація у класах постійно діючих груп, сучасних рад, штабів, комісій, що призначені для підготовки і проведення конкретних справ, почергове виконання обов'язків, колективний аналіз і оцінка всіх проведених заходів, регулярні самозвіти учнів про виконані доручення.

Батьки

Батьки мають чи не найбільший вплив на становлення та розвиток юної особистості. У сім'ї формуються соціальні якості дитини, усвідомлюються рольові характеристики кожного члена родини. У родині складається певна система стосунків між старшими і молодшими, яка визначає психологічний клімат у сім'ї. Дитина оволодіває вміннями та навичками спілкування, засвоює певні норми поведінки, формуючи ті чи інші риси особистості.

Найважливішими механізмами сімейної соціалізації є:

1. Заохочення до певної поведінки або покарання за порушення визначених у родині правил.

2. Наслідування дитиною поведінки дорослих у різних життєвих ситуаціях.

3. Ступінь зацікавленості батьків внутрішнім світом дитини безпосередньо впливає на рівень взаємостосунків дорослих і дітей.

На батьків покладається особлива відповідальність за формування особистості дитини. В обов'язки батьків входить:

- постійно контактувати з класним керівником, а при необхідності з соціально-психологічною службою, щоб вчасно помітити негативні зміни у поведінці дитини;
- сприяти формуванню у дитини навичок здорового способу життя;
- бути уважним до дитини, особливо у критичні періоди її життя;
- створювати у родині стосунки довіри та взаєморозуміння.

Благополучна родина створює душевний комфорт, захищає від нервових перевантажень не тільки дорослих, але й дітей. Дитина почуває себе рівноправним членом сімейного колективу, її люблять, але їй не потурають, залучають до сімейної праці, враховують інтереси та потреби дитини.

У нормальній сімейній атмосфері дитина зростає доброзичливою, гуманною, спокійною та оптимістичною. Батьки не завжди готові теоретично, практично, психологічно адекватно реагувати на вікові зміни своїх дітей. Програма «Здоровий мікроклімат у школі» передбачає участь батьків не стільки у процесі формування особистості, скільки в процесі сприяння в її індивідуальному розвитку, прагненні емоційної з нею єдності, бажанні зрозуміти, поспівчувати, допомогти. Для цього батьки мають розширити свої знання про психо-

активні речовини, фактори ризику, особливості поведінки дітей, які починають експериментувати з цими речовинами, ознаки вживання ПАР, причини експериментування. Найкращими посібниками для них стануть книжки центру «Ескейп»:

- «120 запитань про алкоголь і наркотики»,
- «10 запитань»,
- «Алкоголь та наркотики», а також відеоматеріали Центру.

Взаємодія, інтеграція, координація

Коли учень має проблему і хоче її розв'язати, в нього виникає логічне запитання: «Що слід зробити?».

Залежно від характеру проблеми та можливостей школи щодо вирішення проблеми педагог має зробити правильний вибір — самому займатися цим питанням чи воно у компетенції інших фахівців. Тобто чи спроможний вчитель сам допомогти учневі, чи варто направити його за допомогою до спеціалізованої установи (наркологічний диспансер, консультпункт тощо). Самостійно вчитель може надати допомогу в цілком конкретних ситуаціях при наявності ознак вживання учнем психоактивних речовин (на етапі експериментування з психоактивними речовинами). Але для надання такої допомоги у школі повинні бути залучені всі учасники навчально-виховного процесу.

Медичний працівник повинен володіти прийомами спілкування з дитиною, яка має ознаки вживання психоактивних речовин, вміти викликати у неї довіру і бажання розповісти про свої проблеми.

Соціально-психологічна служба повинна розробити схему реагування на випадки уживання учнями психоактивних речовин, щоб вчасно і кваліфіковано допомогти вирішити цю проблему.

Кожен *класний керівник* має володіти інформацією про ознаки вживання психоактивних речовин підлітками та їхні реакції на зовнішні подразники.

Адміністрація школи повинна мати відомості про усі установи та громадські організації, які можуть надати допомогу в питаннях вживання підлітками психоактивних речовин, мати чіткий план взаємодії з ними.

Батьки також мають бути озброєні знаннями про психоактивні речовини і володіти навичками спілкування з дитиною в критичних ситуаціях.

Органи учнівського самоврядування можуть взяти на себе функцію створення морального клімату для дитини, яка потребує допомоги. Підготовлені волонтери в школі і поза школою мають змогу спілкуватися з однолітками неформально, що дає вагомий результат в профілактичній роботі всього закладу.

Якщо ситуація з вживанням підлітком психоактивних речовин достатньо складна — учень якийсь час уживає їх, — не варто брати на себе відповідальність, працюючи з цією дитиною. Краще звернутися по допомогу до нарколога в міський чи районний диспансер. Працівники диспансеру консультують і інформують. Співпраця з ними (практична чи консультативна) не повинна бути фрагментарною. Про форми співпраці з фахівцями різних рівнів можна детальніше дізнатися з семінарів центру «Ескейп».

Організація

Впровадження профілактичної програми «Здоровий мікроклімат у школі» починається з рішення педагогічного колективу про включення у програму. Всі вищезазначені етапи реалізації програми обумовлені принципом наступності та послідовності. Колективне створення шкільної регламентації сприятиме тому, що всі учасники виховного процесу усвідомлять свою роль в програмі. Координація зусиль забезпечить ефективність використовуваних форм роботи з профілактики вживання підлітками психоактивних речовин та відпрацювання механізму реагування на випадки вживання їх школярами. Важливу роль відіграє поетапна оцінка результатів впровадження програми. У результаті такої оцінки вносяться необхідні зміни у подальший план діяльності школи.

Складання робочого плану діяльності учасників програми — це одне з найважливіших завдань координаційної ради. План визначає, хто, що і коли робить і скільки часу треба для виконання того чи іншого заходу. Складання плану проходить у декілька етапів.

Етапи складання плану:

1. Визначення можливостей освітнього закладу та кожного учасника виховного процесу у здійсненні профілактичної роботи.
2. Аналіз використаних раніше форм профілактичної роботи з метою визначення найбільш ефективних традиційних заходів.
3. З'ясування причин неефективності інших форм діяльності з метою усунення цих причин.
4. Врахування пропозицій учасників виховного процесу (педагогів, психолога, соціального педагога, батьків, учнівського активу, адміністрації) щодо складання робочого плану профілактичної діяльності.
5. Включення в план роботи спільних заходів з позашкільними установами.
6. Складання плану і визначення етапів для попереднього оцінювання результатів.
7. Затвердження плану.
8. Ознайомлення з планом усіх учасників виховного процесу.

Огляд заходів та форм діяльності учасників програми.

Наведений вище план роботи може бути лише орієнтовним, тому що специфіка кожного освітнього закладу потребує врахування особливостей цього закладу. Крім традиційних заходів, доцільно включити і нові форми роботи.

Позаурочні форми роботи, якими може бути доповнений план роботи школи: гуртки та клуби за інтересами; учнівські наукові товариства; природоохоронні, спортивні товариства; інтелектуальні, розвивальні ігри; години спілкування, години класного керівника, години знань і переконань; години сім'ї і вулиці; науково-практичні конференції, диспути, дискусії; колективні творчі справи; соціальні ринги; журнальні, газетні колажі, виставки соціальної реклами; свята; творчі об'єднання.

3.4. Використання інтерактивних технологій у профілактиці вживання учнями психоактивних речовин

Багаторічний досвід роботи у сфері профілактики вживання підлітками психоактивних речовин доводить той факт, що немає одного універсального способу, бездоганної методики подолання цієї проблеми. Але використання найбільш продуктивних із існуючих і врахування специфіки того чи іншого середовища, закладу, регіону, може дати цілком конкретні позитивні результати. Завдяки плідній співпраці центру «Ескейп» з освітніми закладами протягом тривалого часу дав можливість вивчити і узагальнити позитивний досвід, що мав місце за цей період, врахувати побажання та рекомендації педагогічних працівників, учнів та їх батьків. Тому останні напрацювання центру — це відеофільми, методичні, інформаційні матеріали, які створені на «соціальне замовлення» учасників профілактичного процесу. Можливості сучасного учителя, на жаль, не завжди дозволяють глибоко вивчати питання вживання підлітками ПАР. Він не має змоги в короткий термін знайти необхідну кількість достовірної інформації, не говорячи про розробку спеціальних тематичних форм роботи з дітьми. Батьки також часто не володіють навіть мінімальним обсягом знань для продуктивного спілкування з дитиною на тему профілактики. Зважаючи на це, матеріали, включені до даного посібника, містять інформацію для різних категорій учасників профілактичного процесу, а також зразки різних форм роботи як з дітьми, так і з дорослими. Однією із популярних сьогодні форм роботи, яка довела свою продуктивність, є тренінг.

**Методика проведення тренінгових занять
з профілактики вживання психоактивних речовин.
Технології у профілактичному процесі**

Кінцевий результат будь-якої діяльності гарантує і забезпечують технології (додатки). Тому слід відзначити науково-педагогічні орієнтири, які мають бути закладені в основу розробки технологій з профілактики вживання підлітками психоактивних речовин.

Технологія — це слово грецького походження, яке в оригіналі означає знання про майстерність. Її регулятивний вплив полягає в тому, що вона спонукає дослідників і практиків в усіх сферах, у тому числі і в галузі освіти:

- визначати основи результативності своєї діяльності;
- мобілізувати кращі досягнення науки і досвіду для досягнення очікуваного результату;
- розбудовувати діяльність на інтенсивній, тобто максимально науковій, а не екстенсивній основі;
- приділяти більше уваги прогнозуванню певного виду діяльності з метою попередження і корекції негативних явищ в ході виконання;
- використовувати інноваційні інформаційні засоби, максимально автоматизувати операції тощо.

Якщо пов'язати технологію з діяльністю, то структурно це буде виглядати так:

**Діяльність — потреби — мета — мотив — мотивація —
завдання — прийом — дія — операція — результат**

Технології гарантують кінцевий результат. У цьому головна відмінність технології від методики.

Методика — це сукупність методів щодо здійснення навчально-виховного процесу. Технологія — це сукупність способів, спрямованих на оволодіння системою знань, досвіду, умінь і практики роботи суб'єктів профілактичної діяльності.

Існує багато різновидів технологій: освітні, юридичні, економічні, біотехнічні, інформаційні та інші.

Педагогічна технологія — це форма знань, яка включає методи, засоби навчання і теорію їх використання для вирішення освітніх завдань.

У виховному процесі під технологією розуміється система знань, необхідних педагогу для стратегії, тактики і процедури виховання учнів.

При виборі технологій, форм, методів профілактичної діяльності, важливим є використання психолого-педагогічного ресурсу в площині розвитку пізнавальних інтересів особистості. Мова йде про про-

світницьку діяльність. При цьому значну роль відіграє наповненість змісту вправами, які сприяють активізації таких вищих психічних процесів як мислення, уява на основі відчуттів і сприймання.

Тому національна освітня система України у пошуках більш адекватних до вимог сучасного життя і форм організації навчання і виховання, з урахуванням міжнародного досвіду, у вирішенні профілактичних завдань, формування духовно, психічно, фізично і соціально-здорових особистостей, розширення демократичних засад взаємодії дорослих і підростаючого покоління використовує новітні інформаційні технології. Вони сьогодні найбільш оптимальні у превентивній профілактичній роботі, коли підлітки і молодь оволодівають знаннями, соціальним досвідом у процесі не лише спілкування з дорослими, а й однолітками.

Лекції, семінари допомагають здійснювати в основному комунікативну і перспективну функції виховання, тоді як у процесі практичних завдань, ділових і рольових ігор і тренінгів пріоритетну роль відіграє інтерактивна функція виховання. Пізнавальні резерви таких знань, які в літературі визначені «як активні форми і методи» пов'язані з тим, що на основі певних змістових і цільових установок переконання формуються через відповідні вправи (операційні установки) (додатки).

Виховний ефект таких занять найбільше простежується на таких рівнях:

а) *у сфері міжособистісних стосунків*: забезпечення становлення колективістських взаємин, що засновані на принципах взаємодопомоги і взаємовідповідальності учасників тренінгу, позитивного психологічного клімату в групі;

б) *в особистісній сфері*: розвиток у кожного учасника здатності до мобілізації власних вольових і емоційно-мотиваційних ресурсів, а також до рефлексивної саморегуляції;

в) *у сфері пізнавальних можливостей*: розвиток творчої активності особистості, підвищення діалогічності і рефлексивності, збільшення можливостей різнопланового аналізу проблемно-конфліктних ситуацій і цілісного осмислення принципів їх конструктивного вирішення.

Необхідно звертати увагу на пошуки таких інноваційних технологій, які б максимально сприяли формуванню соціально активної, творчої особистості, здатної до самостійної власної життєдіяльності.

Нововведення (інновація, новація) — це цілеспрямована діяльність, що допомагає у вирішенні як глобальних (профілактика негативних проявів у поведінці неповнолітніх), так і ряді приватних

завдань. До них відносяться: навчання ефективним навичкам спілкування; критичному мисленню; прийняттю відповідальних рішень; відпрацювання адекватної самооцінки; формування умінню вирішувати проблеми, відстоювати власні думки, протидіяти тиску ззовні; робити правильний здоровий вибір, уникати можливих ризиків; запобігати стресам; формувати вміння конструктивно вирішувати конфлікти.

Головним завданням протидії негативним явищам є удосконалення превентивного підходу, розробка і впровадження інноваційних технологій, найбільш комплексні з яких — інтерактивні.

Інтерактивні технології — це взаємодія партнерів, у процесі спілкування яких інтерпретується ситуація і конструюються особистісні цілі. При цьому розвиток особистості проходить у процесі взаємодії з іншими людьми в системі безпосереднього спілкування, при якому забезпечується активність особистості відповідно до соціальних норм, ролей і соціальних установок партнерів по взаємодії.

Особливість інтерактивних технологій по превентивному вихованню, зокрема, профілактики наркоманії, ВІЛ/СНІДу у тому, що в їх основі лежать міжпредметні зв'язки з педагогіки, психології, соціології, медицини, права.

Інтерактивні технології використовуються як у роботі з позитивно орієнтованими підлітками, так і з групами ризику.

Завдання, що ставляться до інтерактивних технологій у превентивному вихованні, такі:

- створення соціально-педагогічних умов, спрямованих на позитивну зміну в знаннях, звичках і вчинках, щодо здорового способу життя, правового забезпечення процесу превентивного виховання;
- створення умов для активної просвітницької роботи щодо попередження негативних явищ у молодіжному середовищі через надання повноважень неповнолітнім;
- виявлення серед дітей і молоді позитивних лідерів, а також спонукання осіб з груп ризику до переорієнтації лідерських якостей з негативних на позитивні;
- підготовка педагогів та учнів до просвітницької профілактичної діяльності;
- підвищення соціальної компетентності молоді в питаннях попередження і подолання негативних явищ, формування відповідальної поведінки.

Педагогічні інтерактивні технології — це насамперед просвітницькі технології, що у свою чергу поділяються на технології спонтанного спілкування і технології мобілізації ресурсів.

Просвітницька технологія спрямована на поширення знань, консультування як педагогів, так і учнів у системі соціальних комунікацій. Такі технології застосовуються під час індивідуального, групового, масового спілкування в умовах навчального закладу, за місцем проживання, у місцях масових зборів і відпочинку молоді. У впровадженні просвітницьких технологій нерідко керівну роль відіграють учні, що працюють з однолітками. Педагоги виконують роль консультантів, помічників. Вагомими є знання особливостей соціокультурної групи, з якими підлітки мають намір працювати.

Інтерактивні просвітницькі технології поділяються на технології навчання і технології впровадження. Вони спрямовані на створення умов для просвітницької роботи і передбачають добір педагогів і підлітків, а також підготовку обох категорій до роботи.

Напрями впровадження інтерактивних технологій різнобічні:

- під час викладання предметів гуманітарного і природного циклів;
- у процесі позакласної і позашкільної виховної роботи та у роботі з батьками;
- через навчальні і позашкільні установи, соціальні служби, спеціальні установи;
- через організацію превентивної роботи в навчальних і позашкільних установах, вищих навчальних закладах, насамперед педагогічного профілю, соціальних службах, молодіжних і суспільних об'єднаннях;
- через діяльність учнівського самоврядування;
- через законодавчу політику в області освіти, охорони здоров'я, соціальної діяльності щодо превентивної роботи з молоддю.

Соціально-педагогічна профілактика вживання підлітками психоактивних речовин — це виховна і корекційна діяльність, яка здійснюється на основі своєчасного виявлення причин і факторів ризику.

Розробка профілактичних заходів здійснюється при реалізації системного підходу, зокрема комплексних діагностичних методик. При цьому враховується той факт, що шкільна профілактична робота передбачає комплексну роботу з учнями, вчителями та батьками.

Інформаційно-практичні заняття

Традиційні повчально-лекційні форми роботи з учнями давно вже довели свою низьку результативність. Останні дослідження педагогів та психологів свідчать про актуальність інтерактивних, практично-навчальних форм, які не лише дають певний обсяг знань дітям, але і формують у них конкретні навички поведінки у ставленні до власного здоров'я, до оточуючого середовища та інших людей.

Профілактична робота, що проводиться з дорослими, має відрізнятися від тієї, яка проводиться з підлітками.

Інформаційно-практичні профілактичні заняття з підлітками мають проводитись у вигляді групових занять з використанням активних форм роботи, таких як створення проблемних ситуацій, ситуацій активного пошуку власного рішення, роздумів, протилежності тверджень тощо. Робота має охоплювати всіх підлітків без відокремлення «групи ризику».

Інформація, яка подається, має поглиблювати знання учнів, формувати усвідомлення проблеми, сприяти переосмисленню свого ставлення до проблем наркотизації.

У процесі профілактичної роботи педагог має спиратися на знання вікових та психологічних особливостей підлітків, які здебільшого самостверджуються, орієнтуючись на силу, успішність, престижність, а інколи і на кримінальний авторитет.

Участь всіх підлітків у таких видах діяльності дозволяє визначити ставлення групи до будь-яких проблем наркотизації і вчасно провести корекційну роботу. Спільна робота знімає або пом'якшує реакції настороженості, недовіри, підозрливості, допомагає подолати механізми психологічного захисту, які особливо яскраво проявляються у дітей з девіантною поведінкою. У групі формується громадська думка, нав'язана зовнішнім середовищем, що долає удавану привабливість, престижність вживання наркотиків.

Доречним є залучення волонтерів, які здатні до активної участі в профілактичній роботі.

Основні завдання, які мають вирішуватися в процесі профілактичної роботи з підлітками, можна сформулювати так:

1. Досягнення підлітками проблемного рівня розуміння питань наркозалежності, подолання негативного ставлення у частини підлітків до профілактичної роботи і усвідомлення її необхідності.

2. Формування адекватних уявлень про механізм розвитку хімічної залежності і наслідків вживання психоактивних речовин.

3. Усвідомлення підлітками духовного характеру залежності і взаємозв'язку психічного і фізичного здоров'я.

4. Усвідомлення підлітками відповідальності і особистої зацікавленості кожного за свій вибір.

5. Підготовка підлітків та батьків для ведення профілактичної роботи.

6. Формування негативної громадської думки в класних колективах і дитячих громадських організаціях до наркотизації суспільства, людей, що розповсюджують і вживають наркотики.

Для більшої ефективності всіх видів профілактичної роботи слід дотримуватись таких правил:

- Не застосовувати прямих закликів до відмови від наркотиків.
- Не перебільшувати негативних наслідків вживання психоактивних речовин, інакше педагог втрачає довіру і повагу підлітків.
- Не давати прямих вказівок і закликів до здорового способу життя, розглядати здоров'я як ланку системи цінностей, певну життєву позицію людини.
- Не оцінювати думки і судження підлітків тощо.

Інформаційно-практичні заняття з батьками і педагогами мають передбачати озброєння їх знаннями про сутність залежності, її симптоми, причини вживання наркотичних речовин підлітками, про сімейні ситуації і стилі виховання, що провокують підлітків до вживання психоактивних речовин. Це дозволяє сім'ї та школі прийти до єдиного погляду на проблему наркоманії і виробити єдині підходи до взаємодії з підлітками.

Базиси для роботи з учнями

Основне, чим методичний підхід «Ескейп» відрізняється від інших, — це розподіл матеріалу тренінгу на три частини — базиси за темами: «Алкоголь. Так чи ні. Твій вибір», «Тютюн. Так чи ні. Твій вибір», «Наркотичні речовини. Так чи ні. Твій вибір».

Базис 1. «Я знаю». На цьому занятті розглядається вся інформація, яка є в учнів стосовно «корисності» і шкідливості ПАР. Певні моменти обговорюються, і учням доводиться думка, що вживання психоактивних речовин дуже зашкоджує здоров'ю підлітка, спричинює захворювання, погано впливає на загальний стан організму і формує психічну чи фізичну залежність.

Базис 2. «Я хочу». Заняття має на меті сформувати у підлітків негативне ставлення до будь-яких речовин і їх вживання, навчитись критично мислити та оцінювати справжню причину куріння, випивки чи експериментування з наркотиками — цікавість і тиск з боку оточення. Кожна людина має право на здорове і повноцінне життя, самореалізацію особистості. Вживання наркотичних речовин не дає можливості людині повноцінно жити і почуватись вільним, справляти гарне враження на інших людей. «Мода» на вживання ПАР вже минулась, і у більшості європейських країн є штрафи за куріння чи арешти за вживання наркотиків. ПАР і закон не сумісні, бо людина втрачає самоконтроль.

Базис 3. «Я буду». Підлітки мають вирішити що вони обирають: вживати ПАР чи не вживати, піддаватись тиску оточення чи вміти відмовитись, коли це потрібно. На занятті потрібно поговорити

про відмову від небажаної пропозиції, про варіанти «сказати НІ». Учні приймають відповідальні рішення і самі за них відповідають – це і є дорослішання.

Такий підхід дозволяє засвоїти нову інформацію, опрацювати її і здобути навички безпечної поведінки. Всі теми з профілактики вживання алкоголю, тютюну і наркотичних речовин подані у вигляді базисів і є у спеціально розроблених учнівських зошитах. Інші, додаткові теми, можуть бути проведені за 1-3 уроки.

Пропонована структура уроків

Клас	Тема	Тривалість
1-4	«Хочу і можу бути здоровим»	7-10 уроків
6-7	Відеофільм «Тютюн» Тютюн. Базові заняття Тренінг «Соціальна реклама» Тренінг «Альтернатива» Тренінг з навичок відмови від небажаної пропозиції «Твій вибір»	1 урок 3 уроки 2 уроки 1 урок 1 урок
8-9	Відеофільм «Тютюн» Відеофільм «Алкоголь не такий вже і безневинний» Алкоголь. Базові заняття Тренінг «Антиреклама» Фестиваль соціальної реклами	1 урок 1 урок 3 уроки 1 урок 1 урок
10-11	Тренінг «Я хочу кинути курити» Відеофільм «Не обдурюй себе» «Коноплі». Базові заняття. Тренінгові заняття «Лідер» Відеофільм «Реквієм по мрії» Тренінг «Альтернатива»	1 урок 1 урок 3 уроки 1 урок 2 уроки 1 урок

Методичні матеріали «Ескейп» містять деякі з цих тренінгів у вигляді готових розробок. Крім цього, передбачені на заняттях відеоекскурсії можливі з використанням фільмів: «Не обдурюй себе...», «Якби я знав раніше» та ін., які були створені спеціалістами Центру для наочної демонстрації реальності проблеми вживання ПАР та її обговорення з учнями і батьками.

З досвіду роботи наших фахівців з учнями 1-11 кл. стало зрозумілим, що найкращою формою роботи є урок – базис з елементами тренінгового заняття. Це зумовлено такими чинниками:

- перевантаженістю класів дітьми (до 35 чол., а тренінг передбачає лише до 15 чол.);
- невідповідністю педагогів до проведення тренінгів (недостатня кваліфікація);

- недостатньою кількістю часу для неформального спілкування (тренінг за часом займає 1,5 год. — 6,0 год., а урок лише — 45 хв.) і т.д.

Тому ми радимо використовувати на уроках-базисах окремі елементи тренінгу: невеликі за витратою часу вправи на виявлення очікувань, вправи — розминки, рольові і ділові ігри, інтерв'ювання індивідуальне чи групове, тезисні дискусії, обговорення у групі.

Подані заняття іноді розраховані на 1,5-5,0 год., якщо це додаткові теми і заняття з волонтерами. Ці заняття подані у вигляді тренінгів і мають багато цікавих технік роботи з підлітковою аудиторією (додаток).

Методика проведення нетрадиційних батьківських зборів

Програма проведення батьківських зборів складається з декількох етапів. Умовно їх можна поділити на підготовчий, етап з'ясування очікувань, розкриття теми, пошуку вирішення, підведення підсумків, завершення роботи.

Етап 0. Підготовчий. Підготовка до батьківських зборів, як вже відомо, починається з формулювання мети, питань для обговорення, теми та планування результатів.

Наступним кроком є підбір матеріалу, необхідного для проведення батьківських зборів. Окрім літератури, це можуть бути відео-матеріали, картки із завданнями, результати анкетування учнів і т.ін. Приклади анкет для батьків та дітей, ситуації для обговорення, інший допоміжний матеріал можна знайти у додатках, а варіанти їх використання — у сценаріях батьківських зборів. На цьому етапі здійснюється і розробка сценарію батьківського зібрання (додатки).

Етап 1. З'ясування очікувань (15 хв.). Ознайомлення батьків з темою, метою, завданнями, які планується обговорити під час зустрічі. Представлення залучених фахівців. Встановлення неформального контакту з батьками. Для зняття емоційної напруги в аудиторії, встановлення дружньої атмосфери спілкування і залучення батьків до активної участі доцільно використати психогімнастичні вправи. З цією ж метою можна презентувати результати опитування учнів класу, що проводилося напередодні, або провести показ і обговорення їх творчих робіт з коментарем класного керівника, психолога.

Для поліпшення атмосфери спілкування, економії часу і зусиль учасників присутнім пропонуються **правила спілкування:**

1. Активна участь в обговоренні.
2. Повага до позиції та поглядів інших учасників.
3. Дотримання принципу «тут і зараз».
4. Економія часу. Дотримання регламенту.
5. Відвертість.

Потім батькам пропонуються питання для обговорення. Проводиться вправа «Очікування» (додатки). Очікування є структурною вправою будь-якого тренінгу. Використання його під час батьківських зборів допомагає ведучому виявити рівень поінформованості батьків щодо запропонованої теми, їх ставлення до проблеми, а учасникам допоможе зрозуміти, чого прагнуть інші.

Етап 2. Розкриття теми (10-15 хв.). Надання загальної інформації для обговорення з батьківською аудиторією. Розкриття теми. На цьому етапі доцільно демонструвати відеофільми, слайди, таблиці, схеми, діаграми або навести статистичні дані.

Етап 3. Пошук вирішення проблеми (до 30 хв.). Залучення батьків до відкритого спілкування і обміну думками. Для більш активного спілкування доцільно використовувати тренінгові елементи: рольові ігри, тезові дискусії, обговорення конкретних ситуацій, змодельовані фантазії тощо, залежно від мети спілкування. Обговорення з батьками конкретних завдань і питань, що мають відношення до навчально-виховного процесу. Пропозиції батьків. Вироблення рішень.

Етап 4. Підведення підсумків (до 10 хв.). Підведення підсумків дискусії, рекомендації залучених фахівців. Наприкінці батьківських зборів фахівець або класний керівник, залежно від теми, пропонує батькам декілька порад щодо реагування на проблемні ситуації, пов'язані з курінням дитини, інтересом до наркотиків і т.д., а також на попередження їх виникнення (додатки).

Етап 5. Завершення роботи (до 15 хв.). Відповіді на запитання. Завершення зустрічі і закінчення спілкування на позитиві.

Ведучий пропонує учасникам подумати над тим, що нового вони дізналися під час зустрічі. Чи справдилися їх очікування? Чи зможуть вони використовувати одержану інформацію в повсякденному житті?

Оцінка рівня підготовки і проведення зборів, анкетування.

Висловлювання побажань, прощання.

Після того, як підготовлена програма (сценарій) батьківських зборів, починається процес планування організації їх проведення. У цьому може допомогти *підказка*.

Підказка для організації батьківських зборів

Що?

Коли?

Хто?

Загальна підготовка

1. Пропозиція щодо проведення зборів (вибір теми).
2. Узгодження зі шкільною адміністрацією.

3. Узгодження дій із запрошеними спеціалістами.
4. Планування дати, часу проведення зборів.
5. Підготовка та розповсюдження запрошень.

Технічна підготовка

1. Вибір приміщення для проведення зборів.
2. Підбір брошур та іншої літератури для батьків.
3. Оформлення приміщення.
4. Перевірка робочого стану апаратури.

Методична підготовка

1. Підготовка сценарію.
2. Погодження сценарію із запрошеними спеціалістами.

Досвід роботи показав, що, навіть маючи детально розроблені методичні вказівки, достатній об'єм додаткової літератури, працівники шкіл побоюються проводити батьківські збори на тему профілактики, оскільки вони не впевнені в результаті такого зібрання.

Основними причинами цього є:

1. Робота з малознайомою спеціальною інформацією.
2. Невпевненість у своїх знаннях для відповідей на запитання.
3. Відсутність достатнього досвіду використання інтерактивних методів при проведенні батьківських зборів.

Для продуктивного проведення батьківських зборів слід скористатися порадами.

Поради педагогам щодо підготовки батьківських зборів

1. Підготуйтеся до можливих запитань. Для цього, перш за все:

а) Уважно ознайомтесь з матеріалами додатків, особливо тих, які містять поради для батьків.

б) Підготуйте схеми, таблиці, слайди, відеосюжети (залежно від технічних можливостей школи) заздалегідь, винесіть їх на дошку і звертайтеся до них під час зборів та відповідей на запитання.

в) Запросіть спеціаліста вашого району до участі у зборах (підліткового нарколога, психолога-консультанта із сімейних питань, працівника відділу міліції по боротьбі з незаконним обігом наркотиків, спеціаліста з профілактики центру соціальних служб сім'ї та молоді, тренера з профілактики і т.д.) залежно від теми. Він надасть вам допомогу у підготовці і підтримці при відповідях на запитання батьків.

г) Майте адреси та телефони організацій і спеціалістів, які працюють у сфері профілактики на випадок, якщо виникнуть запитання, що потребують певного професійного досвіду, або виникне потреба в наданні консультації і допомоги. Ведучий зібрання має визначити, яку допомогу можливо надати на рівні школи, а де вже потрібно звертатися до консультантів з профілактики або фахівців-наркологів.

2. Говоріть про те, що хвилює батьків класу. Підготуйте матеріали (результати анкетування, приклади і ситуації, статистичні свідчення), що показують ситуацію саме у цьому класі, школі, місті.

3. Створіть умови для того, щоб якнайбільше батьків брали участь у обговоренні питань, активно використовуйте інтерактивні методи.

4. Не оцінюйте позицій батьків з обговорюваних питань. Дайте можливість поділитися своїм досвідом і знаннями усім бажаючим. Ваше завдання — об'єднати та допомогти зробити висновки.

5. Проявляйте зацікавленість до того, що кажуть батьки.

6. Заздалегідь підготуйте провокаційні запитання («Що краще: слідкувати за тим, щоб дитина не курила взагалі, чи якщо вже вона курить, то лише гарні цигарки?», «Чи дасте ви своїй дитині цигарки, якщо вона попросить їх для свого друга?» та ін.). Вони допоможуть оживити хід зборів і залучити більшу кількість учасників до розмови.

7. Не залишайте батьків у стані безвиході. Обов'язково проведіть вправу для виходу на позитив у завершальній частині зборів.

8. Розкажіть про те, що робить ваша школа з метою профілактики вживання ПАР серед учнів.

9. Підготуйте та розішліть батькам запрошення на збори.

Використання інтерактивних методів у роботі з батьками

Зазвичай більшість батьків під час проведення зборів є лише пасивними слухачами. Вони не намагаються висловити свої думки або обговорити разом з іншими батьками, з адміністрацією школи, класним керівником деякі важливі питання. При проведенні опитувань центром «Ескейп» у школах м. Черкаси виявилось, що 60 відсотків батьків залишаються незадоволеними результатами спілкування після «традиційних» зборів. Основною причиною цього є пасивність учасників зборів у процесі обговорення й ухвалення спільних рішень, які стосуються їхніх дітей.

Для більш продуктивної роботи доцільно використовувати на зборах тренінгові елементи: рольові ігри, дискусії, вправи та інше. Багато педагогів вже переконались у ефективності використання інтерактивних методів при обговоренні проблемних питань, аналізі ситуацій або прийнятті рішень і мають певний досвід і знання, які вони використовували під час роботи з дітьми.

Цей досвід не тільки забезпечує максимальне повне засвоєння нової важливої інформації впродовж короткого проміжку часу, але і дозволяє закріпити її шляхом формування практичних навичок під час зборів. Деякі тренінгові техніки, впровадження яких буде доцільно використати на батьківських зборах, та варіанти їх застосування, наведені нижче, а також в сценаріях батьківських зборах (додатки).

Техніки тренінгової роботи з батьками

Щоб визначити *напрямок обговорення*, мотивувати батьків до подальшої дискусії, можна застосувати **метод «криголама»** або **асоціацій**. Учасники виголошують слова, вислови, ідеї, думки, що мають відношення до поняття або ключового слова теми зібрання. Ведучий записує їх на дошці і робить невеликий коментар. Подальше спілкування має відбуватися з урахуванням ставлення учасників до запропонованої теми та їхніх побажань (5-7 хв.)

Наприклад, на батьківських зборах на тему «Навички спілкування та типи взаємовідносин у сім'ї» для введення учасників у тему батьківських зборів можна використати вправу **«Асоціативний ланцюжок»**.

Ведучий-тренер пропонує учасникам по колу назвати 1 слово-асоціацію до слова «дитина». Таким чином утворюється асоціативний ряд поняття. (Дитина — це радість, любов, реалізація в житті як батьків та ін.). Ведучий записує на дошці те, що називають батьки, у вигляді ланцюжка і коментує.

Запитання для обговорення:

- Як Ви думаєте, для чого ми це робили?
- Про що свідчать Ваші висловлювання?

Висновок: Діти — наше майбутнє, ми їх дуже любимо і, навіть коли вони приносять не лише радість в наше життя, але і турботи, ми знаходимо в собі сили підтримувати і надалі з ними хороший емоційний контакт, бути їм другом.

Особливо цікавим моментом встановлення довірливої атмосфери у батьківській аудиторії є виконання **ігор-розминок**, які дозволяють розслабитись, отримати приємні враження від процесу спілкування. Такі вправи доцільно використовувати в групі з 15-20 осіб.

Гра-розминка **«Оплески»** (3-5 хв.) сприяє створенню атмосфери доброзичливості, активізації учасників, підготувати їх до подальшої роботи. Тренер — ведучий пропонує батькам сказати, за яку власну рису характеру по відношенню до дитини вони можуть поважати і цінувати себе. Коли один називає — інші підтримують його оплесками. (Наприклад, допомога дитині у вирішенні складних ситуацій, довірливі стосунки з дочкою/сином тощо). Ведучий також демонструє позитивне ставлення до учасників і може сам почати цю гру. Кожного разу ведучий сам аплодує учасникам, іноді коментуючи слова батьків доброзичливими репліками.

Дискусія (10-15 хв.). Аби розпочати дискусію у великій групі (до 30-ти чоловік) та активізувати обговорення між учасниками зібрання, доцільно представити і використовувати наочні матеріали: творчі роботи дітей класу, результати їх опитування, плакати з

даної тематики, навчальні фільми, що-небудь інше. Дискусія у великій групі зазвичай відбувається заплановано навколо теми і питань, підготовлених для цієї зустрічі. При цьому важливо спрямовувати учасників на вирішення і обговорення конкретних проблем. Для цього доцільно використовувати питання, що вимагають коротких або односкладових відповідей.

Дискусія у малій групі (до 5-ти чоловік) має бути побудована по-іншому — з урахуванням можливостей обміну досвідом батьків і інших учасників. Таким чином легше знайти загальне вирішення проблеми навчально-виховного характеру.

Тезова дискусія (15 хв.). Застосовується при винесенні на обговорення певних думок у вигляді тез. Батькам надається можливість записати свою думку на папері і потім спільно обговорити з іншими. Таку дискусію краще проводити в малій групі.

Цікавим методом роботи з групою батьків є **інтерв'ю (5 хв.)**. На зборах його найчастіше використовують для визначення думки одного з бажаючих розповісти про свою точку зору і ставлення до конкретного питання. Інтерв'ю містить перелік неважких запитань загального чи більш конкретного характеру, відповіді на які дозволять розпочати в групі обговорення, дискусію або підвести підсумок. У ньому беруть участь ведучий, який грає роль дитини і ставить запитання, та один з батьків, який на них відповідає.

У сценарії «Роль батьків у профілактиці тютюнокуріння (алкоголізму, наркоманії)» наведено інтерв'ю з учасником зібрання про його власний досвід (або його відсутність) щодо куріння.

Бажано, щоб батько відповідав на запитання досить швидко, не замислюючись над відповідями, та щиро висловлював свої почуття і ставлення до куріння. Після інтерв'ю ведучий запитує, чи важко відповідати на запитання власної дитини стосовно своїх негативних звичок. Як правило, батькам це дається нелегко. Ведучий робить висновки, що, навіть коли батьки палять самі, вони все одно повинні доводити дитині, що це негативна звичка, яка шкідлива для здоров'я людини.

Рольова гра (20-25 хв.). Зазвичай сама гра розділяється на два етапи: 1) Повідомлення завдання, підбір бажаючих, можлива невелика хвилинна репетиція (5-7 хв.); 2) Безпосередньо рольова гра (15-18 хв.).

Ведучий пропонує учасникам розіграти яку-небудь типову сімейну ситуацію, близьку до реальної, яка призводить до виникнення конфлікту між дітьми та батьками. У ролі «акторів» можуть бути за бажанням батьки, класний керівник і фахівець з профілактики. Інші батьки стають спостерігачами. Кожному учаснику дається його

роль, наприклад, один — батько, інший — дитина, третій учасник — близька їм людина (родич, друг, сусід), вони демонструють конфлікт, якого можна уникнути. Учасники одержують від ведучого завдання: причина конфлікту, його початок, розвиток ситуації та отриманий результат. Актори, відтворюючи ситуацію, самі придумують репліки, інтонації, жести і доводять її до логічного завершення.

Після закінчення гри відбувається обговорення побаченого і висловлюються думки батьків, які були спостерігачами, з приводу того, як можна було уникнути конфлікту, які навички й знання необхідні, щоб уникнути появи подібних ситуацій. (Час на обмін думками — 10 хв.)

Мета застосування: визначити ставлення учасників до запропонованої життєвої ситуації, обговорити кращі способи реагування на проблему.

Приклад ситуації для рольової гри «Домашній конфлікт»

Мати приходить додому. Дочка 14 років сидить ввечері і дивиться телевізор. Уроки не зроблені, на кухні брудний посуд. У мами це викликає незадоволення...

Ведучий пояснює, що є причиною конфлікту (не зроблені уроки, а вже пізній вечір) та чим він закінчується (дочка та мати невдоволені одна одною, не в змозі досягнути компромісу — розходяться в різні кімнати).

Батьки-актори розігрують цей епізод, придумуючи власні репліки зі звинуваченням доньки у безвідповідальності та варіанти з реагування на ті чи інші слова.

Запитання учасникам для обговорення:

- Чи знайома вам подібна ситуація?
- Що, на вашу думку, стало причиною конфлікту?
- Якого результату прагнула мати, починаючи цю розмову? Чи вийшло все так, як вона хотіла?
- Чи можливо було б цю ситуацію розвинути по-іншому і дійти згоди?

Висновок: Іноді всі ми піддаємось впливу емоцій і діємо невиважено, конфліктуючи з рідними. Але, розуміючи, що не досягли бажаного, усвідомлюємо необхідність вести себе по-іншому.

Ведучий пропонує розіграти цю ж ситуацію так, щоб був досягнутий компроміс між учасниками конфлікту.

Використання рольової гри дозволяє батькам подивитися на подібні ситуації «з іншого боку», отримати інформацію і поради від фахівців.

Змодельована фантазія (10 хв.). Ведучий наводить приклад ситуації з незавершеним кінцем. Батьки в свою чергу намагаються

змодельовати ситуацію далі і придумати логічне завершення, проаналізувати її наслідки. Ця форма роботи більше підходить для невеликої групи.

Найефективнішим методом роботи з батьками є **обговорення конкретних ситуацій (10-15 хв.)**, що мають пряме або опосередковане відношення до теми зборів. Краще проводити з групами у 3-5 чоловік, ознайомивши їх із завданням, яке наперед підготував ведучий. У груп можуть бути різні завдання або одне однакове для всіх. Приклади ситуацій для обговорення наведені у додатку.

Мета такої роботи — зрозуміти ставлення батьків до ситуації, яка може відбутися або відбувалася удома чи школі. Успішність обговорення залежить від відвертості батьків і їх зацікавленості; проводиться з урахуванням особливостей даної батьківської аудиторії.

Незакінчене речення (10-15 хв.). Формулюється незакінчена фраза, яку кожен продовжує самостійно. Вправи з їх використанням дають можливість всім учасникам по черзі висловити свою думку за темою.

Робота над колективним малюнком або колажем (20 хв.)

У цьому випадку необхідні такі матеріали: листи формату А4, А2, маркери, ручки, вирізки з друкарських видань і т.д. Чисельність групи не має великого значення.

Ведучий може запропонувати тему малюнка і чітко обговорити завдання. Батьки в групах по 3-5 осіб по черзі домальовують частину малюнка або складають колаж. Мета роботи — надати батькам можливість проявити творчість у процесі обробки одержаної інформації.

Під час підготовки та проведення батьківських зборів дуже важливо, наскільки повно і виважено подана інформація. Тому даний посібник містить не тільки теоретичний, але і практичний матеріал для проведення батьківських зборів.

Запитання. Завдання.

1. Розкрийте, які сучасні проблеми у підлітковому середовищі та їх вплив на вживання психоактивних речовин?
2. Назвіть та охарактеризуйте складові шкільної профілактичної програми «Школа — територія здоров'я».
3. Розкрийте мету, завдання та вимоги до розроблення означеної програми.
4. Укажіть технологію впровадження програми «Школа — територія здоров'я».
5. Запропонуйте визначення поняття учнівського самоврядування.

6. Розкрийте та поясніть можливості учнівського самоврядування у здійсненні профілактики вживання психоактивних речовин серед підлітків.
7. Дайте визначення поняття інтерактивні технології та розкрийте їх види.

Література

1. Оржеховська В.М. Роботи школи з профілактики вживання неповнолітніми психоактивних речовин : навчальний посібник / В.М. Оржеховська, М. Вієр. — Черкаси, 2006. — 180 с.
2. Словник основних термінів і понять з превентивного виховання / В.М. Оржеховська, Т.Є. Федорченко, В.І. Кириченко та ін. — Тернопіль : «ТЕРНОГРАФ», 2007. — 198 с.
3. Школа — територія здоров'я. Посібник зі створення, впровадження та оцінювання шкільної програми з профілактики вживання психоактивних речовин. — К. : «Пріма», 2006. — 172 с.
4. Федорченко Т.Є. Система роботи школи з профілактики вживання учнями психоактивних речовин : навч.-метод. посібник / Т.Є. Федорченко, І.В. Топчій. — Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2009. — 220 с.

Розділ 4. **ТЕХНОЛОГІЇ ЗАПОБІГАННЯ АГРЕСІЇ ТА НАСИЛЬСТВА У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ**

4.1. **Профілактика насильства та агресії серед школярів у контексті формування превентивного виховного середовища**

Під профілактикою агресивності та насильства у навчальному закладі мається на увазі комплекс цілеспрямованих колективних й індивідуальних впливів на свідомість, почуття і волю учнів з метою попередження асоціальної антигромадської спрямованості поведінки неповнолітніх щодо інших людей, перебудови ставлення учнів до оточуючої дійсності.

Сутність профілактики полягала у розвитку почуття відповідальності дітей і молоді за свою поведінку, яка сприяє глибокому усвідомленню шкоди насильницьких дій в усіх проявах.

Профілактику агресивності неповнолітніх ми розглядаємо на трьох рівнях: первинна, вторинна і третинна. Нагадаємо, що профілактика — термін медичний, однак він найбільш підходить до визначення процесу виховання і перевиховання дітей, які піддаються насильству або спричиняють насильство.

Отже, **первинна**, або переважно-соціальна, профілактика агресивності та насильства спрямована на збереження і розвиток умов, що сприяють здоров'ю, збереженню життя дітей і на попередження несприятливого впливу на них факторів соціального і природного середовища. Первинна профілактика є масовою і найбільш ефективною. Вона базується на комплексному системному вивченні впливу умов і факторів соціального і природного середовища на здоров'я і розвиток дитини. До заходів первинної профілактики належать заходи захисту, які можуть вплинути або на шляху несприятливого впливу факторів, або на підвищення стійкості підлітка до несприятливих факторів.

Завданням **вторинної** (ранньої) профілактики агресивності та насильства є якомога раніше виявлення негативних змін в агресивній поведінці дитини, що дає можливість також попередити їх подальший розвиток. Вторинна, або рання, профілактика базується на результатах масової діагностики різноманітних аспектів

життєдіяльності учнів і є індивідуальною в плані корекції систем життєдіяльності і життєзабезпечення дитини. Рання профілактика — діяльність із запобігання подальших можливих порушень соціальних механізмів моральної регуляції.

Показником необхідності початку профілактичних заходів є характер поведінки, який завдає шкоди суспільству чи інтересам окремих осіб і в якому проявляються агресивність, грубість, брехливість та інші негативні якості, що свідчать про спотворення ціннісних орієнтацій і недоліки внутрішніх регуляторів поведінки підлітка: свідомості, почуттів, волі, мотивів.

Зауважимо, що сутність профілактики полягала не лише у проведенні певних корекційних заходів, спрямованих на виявлення й усунення насильства, причин і умов його скоєння, а й здійснення системи заходів виховної роботи з формування рис особистості учня. Значення профілактики, особливо ранньої, посилюється її гуманністю в системі заходів і засобів виховної роботи із запобігання насильства щодо неповнолітніх і в цілому антигромадських вчинків.

Реалізація нерозривного зв'язку та єдності загальновиховного процесу з попередженням насильства щодо підлітків є специфікою виховного змісту ранньої профілактики, її необхідність визначається уже незначними відхиленнями у поведінці дітей.

Третинна, або цілеспрямована, профілактика агресивності та насильства містить сукупність заходів, спрямованих на попередження переходу проявів насильства у більш важку стадію. Третинна профілактика є індивідуальною, вона включає заходи з виявлення й усунення конкретних недоліків сімейного, шкільного і суспільного виховання, а також цілеспрямовану роботу з тими дітьми і молоддю, які мають відхилення у поведінці від моральних і правових норм.

Отже, профілактика дитячої агресивності — це не лише частина попереджувальної роботи, спрямованої на виявлення й усунення причин і умов агресивної поведінки та насильства, а й система заходів перевиховання і формування особистості.

Виявлення демографії вчинків неповнолітніх засвідчує перехід від порушень шкільної дисципліни, які виражаються в агресивній поведінці при спілкуванні з учителями, однолітками, до фізичного та психічного насильства. Знання взаємозв'язку можливих змін поведінки забезпечує наступний етап профілактики насильства, тобто педагогічно доцільну організацію життєдіяльності дітей і молоді.

Таким чином, профілактика здійснюється як частина загального навчально-виховного процесу навчального закладу, і вона представляє дві основні групи засобів: загальну ранню профілактику з усіма учнями і спеціальну профілактику з важкими учнями та їх батьками.

У загальному плані педагогічна профілактика насильства щодо неповнолітніх розглядається як попередження і подолання негативних проявів у поведінці учнів, формування в них *відповідальної поведінки*.

Зазначимо, що поведінка — це сукупність дій і вчинків людини та проаналізуємо типи поведінки.

Відповідальна (гідна) поведінка — впевнена поведінка з почуттям власної гідності, яка водночас не виключає такту, проявів любові, турботи про іншого. **Відповідальна поведінка (асертивна)** є характеристикою ставлення особистості до людей та явищ і визначає її як системну якість, завдяки сформованості якої людина стає здатною усвідомлювати віддалені наслідки своїх вчинків, у неї розвивається висока сенситивність до моральних ситуацій.

Підлітки з відповідальною (гідною) поведінкою:

- виражають свої думки, почуття прямо та відкрито, поважаючи права інших;
- діють певним чином не тому, що відчують провину чи тривогу, їхні дії природні;
- відповідають за свої вчинки, не перекладаючи відповідальність на інших;
- розуміють власні потреби і можуть прямо про щось попросити;
- якщо їм відмовляють, вони можуть бути невдоволеними, розчарованими, але розуміють, що інші люди можуть мати особисті бажання;
- не перевантажені відповідальністю за інших, добре почуваються самі з собою;
- можуть допомагати іншим, але за їхнім бажанням і проханням, не нав'язуючи своєї допомоги або своє світосприймання.

Вони говорять: «Я так думаю. Я так відчуваю. Я так бачу ситуацію. А ти? Якщо наші уявлення та інтереси не співпадають, я готовий їх обговорити і готовий до компромісу».

Що за цим: «Я не дозволю тобі взяти перевагу наді мною і не буду намагатися підкорити та змінити тебе, бо хочу, щоб ти був тим, ким є».

Мета: Спілкуватись вільно, як дорослий з дорослим.

Вигоди відповідальної (гідної) поведінки: відповідальні люди діють так, що інші люди все більше поважають їх, а відтак їхня самооцінка зростає; вони вміють досягти того, чого прагнуть, відстоюють свої права; вони вміють висловити негативні почуття, не ображаючи інших, і таким чином звільнюються, не застрягають у них; вони менше відчувають провину і тривогу, їхні стосунки з іншими майже не конфліктні, позбавлені контролю та страху, легкі, стабільні, приносять більше задоволення.

Негативні результати: Товариші, можливо, не звикли до росту відповідальності і могли мати вигоду з пасивної або агресивної поведінки (оскільки за них приймалися рішення, їх спрямували або за них щось робили). До того ж зростання відповідальності пов'язане зі зміною переконань, що склалися з дитинства, а це може бути не легким.

Прояви:

- уважне вислуховування співбесідника;
- спокійний голос, не надто тихий і не занадто голосний;
- прямий контакт очей при спілкуванні, гарна постава тіла, відкритість у поставі;
- «Я — твердження: «Я вважаю», «Я хочу», «Я не люблю»;
- твердження спрямовані на співпрацю: «Що ти про це думаєш?», намагання зрозуміти думку іншого: «Якщо я правильно тебе зрозумів».

Пасивна поведінка — дії, що характеризуються порушенням своїх прав через ігнорування особистісних інтересів; постійне домінування бажань та думок інших над власними переконаннями та потребами; розповіді про свої потреби невпевнені, із почуттям провини перед іншими; придушення власних почуттів; невисловлювання своїх думок та переконань.

З пасивною поведінкою підлітки реально не управляють своїм життям. Вони дозволяють іншим приймати рішення за них. Пасивні підлітки бояться розчарувати інших. Вони почуваються безпорадними, безпомічними.

Вигоди пасивної поведінки: інші симпатизують таким підліткам, їх рідко звинувачують в якихось невдачах (тому що вони не беруть на себе відповідальність). Інші турбуються про них, захищають їх. Вони позбавлені конфліктів.

Негативні результати: Людина підпорядковує себе іншим і намагається подати себе так, щоб сподобатись, інші ставлять до неї свої вимоги, і стосунки розвиваються по руслу, яке цій людині не до вподоби, вона відчуває дискомфорт. Постійно придумуючи певні почуття, які кимось не приймаються (наприклад, розчарування, гнів), підліток стає неспроможним висловити й інші емоції — любов, повагу, симпатію.

Поведінка агресивна — одна з форм реагування на різні несприятливі у фізичному і психічному відношенні життєві ситуації, що спричиняють стрес, фрустрацію та інші стани. Супроводжується емоційними станами гніву, ненависті, ворожості. Агресивні дії можуть спрямовуватись особою проти себе і набувати форми ауто-

агресії, що виявляється в актах самоприниження, самозвинувачення аж до самогубства.

Агресивні підлітки висловлюють свої думки, переконання, почуття, порушуючи права інших. Вони поведуться з ними зверхньо, принижуючи інших, знаходячи їхні вразливі сторони. Їх девіз: «Я так думаю, я так хочу, я так відчуваю, і мене не хвилює, що з тобою». За цим стоїть переконання: «Я підкорю тебе, поки ти не підкорив мене. Я буду першим».

Вигоди агресивної поведінки: за агресивних підлітків часто щось роблять інші; події відбуваються так, як вони хочуть, тому що вони контролюють ситуацію; вони часто досягають того, що хочуть, вони успішні в ситуаціях, які вимагають боротьби, суперництва.

Негативні результати: Агресивна поведінка створює багато ворогів, що спричиняє страх; бажання домінувати та керувати людьми потребує багато енергії, відчувається постійне напруження; стосунки з товаришами пов'язані здебільшого з негативними почуттями, непостійні; часто виникають суперечки.

Прояви:

- агресивні підлітки можуть здійснювати вторгнення в простір інших: приходити в гості без запрошення, близько підходити під час спілкування до партнера, торкатися його, штовхатися;
- указувати пальцем, зверхньо поплескувати по плечу;
- настирливо розглядати інших;
- говорити насмішкливо, зухвало;
- погрожувати: «Якщо ти не прийдеш...», «Ти б краще дивився...»;
- принижувати: «Ти не дитина...», «Не будь придурком...», «Що мама не дозволяє?»;
- часто оцінювати або наказувати: «Ти повинен...», «Добре зробив»;
- беззаперечно висловлюватися проти певних груп людей: «Відмінники — всі мамочкині діти», «Дівчата — підлабузниця» тощо.

Передусім, профілактична робота будується на базі вивчення причин відхилень у поведінці, планування профілактичної роботи на основі педагогічної діагностики і прогнозування з урахуванням специфіки навчального закладу, рівня розвитку колективу; необхідності залучення «дітей ризику» до різноманітної діяльності, участі громадських організацій, самоврядування в профілактиці агресивної поведінки неповнолітніх, використання індивідуального підходу в профілактиці агресивності та насильства; координації

взаємодії навчального закладу і сім'ї у попередженні агресивності та насильства.

Принциповим у цьому процесі є дотримання таких умов профілактичної роботи:

- подолання моральної деформації особистості підлітка в діяльності за умов його активності як суб'єкта у вирішенні життєвих завдань;
- активність підлітка, яка включає різні види діяльності, в яких формуються реальні взаємостосунки учня, здійснюється моральний вибір зразка поведінки.

4.2. Діагностика шкільної агресивності та насильства

Серед необхідних умов дотримання педагогічної профілактики особливо актуальними є своєчасне виявлення періодів підвищеної вірогідності скоєння насильницьких дій; використання спеціально відібраних і модифікованих методів емоційного впливу; розширення досвіду соціальної поведінки у підлітків групи ризику; стимулювання самовиховання неповнолітніх у процесі корекційної роботи; координація зусиль суб'єктів профілактики; підготовка педагогів до проведення профілактичної діяльності; посилення соціального й педагогічного контролю за поведінкою учнів. Слушною є думка В.М. Оржеховської, що «педагогічна профілактика агресивності та насильства щодо неповнолітніх — це виховна і корекційна діяльність, яка здійснюється на основі своєчасного виявлення причин і факторів ризику».

Педагоги, відмічаючи зростаючу кількість насильства щодо учнівської молоді, усвідомлюють, що агресивність — комплексне явище, зумовлене впливом соціально-економічних, психолого-педагогічних, медико-біологічних факторів. Тому розробка профілактичних заходів є можливою при реалізації системного підходу, зокрема комплексних діагностичних методик.

Відомий вислів К.Д. Ушинського про те, що для того, щоб виховати особистість, треба знати її в усіх відношеннях, стає вихідним положенням у підході до діагностичної роботи.

Діагностика як здатність розпізнавати — термін медичний. Однак давно і повністю визнаний педагогікою. Це методи і принципи, за допомогою яких встановлюється діагноз, тобто стан чи стадія того чи іншого педагогічного явища.

Незважаючи на велику кількість діагностичних методик (адже кожен із дослідників-учених чи практиків у роботі з дітьми починає з діагностики), кожен з них хибує відсутністю чіткого алгоритму їх

здійснення, неврахуванням усіх факторів, які спричиняють насильство в середовищі неповнолітніх.

Передусім, треба керуватися положенням, що агресивність в навчальному закладі — це вид насильства, коли має місце застосування сили між учнями або вчителями стосовно учнів, і в педагогічній практиці — вкрай рідко учнями стосовно вчителів. Найчастішими є прояви фізичного і психічного (емоційного) насильства.

Фізичне насильство в навчальному закладі проявляється через застосування фізичної сили однолітками, вчителями, іншими учнями стосовно учня, в результаті якого можливе нанесення фізичної травми. Нерідко можна спостерігати побиття, нанесення ударів, ляпасів, потиличників, псування і відбирання речей тощо.

Психічне насильство — це зроблене щодо неповнолітнього або вчителя діяння, спрямоване на погіршення їх психологічного благополуччя.

Психічне насильство викликає в жертви емоційну напругу, пригнічуючи її та знижуючи самооцінку. Найчастіше проявами психічного насильства, що мають місце в навчальному закладі, є такі:

- глузування, присвоєння кличок, безкінечні зауваження і необ'єктивні оцінки, висміювання, приниження в присутності інших дітей тощо;
- відчуження, ізоляція, відмова від спілкування з підлітком, коли відмовляються займатися з ним спільними справами, сидіти за однією партою, не запрошують на дні народження тощо.

Як правило, фізичне та психічне насильство супроводжують одне одного. Глузування і знущання можуть довго тривати, викликаючи у жертви тривалі травмуючі переживання.

— Хто найчастіше стає жертвою агресивності та насильства в навчальному закладі?

Для визначення стратегії профілактичної роботи важливо, передусім, з'ясувати, хто найчастіше стає жертвою насильства. З'ясувалося, що нею може стати будь-яка дитина, але для цього вибирається той, хто слабший або чимось відрізняється серед інших. Найчастіше жертвами насильства в навчальному закладі стають діти, які мають:

- *фізичні вади*. Носять окуляри, мають послаблений слух або діти з порушеннями рухів (наприклад, при ДЦП). Тих, хто не може дати адекватної відсічі та захистити себе — кривдять набагато частіше;
- *особливості поведінки*. Мішенню для глузувань та агресії стають замкнені діти (інтроверти і флегматики) або діти з імпуль-

сивною поведінкою. Якоюсь мірою жертвами насильницьких дій можуть стати гіперактивні діти, які бувають занадто настирливими, при цьому більш наївними і безпосередніми, ніж їхні однолітки. Вони дуже глибоко проникають в особистий простір інших дітей і дорослих: вмішуються у чужі розмови, ігри, нав'язують свою думку, нетерплячі в чеканні своєї черги тощо. За цих причин вони часто викликають роздратування й одержують «відповідний удар». Гіперактивні діти можуть бути як жертвами, так і насильниками, а нерідко і тими й іншими водночас;

- *особливості зовнішності*. Все, що виділяє дитину за зовнішнім виглядом із загальної маси, може стати об'єктом для глузувань: руде волосся, ластовиння, відстовбурчені вуха, криві ноги, особлива форма голови, вага тіла (повнота або худоба) тощо;
- *погані соціальні навички*. Є діти, в яких не вироблений психологічний захист від вербального і фізичного насильства через недостатній досвід спілкування і самовираження. Порівняно з дітьми, в яких соціальні навички розвинуті відповідно до їхнього віку, діти з нерозвиненими соціальними навичками легше стають жертвами. Той, хто став жертвою, сприймає цю ситуацію як неминучу, часто навіть внутрішньо знаходить виправдання насильнику: «...ну, значить, я такий, вартий цього, заслужив на це»;
- *страх перед школою*. Найчастіше він з'являється у тих підлітків, хто йде до школи з негативними соціальними очікуваннями щодо неї. Іноді цей страх індукується від батьків, у яких були проблеми у шкільному віці. Пусковим механізмом виникнення страху можуть стати розповіді про злу вчительку і погані оцінки. Дитина, яка виявляє невпевненість і страх перед школою, легше стане об'єктом для глузувань однокласників;
- *відсутність досвіду життя в колективі («домашні діти»)*. Діти, які не відвідують перед школою дитячий колектив, можуть не мати необхідних навичок, що дозволяють долати проблеми в спілкуванні. При цьому вони часто можуть перевершувати своєю ерудицією й уміннями дітей, які ходили в дитячий садок. Діти, які, наприклад, перед школою протягом п'яти років регулярно відвідували дитячий садок, оцінювалися вчителями як більш агресивні, ніж ті, хто відвідував дитячий садок менш регулярно. Діти, які частіше «практикуються» в агресивній поведінці з однолітками (наприклад, у дитячому сад-

- ку), успішніше засвоюють подібні реакції і швидше застосовують їх в інших умовах (наприклад, в школі);
- *хвороби*. Існує безліч розладів, що викликають глузування і знуцання однолітків: епілепсія, тики, заїкуватість, енурез (нетримання сечі), порушення мови та ін.;
  - *низький інтелект і труднощі в навчанні*. Низькі здібності детермінують і більш низьку навченість дитини. Погана успішність формує низьку самооцінку: «Я не справлюся. Я гірший за інших» тощо. Низька самооцінка в одному випадку може сприяти формуванню ролі жертви, а в іншому — насильницькій поведінці як варіанту компенсації. Таким чином, дитина з низьким рівнем інтелекту і труднощами в навчанні може стати як жертвою шкільного насильства, так і насильником.

Найменш незахищеними у шкільному оточенні, ображеними на вчителів та однокласників за те, що вони не рахуються з їхньою думкою, непривітно ставляться до них, не допомагають у вирішенні проблем, почувають себе діти з низьким рівнем матеріального забезпечення.

Сьогодні у школі гостро постає проблема конфлікту в системі «учень — вчитель», «учень — учень», «батьки — вчителі». 82,5% старшокласників пройшли через конфлікт з учителями. Опитування 2 тисяч учнів 5-8 класів показали, що 56% конфліктів у системі «учень — вчитель» трапляються з вини вчителів. У сучасній школі катастрофічно падає інтерес до школи, набуття знань. Уже до сьомого класу понад 60% учнів засвідчують втрату інтересу до знань. Між тим загальновідомо, що втрата інтересу до навчання, знань і школи є першопричиною негативних проявів у поведінці учнів.

На жаль, багато шкіл перестали бути місцем, де дитина відчуває повагу і захист, допомогу і підтримку. Кожний десятий вказує, що ненавидить школу, кожний п'ятий — ставиться до неї байдуже і лише 15-20% учнів ідуть до школи із задоволенням.

Наші спостереження засвідчують, що серед учнів 5-11-х класів найбільш комфортно почуваються в школі і найбільш позитивно ставляться до неї молодші підлітки. Однак із дорослішанням кількість задоволених школою істотно зменшується: позитивну оцінку школі дають 51% учнів 11-12 років, 37% віком 13-14 років та 32% віком 15-17 років.

Виходячи з цього, невдоволення різних дітей навчальним закладом має неоднакові причини. Половину учнів не задовольняє те, що їх у школі ображають, кожного третього не влаштовують шкільні заходи. Однак основним проблемним моментом, який робить шкільне життя дитини менш радісним, є труднощі навчального і дидактич-

ного матеріалу. Зокрема, визнали, що з нетерпінням чекають початку занять лише 23% учнів, тоді як 46% категорично з цим не погоджуються.

Як свідчать наші дані, більша частина дітей (65%) вказують, що вчителі рідко або навіть ніколи чи майже ніколи не зважають на їхню думку при прийнятті рішень. Тільки 26% дітей вказують, що відчують з боку вчителів любов і теплоту у ставленні до себе, 41% вибрали варіант — «як коли», 33% дітей не відчують з боку вчителів любові та теплоти.

Тому, розробляючи профілактичні заходи, бажано враховувати, що шкільне насильство здійснює на дітей прямий і непрямий вплив.

По-перше, тривалі шкільні глузування позначаються на власному «Я» дитини. Падає самооцінка, дитина почувається зацькованою. Вона намагається уникати стосунків з іншими людьми. Часто буває і навпаки — інші діти уникають дружби з жертвами насильства, оскільки бояться, що самі стануть жертвами, підтримуючи стару вчительську логіку: «Який твій друг — такий і ти». В результаті налагодження дружніх стосунків може стати проблемою для жертви, а відчуження в школі нерідко екстраполюється і на інші сфери соціальних відносин. Така дитина і надалі може жити за «програмою невдахи».

По-друге, потрапляння в роль жертви є причиною низького статусу в групі, проблем у навчанні і поведінці. У таких підлітків високий ризик розвитку нервово-психічних і поведінкових розладів. Для жертв шкільного насильства частіше характерні невротичні розлади, депресія, порушення сну й апетиту, в гіршому випадку можливе формування посттравматичного синдрому.

По-третє, у підлітків шкільне насильство викликає порушення в розвитку ідентичності. Тривалий стрес породжує почуття безнадійності і безвиході, що у свою чергу, сприяє виникненню думок про суїцид.

Важливо пам'ятати, що шкільне насильство не є ізольованою від суспільства проблемою. Воно тісно пов'язане зі змінами в суспільстві та сімейному житті. Весь цей структурний стрес, що провокується стресорами повсякденного життя, оточує не лише дорослого, а й дитину. Дорослий може зменшити негативний вплив ситуаційного стресу на дитину, тому жоден випадок шкільного насильства, виявлений дорослим, ми не залишали без уваги і втручання. Оскільки акт насильства має свої причини, надаючи допомогу жертві, ми не забували й про те, що часто і насильник потребує допомоги, особливо, якщо це дитина. На практиці ж найчастіше замість надання

допомоги при скоєнні тяжкого вчинку дорослі обмежуються тільки покаранням винуватця вчинку — виключенням зі школи або направленням у школу соціальної реабілітації.

Чи не тому, за свідченням Державного департаменту у справах покарань МВС України, 70% контингенту цих шкіл потрапили туди через професійну некомпетентність дорослих — батьків, вчителів, фахівців правоохоронних органів.

Дуже важливо враховувати те, що низька успішність також є чинником ризику проявів насильства. Дослідження показали, що гарні оцінки з предметів позитивно корелюють (прямо пов'язані) з більш високою самооцінкою. Однак для хлопців успішність у школі не настільки значима і в меншій мірі впливає на самооцінку. Для них більш важливо бути успішним у спорті, позашкільних заходах, походах та інших видах діяльності. Невстигаючі дівчата мають більший ризик прояву агресії стосовно однолітків, ніж хлопці з поганою успішністю.

Спостерігається цікавий психолого-педагогічний феномен: підлітки, які на початку навчального року стали жертвами агресії з боку однолітків, до кінця року самі часто стають агресивними. Однак не всі жертви агресії засвоюють подібні уроки. Ті, хто піддався нападам і успішно захищав себе за допомогою агресивних контра-так, якраз і були дітьми, найбільш схильними нападати на інших дітей. Твердження про те, що лише деякі жертви насильства копіюють агресивну поведінку, від якої самі постраждали, засвідчує, що жертви агресії поділяються на дві категорії. Деякі найагресивніші самі нагадують зухвалих, роздратованих жертв. Жертви з низьким рівнем агресивності за характеристиками подібні до пасивних жертв, які проявляють тривожність і невпевненість і не захищаються, коли на них учиняється напад.

Хто найчастіше стає агресором та насильником у школі?

Вітчизняні та зарубіжні дослідники стверджують, що діти, виховані в умовах материнської депривації (тобто в грудному віці не одержали достатньої любові, турботи, діти з несформованою прихильністю до батьків — приютські діти і «соціальні сироти»), пізніше схильні до більшого насильства, ніж діти, які виховуються в нормальних сім'ях.

Більшу вірогідність проявляти агресивність та насильство мають діти, які походять з таких сімей.

1. Неповні сім'ї. Дитина, яка виховується батьком-одинаком, більше схильна до застосування емоційного насильства стосовно інших дітей. Причому дівчинка в такій сім'ї вірогідно частіше буде застосовувати до інших емоційне насильство, ніж хлопчик.

2. *Сім'ї, в яких у матері відзначається негативне ставлення до життя.* Матері, які не довіряють і негативно налаштовані до світу і школи, зазвичай не бажають співробітничати зі школою. У зв'язку з цим насильство дитини матер'ю не засуджується і не коригується. У таких випадках матері схильні виправдовувати насильство як природну реакцію на спілкування з «ворогами».

3. *Владні й авторитарні сім'ї.* Виховання в умовах домінуючої гіперпротекції характеризується безумовним підпорядкуванням волі батьків, тому діти в таких сім'ях найчастіше затиснуті, а школа служить каналом, куди вони вихлюпують внутрішньо подавлені гнів і страх.

4. *Сім'ї, які відрізняються конфліктними сімейними стосунками.* У сім'ях, де дорослі часто сваряться і лаються, агресивно самоутверджуючись в присутності дитини, працює так звана «модель навчання». Діти засвоюють і надалі застосовують її в повсякденному житті як спосіб подолати ситуацію. У такий спосіб одна модель поведінки може передаватися із покоління в покоління як сімейне прокляття. Сама по собі фруструюча і тривожна атмосфера сім'ї змушує дитину захищатися, поводитися агресивно. У таких сім'ях практично відсутні взаємна підтримка і близькі стосунки. Діти з сімей, в яких практикується насильство, оцінюють насильницькі ситуації інакше, ніж інші діти. Наприклад, дитина, яка звикла до насильницької комунікації — наказового, підвищеного тону, оцінює його як нормальний. Отже, у покрикуванні і побоях, як з боку вчителя, так і дитини, вона не буде бачити нічого поганого.

5. *Сім'ї з генетичною схильністю до агресивності.* У дітей різна генетична основа толерантності (переносності) стресу. У дітей з низькою толерантністю до стресу виявляється велика схильність до насильницьких дій.

Крім того, низька успішність також є чинником ризику проявів агресивності. Дослідження показали, що гарні оцінки з предметів позитивно корелюють (прямо пов'язані) з більш високою самооцінкою. Для хлопців успішність у школі не настільки значима і в меншій мірі впливає на самооцінку. Для них більш важливо бути успішним у спорті, позашкільних заходах, походах та інших видах діяльності. Невстигаючі дівчата мають більший ризик прояву агресії стосовно однолітків, ніж хлопці з поганою успішністю.

Учні початкової школи, які на початку навчального року стали жертвами агресії з боку однолітків, до кінця року самі часто стають агресивними. Однак не всі жертви агресії засвоюють подібні уроки. Ті, хто піддавався нападам і успішно захищав себе за допомогою агресивних контратак, якраз і були дітьми, найбільш схильними на-

падати на інших дітей. Твердження про те, що лише деякі жертви насильства копіюють агресивну поведінку, від якої самі постраждали, засвідчує, що жертви агресії поділяються на дві категорії. Деякі найагресивніші самі нагадують зухвалих, роздратованих жертв. Жертви з низьким рівнем агресивності за характеристиками подібні до пасивних жертв, які проявляють тривожність і невпевненість і не захищаються, коли на них учиняється напад.

Середовищні фактори ризику агресивності та насильства в школі

Шкільній агресивності сприяють:

1. Анонімність великих шкіл і відсутність різноманіття вибору освітніх установ.

Не кожній дитині через її особливості підходить велика гомінка школа. Деякі діти почуваються і поводяться краще в маленьких класах, перебуваючи в спокійному колективі. Перевантаженість навчальної програми, гучна атмосфера можуть негативно позначатися на емоційно лабільних і гіперактивних дітях з хиткою нервовою системою, злити і збуджувати їх. У великому шкільному колективі до насильства схиляє і велика анонімність, тобто менша ймовірність виявлення акта насильства і його обмежень через те, що вчителю важко «дійти» до кожного, заглибитися в його проблеми тощо. Відсутність поблизу інших шкіл, обмеження у виборі також розв'язують руки вчителям-насильникам, оскільки діти і батьки змушені терпіти свавілля — їм нікуди подітися, дитину щодня далеко в школу везити не будеш, особливо якщо вона за декілька кілометрів і немає доступного транспортного сполучення.

2. Поганий мікроклімат у вчительському колективі.

Агресивність та насильство у поведженні вчителя зумовлено, в принципі, тими ж факторами, що й у дітей. У вчительських колективах, що мають авторитарний стиль керівництва, такі ж стосунки, що й між учнями і вчителями: «Хто зверху — той і сильніший». Дратівливість, невдоволеність учителів може вихлюпуватися і переходити в агресію стосовно дітей. Якщо вчитель дозволяє впливати на себе зовнішнім факторам (безладдя вдома, конфлікти з адміністрацією і т. ін.), то його професіоналізм піддається великому сумніву. На жаль, професійне завзяття вони найчастіше зганяють на учнях.

3. Байдуже ставлення.

Перевантажені роботою вчителі часто не втручаються в дитячі «розбірки», кажуть батькам, які скаржаться: «Нехай діти самі розбираються». Якщо до учительського свавілля так ставляться й однокласники, і батьки — «...але моєї дитини вона ж не кривдить», і керівництво школи, то насильник-агресор відчуває себе безкарним.

Великі сподівання на виховання дітей суспільство покладає на школу.

Але, на жаль, практика доводить, що в багатьох школах не створюються застережливі бар'єри від асоціальної поведінки. Численні експерименти з диференціацією (створення елітних шкіл, класів) без належного науково-методичного обґрунтування призвели до своєрідного психологічного переслідування у школі дітей, які компенсують свою навчальну неспроможність агресією до вчителів і встигаючих учнів. Учні, які лишили школу, в більшості випадків вважають, що рівень психологічного переслідування у школі був вищий, ніж в асоціальному середовищі на вулиці.

Сьогодні у школі гостро постає проблема конфлікту в системі «учень — вчитель», «учень — учень», «батьки — вчителі». 82,5% старшокласників пройшли через конфлікт з учителями. Опитування 2 тисяч учнів 7-11 класів показали, що 50% конфліктів у системі «учень — вчитель» трапляються з вини вчителів. У сучасній школі катастрофічно падає інтерес до школи, набуття знань. Уже до сьомого класу понад 60% учнів засвідчують втрату інтересу до знань. Між тим загальновідомо, що втрата інтересу до навчання, знань і школи є першопричиною негативних проявів у поведінці учнів.

Навчально-виховний заклад (школа) — це те місце, де діти мають опанувати соціально-корисні моделі поведінки, виробляти навички протидії негативним соціальним явищам.

Це означає, що в школі має домінувати принцип превентивності. Діти мають знати про складний характер соціального життя, вчитися запобіганню наркоманії, СНІДу, злочинності, розуміти складну природу людини та явищ, що її оточують. Лише на такому ґрунті не втратиться потреба до навчання, спілкування, праці.

Кримінологічні дослідження виводять психологію злочинця з психології жертви, в якій людина перебувала в минулому. З похливої, заляканої, психічно нестійкої людини важко виховати активного громадянина.

Переважаюча частина дітей і підлітків відчувають постійний психологічний дискомфорт, такі негативні емоції, як ненависть, страх, заздрість. Спостерігається різке падіння духовності, неприйняття значною частиною наших дітей почуття терпимості, милосердя, честі, совісті, доброти. Занепадає загальна культура поведінки як в учнівських, так і вчительських колективах.

Кримінальний світ, що стоїть в опозиції до держави, теж має свої «види» на дітей, і він, безперечно, відслідковує всі прорахунки суспільства, сім'ї і школи. Він не лише уважно спостерігає за природ-

ним відбором серед «дітей вулиці». Відомі факти залучення дітей до проституції, скоєння злочинів, у тому числі й тяжких.

На жаль, багато шкіл перестали бути місцем, де дитина відчуває повагу і захист, допомогу і підтримку. Кожний десятий з 2000 опитаних учнів вказав, що ненавидить школу, кожний п'ятий — ставиться до неї байдуже і лише 15-20% учнів ідуть до школи із задоволенням. Практично всі «проблемні», «важкі учні» вказали на напружені стосунки з більшістю вчителів. У такій ситуації засідання комісій, звільнення вчителів, директорів мало допоможуть. Вони самі, так би мовити, — заручники цієї ситуації.

Загальновідомо, яка увага приділяється моральним якостям педагога, його вмінням розв'язувати конфлікти і знаходити шлях до душі дитини, особливо тієї, яка має життєві проблеми. І тут виявляється, що кожен четвертий учитель іде до школи з острахом на очікуваний конфлікт з учнями. Страх породжує агресію, яка проявляється уже в першій проблемній ситуації.

Слід визнати, що держава дуже завинила перед учителями і не лише в забезпеченні їх зарплатою, підвищенні соціальної значущості їхньої роботи, а й створенні умов для опанування новими психологічними технологіями взаємодії з учнями та батьками, знаннями, необхідними для запобігання таких негативних явищ, як наркоманія, злочинність тощо.

Сьогодні вчителю важко. Робота йому здається «сущим пеклом», і не тому, що він не хоче, а тому, що не знає, як підійти до дитини, як їй допомогти. У вищих навчальних педагогічних закладах цьому дуже мало вчать. Про це одностайно заявили ректори провідних педагогічних університетів, під час обговорення концепції превентивного виховання дітей і молоді. Вони висловили прохання якнайшвидше розробити комплекс програм і спецкурсів з проблем превентивного виховання для дошкільної ланки, початкового навчання, для навчання студентів усіх спеціальностей, а також для системи післядипломної освіти.

Наслідки шкільної агресивності

Шкільна агресивність та насильство здійснює на дітей прямий і непрямий вплив.

По-перше, тривалі шкільні глузування позначаються на власному «Я» дитини. Падає самооцінка, вона почуває себе зацькованою. Така дитина надалі намагається уникати стосунків з іншими людьми. Часто буває і навпаки — інші діти уникають дружби з жертвами насильства, оскільки бояться, що самі стануть жертвами, підтримуючи стару вчительську логіку: «Який твій друг — такий і ти». В результаті формування дружніх стосунків може стати проблемою

для жертви, а відчуження в школі нерідко екстраполюється і на інші сфери соціальних відносин. Така дитина і надалі може жити за «програмою невдахи».

По-друге, потрапляння в роль жертви є причиною низького статусу в групі, проблем у навчанні і поведінці. У таких дітей високий ризик розвитку нервово-психічних і поведінкових розладів. Для жертв шкільного насильства частіше характерні невротичні розлади, депресія, порушення сну й апетиту, в гіршому випадку можливе формування посттравматичного синдрому.

По-третє, у підлітків шкільна агресивність викликає порушення в розвитку ідентичності. Тривалий стрес породжує почуття безнадійності і безвиході, що у свою чергу, сприяє виникненню думок про суїцид.

Шкільна агресивність та насильство не є ізольованою від суспільства проблемою. Воно тісно пов'язане зі змінами в суспільстві та сімейному житті. Весь цей структурний стрес, що провокується стресорами повсякденного життя, оточує не лише дорослого, а й дитину. Дорослий може зменшити негативний вплив ситуаційного стресу на дитину, тому жоден випадок шкільного насильства, виявлений дорослим, не повинен залишитися без уваги і втручання. Оскільки акт насильства має свої причини, надаючи допомогу жертві, не слід забувати про те, що часто і насильник потребує допомоги, особливо, якщо це дитина. Найчастіше замість надання допомоги дорослі обмежуються тільки покаранням винуватця вчинку — виключенням із школи або направленням у спецшколу.

Педагогічна превенція має розв'язати певні педагогічні та психологічні завдання. До актуальних педагогічних завдань можна віднести, передусім, формування ціннісного ряду, способів соціалізації, стійкого ставлення до негативних явищ та негативних почуттів: страху, сорому тощо — у відношенні до насильства.

Актуальними психолого-педагогічними завданнями є подолання егоцентризму і розвиток емпатійних якостей, формування асертивних і гуманістичних комунікативних якостей, адекватної самооцінки, самоконтролю і здатності до саморозвитку; розвиток критичності, соціальної адаптованості та індивідуальних механізмів долавання важких станів та переживань тощо.

Така невтішна загальна діагностика багатьох колективів навчальних закладів спонукає педагогів здійснювати більш глибоке індивідуальне дослідження учнів. Враховуючи велике значення для розвитку дитини її психічного стану, трудність і важливість його виявлення, один із видів такої діагностики базується на основі використання можливостей психомалюнка.

Діагностико-корекційна роль психомалюнка

Психомалюнок як метод діагностики застосовують, зокрема, для виявлення учнів, потенційно схильних до проявів агресивності та насильства.

Як відомо, використання психомалюнка для дослідження особистості дитини знайшло послідовників як у нас у країні, так і за кордоном. Ж.-Ж. Руссо писав: «Дитина відтворює те, що вона думає, знає, відчуває».

Використання психомалюнків для виявлення особистісних особливостей дитини засновано на принципі проєкції (переживання, представлення, потяги). Малюючи той чи інший об'єкт дитина мимоволі передає своє ставлення до нього. Якщо яка-небудь проблема її хвилює, то при її зображенні на малюнку проявляється ознака тривожності. Малюнок — це якесь повідомлення, замасковане в образах. Завдання педагога полягає у тому, щоб розшифрувати його, зрозуміти що турбує дитину.

Для діагностичного використання малюнків дуже важливо мати на увазі, що вони відображають не свідомі установки дитини, а її підсвідомі імпульси та переживання. Тому психомалюнки так важко «підробити», представляючи в них себе не таким, яким є в дійсності.

Як і всі проєктивні тести, психомалюнкові методики дуже інформативні. Вони дозволяють виявити багато психологічних особливостей людини. При цьому вони прості у проведенні, займають небагато часу і не вимагають спеціальних матеріалів, крім олівця та паперу. Допоміжною гідністю психомалюнкових методів є їх природність, близькість до звичайних видів людської діяльності.

Найбільш близькі ці заняття дітям, тому що при діагностиці дитини психомалюнки використовуються часто. Дитині легко зрозуміти тестову інструкцію, для виконання методик не потрібний високий рівень розвитку мови. Разом з тим малюнки — зручний привід для того, щоб невимушено зав'язати бесіду.

На відміну від інших тестів психомалюнкові методики можуть проводитися багаторазово, не втрачаючи свого діагностичного значення.

Встановити автора, котрий першим запропонував використання психомалюнків для вияву психічного стану людини, дуже важко. Спроба реалізувати цю ідею пропонувались багатьма дослідниками у різних країнах. Але Ф. Гуденаф перший створив у 20-х роках першу стандартизовану малюнкову методику — тест «Намалюй людину», — вона перша мала чіткі критерії оцінки малюнка.

Починаючи з 50-х років ХХ століття і до теперішнього часу, розробляється багато різних малюнкових тестів. Як нові, і так і рані-

ше створені методики постійно вдосконалюються. Пропонуються оригінальні варіанти процедури проведення тестів, доповнення і поправки до інтерпретації результатів.

З дослідників особливо потрібно виділити М.З. Дукаревич — надзвичайно оригінальний і інформативний тест «Неіснуюча тварина». В останні роки він набуває все більш широкого визнання як у нашій країні, так і за її межами.

Однак дуже важливо враховувати і деякі недоліки психомалюнків:

1. Заборонено робити висновки про психічний стан дитини лише по одному малюнку-тесту.

2. Не можна робити висновки за якоюсь окремою ознакою малюнка.

Як свідчать дослідження, психомалюнки проводяться з метою визначення: загального рівня розвитку дитини; рівня психомоторного тону, завищеної чи заниженої активності, нервового виснаження; фізичного та інтелектуального стану; недостатності самоконтролю та планування дій, імпульсивності; схильності до частої зміни настрою; схильності до агресивної поведінки; рівня тривожності; наявності страхів; депресивних тенденцій; особливостей реакцій на стрес; наявності агресивності (фізичної, непрямой, вербальної); демонстративності; невдоволеності у потребі спілкування; розумової відсталості (аутизму); схильності до конфліктності; антисоціальних тенденцій; схильності до протиправних дій; ставлення до сексуальної сфери; ставлення до рідних.

Аналізуючи малюнки, на яких діти зображують тварин, найчастіше використовуються висновки видатних психологів З. Фрейда, Е. Фромма, К. Юнга, М. Люшера про значення цих малюнків для виявлення різних страхів, почуття дискомфорту дитини в стосунках із близькими людьми, наявності чужої волі, почуття самотності тощо.

Експрес-діагностика агресивних станів дітей (за тестом М. Люшера)

Найбільш оперативну та надійну інформацію про психічний стан дитини можна одержати, використовуючи тест-психомалюнок Макса Люшера. Аналіз вибору кольору учнем дозволяє педагогу з'ясувати, наскільки комфортно дитина почувається у звичних для неї шкільних ситуаціях (на уроках, перервах, вдома).

Неблагополучна ситуація в сім'ї, негативне ставлення до школи, острах тих або інших уроків, невпевненість у ситуації перевірки знань, стосунки, що не склалися з учителем або однокласниками, — усе це може істотно порушувати самопочуття дитини і, як наслідок, її поведінку і сам процес навчання. Страх школи, конкретних предметів, перевірки знань або негативне ставлення до вчителя мо-

жуть мати об'єктивну основу в недоліках інтелектуального розвитку учнів. Ускладнення стосунків з навколишніми може бути викликано особливостями її поведінки, наявністю неадекватних реакцій. Інформація про емоційний стан дитини повинна бути проаналізована у світлі її індивідуальних особливостей і обов'язково врахована в наступній роботі з нею, а також при консультуванні батьків і вчителів.

Надійність інтерпретації колірних виборів і колірних асоціацій підтверджена спостереженнями педагогів, психологів, батьків, а також інформацією про стан здоров'я дитини. За нашими спостереженнями, ймовірність різних варіантів агресивної поведінки в більшому ступені пов'язана з вибором чорного, сірого, зеленого і фіолетового кольорів. Для профілактики можливих негативних змін поведінки варто також враховувати вибір коричневого і червоного кольорів.

Так, зокрема, **зеленому кольору** надають перевагу діти з високим рівнем запитів. Для них характерна заклопотаність власним статусом і положенням у колективі. Вони відчують потребу в похвалі, хочуть домінувати над іншими. Якщо їм це не вдається, то в хід іде агресивна поведінка. Зазвичай цей колір вибирається дітьми на початковому етапі підліткової кризи. Якщо тест М. Люшера використовується щорічно (або раз на півроку), то можна спостерігати, як з 5-го класу у багатьох дітей починає виходити на перше місце в ряді колірних переваг саме зелений колір, замінюючи всю розмаїтість попередніх виборів. Такий вибір свідчить про активізацію потреби в самоствердженні, про необхідність поважного ставлення до особистості дитини. Якщо навколишні продовжують поводитися з ним, як із маленьким, керувати і понукати, то потреба в самоствердженні гіпертрофується і трансформується в підлітковий негативізм (підліток віддає перевагу чорному кольору). Якщо педагог і батьки знають та розуміють особливості підліткової кризи, відповідно змінюють манеру спілкування з дитиною, то багатьох поведінкових проблем просто не виникне.

Дітям, які свій настрій асоціюють із зеленим кольором, необхідно, щоб у сім'ї їх поважали і виявляли серйозне ставлення до їх думок, інтересів і досягнень, щоб дорослі не поводитися з ними, як з маленькими. Діти, які вибирають зелений колір для передачі свого настрою в школі, прагнуть до лідерства в усьому, намагаються одержувати тільки хороші оцінки, хочуть бути відмінниками, виявляють високу чутливість у стосунках із учителями, домагаються, щоб їх хвалили і ставили за приклад іншим, готові займатися суспільною роботою, якщо вона підвищує їхній статус у класі. (Якщо, наприклад, така дитина одержала відмінну оцінку, але про це не оголосили у класі, вона

може дуже розсердитися). Якщо учень порівнює із зеленим кольором свій настрій на якомусь конкретному уроці, то високі оцінки з цього предмета для нього найбільш важливі.

Червоному кольору надають перевагу активні, енергійні, напористі діти (іноді занадто активні). Вони звичайно оптимістичні, гучні і веселі, часто нестримані. Однак про агресивну поведінку може мова йти тільки тоді, коли в їхньому колірному виборі поруч із червоним є чорний колір. Такі діти можуть проявляти негативізм (окрики, погрози, звинувачення) як засіб переконання або доказу власної правоти.

Фіолетовий колір обирають діти, в яких домінують інфантильні установки. Якщо фіолетовий колір характеризує настрій дитини в школі, вдома, то ця дитина не відповідальна, не готова переборювати навчальні труднощі, приходиться до школи, щоб весело проводити час, грати, спілкуватися з однолітками. Таким дітям подобається в школі, коли цікаво і коли їх там хвалять. Однак, якщо їм важко робити домашнє завдання або одержують зауваження на уроці, ставлення до школи різко змінюється: вони можуть вередувати, влаштуувати істерики, сваритися і битися з однолітками, конфліктувати із учителями, відмовлятися йти до школи.

Поведінка інфантильних дітей дуже мінлива, вона залежить від настрою. Інфантильні діти зазвичай стають різко агресивними у відповідь на будь-які вимоги в процесі ігрового спілкування. Вони готові грати, навчатися, але не терплять вимог. У середніх класах при великій кількості інфантильних дітей часто виникають несподівані конфлікти, невмотивовані сварки і навіть бійка. Учителі знають, що часто саме подружки скаржаться, конфліктують між собою, влаштовуючи один одному різні капості. Особливо різкі зміни у поведінці можуть виникнути, коли безтурботне дитинство змінюється на шкільне життя. Коли навчальні вимоги стають щоденними реаліями, а дорослі використовують методи тиску і примушення, то дитина зненацька різко починає пручатися, і капризно-агресивна манера поведінки досить швидко закріплюється. Щоб інфантильна дитина звикла без опору і капризів виконувати нудну, нецікаву роботу, вчителям та батькам потрібно проявити величезне терпіння, витримку: без лайки і тиску.

У будь-якій взаємодії, на уроках, вдома, в іграх для інфантильних дітей характерна інертність поведінки, вони не звертають уваги на реакцію навколишніх. Їх не турбує, чи подобається це навколишнім, що вони говорять або роблять. Вони не реагують на зауваження учителя. Коли навколишні втрачають терпіння і починають різко виказувати інфантильній дитині, вона відповідає істерикою або

агресивним зривом. На спокійні зауваження інфантильна дитина взагалі не звертає уваги. Щоб її зупинити, необхідні м'який тілесний контакт і розмова, обговорення «очі в очі». Звернення до дитини якийсь час необхідно сполучати із тілесним контактом (покласти руку на плече, узяти за руки та ін.), варто пояснити їй, що треба і що не треба робити. Таким чином, можна обходитися без істерик і формувати у дитини конструктивну манеру спілкування.

Якщо «фіолетовий» настрій характерний для дитини, то, як правило, виявляється, що батьки продовжують поводитися зі школярем, як із маленькою дитиною: потурають і зворушуються його капризам, будують стосунки з ним за принципом гіперопіки. Не вчать дитину долати труднощі, фактично формують і закріплюють капризно-агресивну поведінку. Якщо дитина з фіолетовим кольором асоціює свої стосунки з учителем, то від нього вона очікує підвищеної турботи й індивідуалізованого ставлення. Може ображатися і вередувати, якщо учитель не звертає на неї увагу (не посміхається, не обіймає), а будує стосунки з нею тільки на «діловій» основі. У цьому випадку вона вдома скаржитися на несправедливість учителя, тим самим провокує конфлікти батьків зі школою. Така дитина не витримує «дистанцію» у стосунках із учителями, намагається будь-якими засобами домогтися прихильності улюбленого вчителя, нерідко драгуючи його своєю нав'язливістю. Педагог мимоволі намагається уникати спілкування з таким учнем. У цьому випадку любов інфантильної дитини легко трансформується в озлобленість і мстивість, агресивні витівки стосовно вчителя.

Фіолетовий колір можуть обирати і старшокласники. Їхній інфантилізм виявляється в безвідповідальності, несамостійності, схильності до необдуманих, ситуативних учинків. Подібна особистісна незрілість може бути властива підліткам з високим інтелектуальним розвитком. Коли в класі близько половини дітей в якості найбільш приємного вибирають фіолетовий колір, то клас у цілому може виявитися некерованим.

Коричневий колір обирають тривожні діти, вони часто випробують емоційний або фізичний дискомфорт, неприємні хворобливі відчуття («мені недобре», «нудить», «у мене болить живіт» і т.д.), страх. Якщо коричневий колір виявляється на першому місці в ряді колірних переваг дитини, то це було пов'язано з наявністю в неї хронічних захворювань (часто сильного діатезу, алергії) або травм (забитих місць, переломів), що ускладнювали її діяльність і спілкування. Дитина може замикатися в собі, виглядати похмурою, уникати спілкування.

Учень, що обирає коричневий колір для визначення свого настрою в школі або вдома, погано почувається в цих ситуаціях: боїться батьків або школи, має труднощі в навчанні з якихось конкретних предметів. Наприклад, учні, які погано пишуть, аж до 7-8-го класу обирають коричневий колір для визначення свого самопочуття на уроках української мови. Якщо учні звикають до неуспіху й осуджень, то їхнє ставлення до предмета змінює своє фарбування спочатку на сірий, а потім і на чорний колір. Дитина може оцінювати своє самопочуття на уроці коричневим кольором, незважаючи на високу успішність, яку вона досягає при невеликому інтелектуальних здібностей зубрінням і списуванням.

Перевага **чорного кольору** відбиває негативне ставлення до себе і до усього навколишнього світу, активне, різке неприйняття, протест. Якщо дитина обирає чорний колір як найбільш домінуючий, то внутрішньо вона швидше за все погоджується з тією негативною оцінкою, що часто одержує від навколишніх. Учень уже не намагається виправитися, підтягтися в навчанні, контролювати свою поведінку. Навпаки, дитина поводить демонстративно зухвало, агресивно реагує не тільки на зауваження, але і на щирі спроби допомоги з боку вчителів, батьків, однолітків.

Діти, в яких чорний колір асоціюється зі школою, як правило, ненавидять усе, що пов'язано з навчанням, і відкрито говорять про це. Першокласники вибирають чорний колір украй рідко. Однак у середній школі вибір чорного кольору зустрічається все частіше і частіше. З чорним кольором можуть асоціюватися окремі, особливо нелюбимі шкільні предмети. Якщо дитина відкрито конфліктує з учителем, то і стосунки з ним може асоціювати з чорним кольором.

Якщо чорний колір характеризує настрій дітей, то можна припустити, що вони знаходяться в стані відкритої конфронтації з батьками. Батьки і діти в цьому випадку жорстко відстоюють кожний свою позицію. Саме тому чорному кольору часто надають перевагу підлітки під час непримиренної конфронтації з навколишнім дорослим світом.

Перевага **сірого кольору** пов'язана з інертністю і байдужністю. «Сірий» настрій у школі означає пасивне її неприйняття, байдужість до неї. Асоціації сірого кольору з тими або іншими уроками означають нудьгу. «Сірий» настрій вдома означає, що діти надані самі собі, кинуті, яка-небудь емоційна участь з боку дорослих в їхньому житті відсутня.

У спілкуванні з дітьми важливо враховувати їхні домінуючі емоційні установки в різних життєвих ситуаціях.

Негативне ставлення до школи, окремих уроків, страху перед контрольними роботами, відповідями біля дошки найчастіше виникає у школярів через труднощі у навчанні, нерозуміння предмета. Корені проблем лежать у недоліках інтелектуального розвитку дитини, а не в її спілкуванні з батьками, учителями або однолітками. Якщо дитина до школи і до уроків ставиться добре, але негативно оцінює свій стан у ситуаціях перевірки знань (відповідь біля дошки, настрій перед контрольною роботою), то це свідчить про неміцність знань і про те, що її ставлення до школи незабаром може змінитися в гірший бік. Якщо половина класу оцінює свій емоційний стан подібним чином, то найближчим часом ситуація в класі різко зміниться. Хлопці почнуть прогулювати уроки, різко впаде дисципліна й успішність. Клас перейде в категорію «важких», де багато дітей конфліктують із учителями. Часто подібні зміни відбуваються з 6-7-ми класами. Причину падіння дисципліни пояснюють підлітковою кризою. Через підлітковий вік проходять усі діти, але конфліктними й агресивними стають далеко не всі. Виходить, треба шукати причину, а не заспокоювати себе посиланнями на «важкий» вік.

Отже, діти не усвідомлюють, що їхні малюнки відбивають їхні думки і почуття, тому під час малювання мінімально використовують захисні механізми. Малювання завжди було активним засобом психотерапії в роботі з дітьми, які пережили насильство. Воно застосовується з метою встановлення контакту з дитиною, спілкування і вирішення емоційних конфліктів; воно також дає можливість педагогові через символи зрозуміти, що відбувається з дитиною. Використання малюнків у профілактиці насильства сприяє більш ефективному пристосуванню дитини до реального життя й особистісному зростанню. Для малювання підходять олівці, фломастери, крейда. Фарби використовуються в меншій мірі. Деякі діти використовують тільки червоний колір; сильно травмовані діти вибирають більш темні кольори і залишають порожні простори на папері; діти з вираженою агресією часто виходять за край паперового аркуша.

Застосовуючи психомалюнок підлітка як ефективний метод, треба враховувати, що це систематична діяльність, яка характеризується: проявом різних сторін психічного стану; використанням життєвого досвіду, який дитина придбала у різних ситуаціях (часто екстремальних та ризикованих); засвоєнням різних елементів соціального досвіду.

Аналізуючи дитячі роботи, ми звертаємо увагу на те, як в них підлітком передається оточуюча діяльність і який особистий смисл в це вкладається. Коли підліток починає малювати себе у важких

життєвих ситуаціях або щодня малює свої страхи та страшні сни — це сигнал про його неблагополучний емоційний та фізичний стан. Колір використовується як засіб для характеристики відтвореного персонажу або явища та висловлювання до нього свого ставлення, це особливо важливий показник.

Позитивне ставлення до зображуваного передається в чистих, ясних фарбах — жовтий, червоний, блакитний, жовтогарячий, оксамитно-зелений. Неприємне зображується темними кольорами (чорний, коричневий, фіолетовий, червоний (якщо його багато — це агресія)).

Аналіз психомалюнків дає можливість вивчати ставлення підлітків до оточуючих людей, явищ, виявити причини страхів, зорієнтуватися в наявності людей, яких діти бояться, фактів кривдження дитини і спрогнозувати можливі негативні прояви у поведінці підлітків.

Враховуючи часті випадки прояву різних форм насильства, крім психомалюнка, можна використовувати тести й анкети.

Для виявлення неблагополучної атмосфери в сім'ї, прояву насильства можна пропонувати підліткам намалювати «Мою сім'ю», для цього використовується методика «Просторова характеристика малюнка». Психомалюнок «Моя сім'я» давав суб'єктивну інформацію дитини про її сім'ю. Результати малюнка дають можливість з'ясувати, які стосунки існують між підлітком та його членами сім'ї, які конфліктні ситуації відбуваються, чи благополучна сім'я, яку роль відіграє дитина для членів своєї родини, що вона відчуває, як їй в ній живеться.

Аналіз діагностичної роботи показав, що в дитячих малюнках переважають такі поведінкові прояви: тривожність, сімейні конфлікти, почуття неповноцінності, ворожість, незахищеність та недовіра, проблеми у спілкуванні та замкненість. Таблиця показує співвідношення поведінкових проявів з характерними деталями психомалюнка.

Співвідношення поведінкових проявів з характерними деталями психомалюнка

Поведінкові прояви	Характерні деталі психомалюнка
Тривожність	Штрихування, лінія над малюнком, лінія з сильним продавленням, стирання, перебільшена увага до деталей, подвійні або переривисті лінії, підкреслювання окремих деталей, неохайно виконаний малюнок, інтенсивно замальоване волосся

Конфліктність	Бар'єри між фігурами, стирання окремих фігур, відсутність основних частин тіла у деяких фігур, виділення окремих фігур, ізоляція фігур, неадекватні розміри, відсутність на малюнку окремих членів сім'ї, член сім'ї, який стоїть спиною, перемальовування об'єкта, відмова малювати якийсь об'єкт
Почуття неповноцінності	Автор малюнка дуже маленький, розташування фігур у нижній частині аркуша, лінії слабкі, переривисті, ізоляція автора від інших, маленькі фігури, непомітна фігура автора порівняно з іншими, відсутність автора, автор стоїть спиною, відсутність руки, ноги, рука за спиною, непропорційно короткі руки, вузькі плечі
Ворожі стосунки	Одна фігура на іншому аркуші або на зворотному боці аркуша, агресивна позиція фігури, закреслена фігура, деформована фігура, зворотній профіль, руки розкинуті в сторони, пальці довгі, зворотній профіль, очі пусті, «оскал», видні зуби, агресивна позиція
Незахищеність	Малюнок внизу аркуша, багато другорядних деталей, непропорційно довгі руки, широко розставлені ноги, самовиправдання під час малювання, прикриття малюнка рукою
Замкненість	Виділення обличчя, обличчя, намальоване в останню чергу, відсутність основних деталей обличчя, людина, промальована схематично (з паличок), складені руки (захисна позиція)

З таблиці видно, що характерні деталі виконаних малюнків відповідають тому чи іншому поведінковому прояву.

Для одержання більш повної інформації можна пропонувати психомалюнок — тест «Неіснуюча тварина».

Результати аналізу психомалюнка дають можливість з'ясувати в зображеннях напруження, страх, втому, агресію, безнадійність, почуття приниженості, меншовартості.

Наведемо деталі малюнка, які найбільш яскраво відображають стан підлітка: положення малюнка в нижній частині — невпевненість у собі, низька самооцінка; рот з зубами — вербальна агресія. Для підлітків характерним є малюнок із замальованим ротом круглої форми (тривожність, страх); очі — символ переживання, страх; голова із рогами — агресія, допомога про захист; кігті, щетина, голки — агресивна поведінка (спонтанна або захисно-відповідна); грива, шерсть, зачіска — чутливість, підкреслювання своєї статі, орієнтир на свою сексуальну роль; хвіст, який звисає до низу — невдоволеність собою, занижена самооцінка, сумніви у своїй правоті, каяття про скоєне.

Корисно звернути увагу на тематику зображення тварин, які є загрозливі і нейтральні. Зображена тварина — це ставлення до себе, до свого «Я», уявлення про своє значення у цьому світі (заєць, мурашка, слон, вовк, собака, ведмідь тощо). У даному випадку намальована тварина — це той, хто сам малює.

Ступінь агресивності виражається кількістю гострих кутів, кігтів, зубів, дзьобів. Вим'я, соски, груди — це ставлення до статі або проблема сексу, тобто, можливо, підліток піддавався сексуальному насильству. Фігура кола (особливо нічим не заповнена) символізує скритність, замкненість, небажання розмовляти, контактувати.

Як свідчать наші дані за результатами анкет та таблиці 5, ми з'ясували, що тривожність проявляється у 72% дітей; конфліктність — в 21,3%; почуття неповноцінності відчувають 18,0% підлітків; ворожість існує у 10,3% підлітків; незахищеність та недовіра — 17,5%; замкненість виражають 16,8% підлітків.

Отже, можна констатувати, що поведінкові прояви підлітків характерні для всіх видів насильства.

На тлі проаналізованого співвідношення між поведінковими проявами і видами насильства, впливу насильства на подальший розвиток особистості дитини зазвичай і будується профілактична робота.

Слід зауважити, що при виконанні й аналізі психомалюнків користуються допомогою шкільних психологів.

Варіанти проведення терапії

Запропонувати дитині намалювати: що з ним трапилося сьогодні або протягом тижня; або намалювати гірше, що з ним трапилося; свою сім'ю; можна попросити представити членів сім'ї у вигляді образів тварин; намалювати свою сім'ю в якій-небудь обстановці; самого себе; самого себе через певний час; свого кращого друга; найближчого дорослого; своє бажання, свою мрію; використовуючи вирізки із журналів, створити колаж про самого себе; намалювати дорогу свого життя: перешкоди, бар'єри, місця для відпочинку і т. ін. Показати, де на цій дорозі дитина перебуває зараз і де хотіла б опинитися; педагог малює лінію (пряму, криву, зигзаг) і просить дитину створити з цієї лінії малюнок. Потім дитина малює лінію, а психолог закінчує малюнок.

Процедура проведення терапії

1. Попросити дитину поділитися своїми почуттями і переживаннями під час процесу малювання.

2. Попросити дитину розповісти про вже закінчений малюнок.

3. Запитати дитину про якісь деталі малюнка; зробити деталі чіткішими, очевидними; розповісти про форми малюнка, квіти, зображених людей і об'єктів.

4. Попросити дитину описати малюнок, використовуючи займенник «я», ніби дитина стала цим малюнком — «Я — це малюнок, я весь зафарбований червоним кольором...».

5. Сконцентрувати увагу дитини на якихось деталях малюнка: «Про що думає це коло?», «А що воно збирається робити?» і т. ін.

6. При необхідності поставити запитання: «На кого ти найбільше схожий на цього малюнку?»

7. Запропонувати дитині провести діалог між двома частинами малюнка, наприклад, між машиною і дорогою, між щасливим і нещасливим чоловічками.

8. Запропонувати дитині звернути увагу на обрані нею кольори: «А що яскраві (або темні) кольори означають для тебе?», «Схоже на те, що для тебе було дуже важливо зафарбувати це чорним кольором».

9. Стежити за голосом дитини, її позою, вираженням обличчя, подихом, мовчанням. Мовчання може означати переживання, осмислення, спогад, тривогу, страх або усвідомлення чогось..

10. Працювати над ідентифікацією дитини в міру опису нею малюнка: «В яких ситуаціях ти почувався подібним чином?», «Що схоже було (або є) у твоєму житті на події, зображені на малюнку?».

11. Звертати увагу на пропущені деталі або порожні місця на малюнку й обговорювати це з дитиною.

12. Починати процес обговорення з того, про що найлегше говорити дитині, поступово переходячи до більш важких і хворобливих моментів.

Обов'язково: надавати повну волю вираженню; безумовно сприймати дитину такою, яка вона є; з повагою відноситися до рівня розвитку дитини; забезпечувати в дитини почуття безпеки; уважно стежити за процесом.

Ні в якому разі: не квапити; не оцінювати; не давати командами або інструкціями.

4.3. Застосування ідей педагогіки ненасильства у контексті формування превентивного виховного середовища

Проблема оновлення школи на основі гуманізації навчання та виховання нині стала домінуючою ідеєю. Гуманістична педагогіка визнає єдиним ефективним способом освітньої взаємодії такий, при якому всі учасники, юні та дорослі, можуть діяти в дусі критеріїв Роджерса, прагнути до взаєморозуміння в діалозі і використовувати творчі моделі поведінки. Єдиним ефективним методом управління учнями тут визнаються стимуляція та водночас звільнення від будь-яких форм насильства у взаєминах дорослих і дітей, особливо у сфері освіти. Виникла об'єктивна необхідність не просто вдоско-

налити навчально-виховний процес, а створити якісно нові моделі, які здатні б були забезпечити максимальний розвиток особистості дитини з урахуванням ідей педагогіки ненасильства, індивідуально-психологічних особливостей, стану здоров'я, а також запитів та потреб суспільства. Іншими словами, йдеться про перехід до більш гуманної педагогіки, яка підтримує, оберігає та розвиває, перш за все, людське в людині.

Відомо, що в основу гуманістичної педагогіки покладено ідеї самоцінності дитинства, прав дитини та її свободи у виховному просторі. Реалізація цих ідей на практиці передбачає конкретне і діалектичне бачення педагогом дитини, відмова як від її ідеалізації, так і невиправданої віри в те, що з дитини можна зробити все, що захоче дорослий, ставлення до дітей, як до суб'єктів виховного процесу, співпраця з ними, постійне та глибоке вивчення дитини, розуміння і терпимість у взаємодії з дітьми. Головним висувається метод поступового та терплячого виховання з опорою на позитивне. Саме у зв'язку з цим зростає, з другого боку, роль педагога, доміантою професійної діяльності якого є не навчання або виховання у традиційному розумінні цього слова, а стимулювання дитини до самовдосконалення, створення умов для її особистісного зростання, з іншого, сам на себе педагог бере найскладніше завдання допомогти дитині у сприйнятті її іншими дітьми, що забезпечує почуття захищеності дитини у дитячій спільноті, і за умови формування в неї почуття власної гідності, самоповаги, як основи її самореалізації.

Засвоєння педагогами гуманістичної парадигми виховання — складний процес, який відбувається на фоні оновлення усієї системи вітчизняної освіти, що супроводжується кризовими явищами, критикою її сучасного стану, реформаторськими явищами в педагогічній науці та практиці, інтенсивним пошуком нових ідеалів і цілей виховання, шляхів та засобів втілення їх у життя. Впровадженню нових підходів до виховної діяльності педагога заважають об'єктивні причини, пов'язані зі станом у країні дітей та учительства і суб'єктивні, пов'язані зі складнощами руйнування стереотипів у педагогічній свідомості та практичній діяльності.

Перехід учительства до гуманістичної парадигми ускладнений традиційними уявленнями про цінності та цілі педагогічної діяльності, складнощами засвоєння вчителями ідеології та технології педагогіки ненасильства.

Звідки бере початок педагогічне насильство? Де витоки майбутнього небажання вчитися та функціональних розладів здоров'я школярів?

Коріння цих явищ знаходяться в самій ідеї освіти, як процесу і результату засвоєння та передачі соціального досвіду від одного покоління до іншого. Адже нині обсяг засвоєння змісту освіти переважає всі допустимі можливості для нормального сприйняття його учнями. Нині середня тривалість навчального дня, всіх видів навчальних занять старшокласників дорівнює 12-ти годинам. Багато учнів відчувають значні психофізіологічні навантаження у школі, скаржаться на різні фізичні недомогання: сонливий стан, роздратування, головні болі, болі у шлунку. Багатьом учням не вистачає часу на підготовку домашніх завдань.

Але своїх конкретних форм педагогічне насильство набирає в процесі взаємодії вчителя з учнем. Серед причин насильницького характеру педагогічного впливу, мабуть, чи не на першому місці непрофесіоналізм педагога.

Професіоналізм педагога слід розглядати як якість, якій властиво змінюватися «у часі», як сходження від професійної невмілості до рівня педагогічної майстерності.

Не дивлячись на певні розбіжності, дослідники виділяють три основні етапи професіоналізації педагога: адаптація — становлення — педагогічна майстерність.

Процес професіоналізації вимагає від педагога сильного і тривалого напруження розумових, фізичних і духовних сил, що призводить його до професійного виснаження. Однією з ознак професійного виснаження деякі дослідники вважають дегуманізацію відносин, що характеризується реакціями, позбавленими сердечності та співчуття між людьми, з дітьми, з якими педагог працює. Негативні установки, що виникають між вчителем і дітьми, які потребують допомоги, переконують вчителя, що дитина сама винна у своїх проблемах, труднощах. Професійне виснаження поглиблюється у момент кризи професійного розвитку і долається в міру піднесення на новий рівень професіоналізму.

Професійний шлях педагога — це і сходження, і відступи, які залежать як від позиції педагога, так і від умов управління професійним зростанням учителів, що створюються в освітніх установах.

Тривалі відступи можна визначити як депрофесіоналізацію педагога. Оскільки джерелом депрофесіоналізації є соціально-економічні обставини (зниження рівня життя, соціальна напруга, невизначеність і т. ін.), проблема депрофесіоналізації набуває особливої гостроти в наш час. Професійне виснаження у педагогів, які зупинилися в розвитку, проявляється ще з більшою гостротою. Такі вчителі часто висловлюють бажання змінити професію, але з певних причин

не можуть цього зробити і тоді дистанціюються від дітей та колег, час від часу конфліктують, проявляють агресивність.

Серед професійно-особистісних якостей, що забезпечують прийняття та впровадження ідей педагогіки ненасильства, як пріоритетну слід назвати толерантність. Толерантність — наслідок сприйняття педагогом самоцінності особистості людини. З толерантністю пов'язане прагнення педагога організувати освітній процес на основі практичного гуманізму, без використання засобів примусу, тиску, приниження. Терпимість у сучасній практиці проявляється як розуміння природності та закономірності існування розмаїття істин, поглядів, уявлень, як готовність суб'єкта прийняти іншу відмінну від власної точки зору без роздратування або зверхності. Толерантність допомагає гуманізувати міжособисте спілкування, попередити конфлікти, сприяє створенню доброзичливого мікроклімату, обстановки взаємної довіри і прийняття у класі, педагогічному колективі. Значимість терпимості як професійної якості-цінності особливо зростає у ситуаціях соціальної нестабільності, в той період, коли навчальний заклад на всіх етапах інноваційної діяльності переходить на режим розвитку, перетворення.

Толерантність передбачає прагнення вчителя знайти способи позитивної взаємодії з учнями, колегами, впевненість у можливості регулювання проблем, що виникають. Якщо у членів педагогічного колективу не сформовано цієї якості, то важко говорити про належну захищеність учнів та вчителів, про виключення засобів насилля зі сфери педагогічного спілкування.

Важливим аспектом практичної діяльності з розвитку терпимості вчителів є збагачення їхнього суб'єктивного досвіду участі у дискусіях, диспутах, навчання технології організації ситуацій полеміки.

І ще на один фактор, що визначає ефективність впровадження ідей педагогіки ненасильства в педагогічну діяльність, необхідно звернути увагу: це досвід стосунків педагогів зі своїми керівниками. Вчитель переносить стиль цих стосунків на взаємини з учнями, в процесі яких педагог виконує, як правило, управлінські функції. Такому переносу сприяють існуючі в освітніх установах організаційна культура і клімат, особливості їхньої місії, управлінського та освітнього середовищ. Звідси важливою умовою організації ефективних взаємин в системі «учитель — учень» є налагодження ефективної взаємодії в системі «учитель — керівник», що неможливе без розвитку в управлінців професійної рефлексії та симпатії, комунікативних навичок, необхідних для взаємодії з конкретним педагогом, а також з малою групою. На їхній основі базуються на-

вички мотивації і трудової поведінки педагогічного персоналу і в цілому управління людськими ресурсами шкільних організацій. Розвиток таких навичок є одним з важливих завдань, що стоять перед системою підготовки педагогічних кадрів. Вирішити її можна лише за умови орієнтації викладачів на розвиток людського потенціалу керівників.

Превенція насильства має здійснюватися суспільством у цілому і системою виховання та освіти зокрема. Про превенцію насильства можна говорити в двох планах: зміст (загальна та педагогічна превенція) і рівень (первинна, вторинна і третинна превенція).

Первинна превенція насильства передбачає створення загальних суспільних механізмів, що виключають самі джерела насильства. До таких механізмів належать, по-перше, створення продуктивних духовних позитивних джерел для людського існування, формування актуальної гуманістичної суспільної моралі. Це має вирішуватись на рівнях: філософському, етичному, теологічному, політичному, ідеологічному, юридичному тощо. По-друге, ліквідація соціально-економічних джерел насильства: забезпечення пристойних умов праці і економічного рівня. Первинна педагогічна превенція має створити загальні позитивні умови розвитку особистості в системі виховання.

Вторинна превенція насильства передбачає створення умов для соціального відтворення ненасильства у суспільстві. Це система виховання і освіти суспільства. Засобами розв'язання цього завдання є інститути суспільства, що безпосередньо впливають на становлення особистості, її соціалізацію та розвиток. Це система освіти, що має формувати особистість у межах відповідних державних та соціальних програм, це інститут сім'ї, в межах якого закладаються певні стандарти поведінки та напрями розвитку людини, це інститути культури та інформації, що здійснюють активний вплив на людину. Особливо слід говорити про соціально-педагогічні інститути формування гуманістичних засад людини. Так, думаємо, величезна роль сім'ї, що є найвпливовішим інструментом побудови людської особистості, не до кінця представлена у превентивній роботі. Значне місце посідають і «субкультурні» впливи. Насамперед до них належать впливи масової культури, в якій формується певний агресивний стиль, культ сили, а то й відкритий стиль насильства. Очевидно, суспільство ще не «оцінило» вплив агресивної кіно-продукції на формування молодого покоління.

Вторинна педагогічна превенція спрямована на виявлення певних тенденцій у розвитку насильства, а зміст її — на своєчасне попередження і редукацію цих тенденцій.

Третинна превенція насильства передбачає чітку адресну роботу з формування відповідного ставлення до насильства, впровадження конкретних заходів щодо конкретних форм насильства. Третинна педагогічна превенція спрямована на перевиховання певних рис особистості, що відповідають насильницькій психології.

Методологія та методика превенції насильства щодо формування гуманістичних особистісних рис лежить у площині формування позитивних і негативних механізмів саморегуляції соціальної поведінки. Позитивними регуляторами можна вважати такі, що сприяють активізації життєдіяльності особистості (гуманістичний світогляд і духовність, соціальна автентичність, моральна саморегуляція і моральні інструменти — честь, гідність тощо). Негативними регуляторами є формування усвідомлення відповідальності та наслідків насильницьких дій, формування негативних почуттів щодо явища насильства, його емоційне неприйняття та ін.

Методи корекційної роботи з агресивними дітьми і підлітками

Як відомо, в структурі агресивної поведінки виділяють кілька взаємозалежних рівнів: мотивація, що спонукує до агресивної поведінки; емоційні процеси, що супроводжують агресивну поведінку; процеси саморегуляції; когнітивна переробка інформації; нарешті, явища, що зовні спостерігаються, і дії. Однією з найбільш ефективних і адекватних форм психологічного впливу на осіб, схильних до агресивної поведінки, більшістю фахівців виділяється **поведінкова корекція**.

Поведінковий підхід має ряд очевидних переваг: концептуальна чіткість і відносна простота методів. Крім того, він безпосередньо направлений на поведінкові зміни і має виражений практичний характер. Психолого-педагогічний вплив може бути спрямований на: ослаблення або усунення агресивної поведінки; посилення асертивної поведінки; розвиток здатності розуміти свої почуття; зменшення емоційних реакцій (наприклад, тривоги), що супроводжують агресивну поведінку; формування навичок адекватного і безпечного вираження гніву; розвиток здатності розслабитися; розвиток здатності самоутверджуватися.

Досягнення позитивних поведінкових змін у конкретному напрямі є метою корекції агресивної поведінки. Психолого-педагогічна профілактика здійснюється у формі консультування, педагогічної корекції, психологічних тренінгів, психотерапії. Також вона може мати вигляд індивідуальної, сімейної або групової роботи. В усіх випадках, незалежно від форми й умов, мають дотримуватися наступні принципи поведінкової корекції:

Принцип об'єктивності припускає орієнтацію переважно на вияв зовнішніх змін. Це можуть бути: емоційні реакції, висловлення, жести, фізіологічні прояви (серцебиття, почервоніння, тремтіння), рухові реакції, симптоми (запаморочення, спазм м'язів, страху), думки, конкретні дії і вчинки. Поведінкові прояви мають фіксуватися максимально конкретно (об'єктивно) і систематично.

Принцип поведінкової оцінки вказує на необхідність проведення функціонального аналізу поведінки учня. Вона може здійснюватися у формі заповнення таблиці з трьома колонками, кожна з яких відповідно містить: стимули і ситуації (що передували агресивній поведінці); поведінкові реакції особистості (як реагувала особистість); результати і наслідки даних реакцій (що впливало відразу за поведінкою).

Поведінкову оцінку проводять у бесіді з дитиною. Для аналізу поведінки можна використовувати щоденник самоспостереження учня, пряме спостереження за учнем; одержання інформації від інших фахівців; організацію рольових ігор і т.д. Додатковими джерелами даних, необхідних для оцінки, можуть бути: медична інформація, результати анкетування і тестування, експертні оцінки.

Принцип системності припускає оцінку ролі агресивної поведінки в різних ситуаціях. Важливо розуміти, яку функцію агресивна поведінка виконує в даний момент (у сім'ї, групі однолітків, на уроці, на перерві). Отримані дані дозволяють визначити, в чому суть проблеми, як вона виникає. При цьому важливе значення має оцінка агресивної поведінки.

У результаті поведінкового аналізу формулюються завдання допомоги, способи контролю її ефективності. Оскільки в учнів буває кілька проблемних ситуацій, необхідно виявити ступінь небезпеки кожної з них, відповідно спланувати послідовність роботи.

Принцип співробітництва поведінкова корекція оцінюється як досить авторитарна система, що припускає контроль педагога або батьків за поведінкою дитини. Для підлітка із поведінковими проблемами виникає реальна небезпека передачі відповідальності за свою поведінку педагогу. Відповідно до принципу співробітництва учень не лише має виявляти усвідомлене бажання зміни власної поведінки, а й активно брати участь у виборі цілей і методів наступної роботи (з урахуванням конкретних внутрішніх і зовнішніх умов). Розподіл відповідальності відбувається у формі укладання договору про співробітництво, як правило, усного. Важливу роль у підвищенні продуктивної активності відіграє самостійна робота учня з виконання домашнього завдання в проміжках між терапевтичними зустрічами. При цьому головним фактором, що спонукує

дитину до співробітництва, є особисті стосунки між ним і педагогом, засновані на чесності, відповідальності, підтримці і повазі.

Стратегія допомоги та підтримки неповнолітніх

Шляхи проведення корекційної профілактичної роботи здійснюються з урахуванням типології підлітків. При цьому в роботі з першим типом підлітків (активно-позитивні) можна пропонувати реалізацію таких напрямів психолого-педагогічної діяльності, як: установлення стосунків довіри з дитиною, створення для неї ситуації психологічного комфорту; формування у дитини позитивної самооцінки; формування мотивації досягнення. Другому типу підлітків (пасивно-позитивні) пропонуються такі напрями роботи: створення умов для підвищення рівня успішності у діяльності; вироблення правильних навичок поведінки й спілкування; підвищення рівня саморегуляції через тренування звички до самоаналізу.

Для третього типу підлітків (ситуативно-нестійкі) доцільними є наступні напрями роботи: формування у дитини позитивної життєвої перспективи, визначення разом із нею шляхів її самореалізації, сфер самоповаги, розвиток моральних уявлень, пізнавальних інтересів, розширення кругозору.

Намічаючи шляхи можливостей, психологічного впливу на дітей четвертого типу (пасивно-негативні), корисно коригувати емоційно-вольову сферу, наголошуючи на диференціації рівнів ураження емоційної сфери особистості.

Психологічна корекція поведінки дітей п'ятого типу (активно-негативні) здійснюється у таких напрямках, як визначення афективної зони їх діяльності й розв'язання конфліктних ситуацій.

При здійсненні психокорекційної роботи шкільного психолога з підлітками акцентується увага на створенні ситуації взаємодовіри, взаємоповаги у спілкуванні. При цьому враховується, що довірливі слова підлітка мають залишатися таємницею. Його проблеми можуть бути обговорені з батьками й педагогами лише після прохання і за згодою підлітка. Втрата довіри, розголошення таємниці, навіть мимовільне, є великою психологічною травмою і може привести до непередбачених наслідків.

Профілактична робота з попередження і подолання агресивності та насильства у колективах навчальних закладів ефективно здійснюється у таких напрямках:

Створення позитивного мікроклімату у шкільному, у тому числі учительському, колективі. Як з'ясувалось у ході дослідження, насильство у поведінці вчителів зумовлено, в принципі, тими ж факторами, що й у дітей. У вчительських колективах, що мають авторитарний стиль керівництва, такі ж стосунки, що й між учнями і вчителями.

Дратівливість, невдоволеність учителів нерідко вихлюпується і переходить в агресію стосовно дітей. Якщо вчитель дозволяє впливати на себе зовнішнім факторам (безладдя вдома, конфлікти з адміністрацією і т. ін.), то його професіоналізм піддається великому сумніву. На жаль, професійне завзяття вони найчастіше зганяють на учнях. Тому завданням експериментаторів була корекція цих негативних явищ через систематичний аналіз рейтингу вчителів у школі, бесіди адміністрації з тими вчителями, які допускають грубе чи жорстоке поводження з учнями, використання можливостей ділових ігор при розгляді вчителями проблемних ситуацій тощо.

Другий важливий напрям роботи є переборення байдужого ставлення вчителів до учнів. При цьому враховуються ситуації, коли перевантажені роботою вчителі часто не втручаються в дитячі «розбірки», кажуть батькам, які скаржаться: «Нехай діти самі розбираються».

Практично всі «проблемні», «важкі учні», а вони переважно агресивні, характеризуються напруженими стосунками з більшістю вчителів і стають заручниками ситуацій, які створюються в учительських колективах.

У зв'язку з цим доцільно приділити увагу моральним якостям педагога, його вмінням розв'язувати конфлікти і знаходити шлях до душі дитини, особливо тієї, яка має життєві проблеми. І тут виявилось, що кожен четвертий учитель іде до школи з острахом на очікуваний конфлікт з учнями. Страх породжував агресію, яка проявлялася уже в першій проблемній ситуації.

Тому необхідно створювати умови для опанування новими психологічними технологіями взаємодії з учнями та батьками, знаннями, необхідними для запобігання таких негативних явищ, як прояви агресії і насильства в колективах учнів.

У зв'язку з цим вчителям варто, слідкуючи за дисципліною, бути послідовними, дотримуватися вимог щодо правил поведінки відповідно до вікового розвитку дитини, усно визначати свої очікування та межі дозволеного, давати настанови і не вдаватись до покарань. Вчителям треба мати на увазі те, що більша частина активності та інтересів підлітків сконцентрована на однолітків. Страх перед тим, що відчуття та реакції можуть бути незвичайними й несприятливими, може наштовхнути підлітків до усамітнення або депресії. Психоматичні реакції широко поширені. Підліток може бути незадоволений порушенням його розкладу, а також роздратовуватись через те, що іноді на нього не покладають обов'язків як на відповідальну людину. Роздратування, злість або вина можуть проявлятися у безвідповідальних вчинках. Тому необхідно заохочувати підлітків, щоб вони

підтримували стосунки з друзями, брали участь у спортивному та громадському житті, з метою правильного реагування на прояви насильства.

Педагогам важливо володіти навичками спілкування з учнями, які мають негативну установку на оточення, позбавити таких рис, як байдужість, холодність і зверхність у спілкуванні, агресивність, егоїзм, нещирість, домагатись переорієнтації проблемних учнів на доброту, простоту, щирість, справедливість, розум, доброзичливість у спілкуванні.

Сучасна практика засвідчує, що характерною ознакою виховного процесу в сучасний період є «відмирання» деяких методів виховного впливу на учнів і поява інших, незвичних донедавна методів.

Наприклад, це стосується громадської думки, яка як метод у період демократизації і гуманізації школи потребує іншої структури. Ставлення учнів до певних питань і явищ, які торкаються життя колективу, часто неадекватне прагненню педагогів. Коли думку педагогічного колективу або окремого педагога підтримує переважна більшість учнів класу, то проблема агресивності не буде так гостро стояти перед школою. Однак коли говорити про рівень сформованості думки учнів та учителів, то тут може бути дисгармонія. На практиці думка щодо «важких» (агресивних, схильних до жорстокості) співпадає з думкою вчителів лише у 14% учнів, у 65% учнів – співпадає іноді, у 20% – не співпадає у більшості випадків. Тобто, аналізуючи в класі поведінку когось з учнів, педагог може розраховувати на підтримку незначної частини класного колективу: кожен п'ятий учень буде підтримувати, захищати того, хто звинувинив, а переважна більшість – виявляти байдужість. Причини різні: боязнь можливої помсти, зіпсування стосунків тощо. Зрозуміло, що така колективна думка не може позитивно вплинути на особистість кривдника. При цьому педагог має зважити не лише на офіційну (зовнішню), а й на кулуарну (внутрішню) думку членів колективу щодо поведінки певного учня.

Нерідко кулуарна думка більш дієва, хоч і пролягає глибоко у стосунках підлітків. Доводиться враховувати, яка думка переважає: якщо офіційна – успіх в обговоренні поведінки учня можливий, якщо кулуарна – успіху не буде. Тому вчитель, класний керівник має постійно приділяти увагу формуванню колективної думки заздалегідь, використовуючи активну і пасивну форми впливу на носіїв думки, особливих класних «авторитетів», лідерів неформальних груп, які, як відомо, мають як позитивну, так і асоціальну спрямованість.

До методичних прийомів класного керівника можна пропонувати впроваджувати: створення проблемних ситуацій, у процесі яких учні вимушені дотримуватись певних моральних норм; власний приклад; дискутування; співставлення результатів діяльності учнів за мотивами ставлення до неї; заохочення, засновані на довірі, позитивні емоційні переживання досягнень у діяльності учнів тощо. Це дає змогу педагогові формувати колективний настрій, який виявляється в індивідуальних або спільних переживаннях, тривалих емоційних станах, які у свою чергу впливали на рівень навчання, поведінки учнів. Колективні настрої зумовлюють повсякденні явища шкільного (класного) життя учнів.

Результати формування і підтримання доброго настрою в класних колективах з метою попередження агресивних проявів у поведінці учнів показали, що багато учнів часто йдуть до школи з настроєм, відмінним від робочого. Так, 14,2% підлітків ідуть до школи в хорошому настрої, а 85,8% — без задоволення або з поганим настроєм. Важливість доброго настрою, позитивного психологічного мікроклімату в колективі відмічається багатьма психологами. Однак традиційні методи, які вони пропонують (переважно бесіди, масові заходи), як правило, не спрацьовують на зміну «загального фону» в класі. Адже те, що лише кожен сьомий учень іде до школи з добрим настроєм, а більша частина учнів — байдуже чи з неохотою, свідчить про необхідність уважного ставлення і спеціальних підходів до переважної більшості учнів.

Складність підходу до агресивних учнів обумовлюється їх соціометричною позицією в класі, що нерідко характеризується ізолюваністю від позитивного оточення. Водночас наші дослідження стверджують, що, коли такий учень має психічно активне спрямування, його зв'язки в класі стали і мають більш високий ступінь впливу на поведінку учнів.

Ситуація, як правило, ускладнюється здебільшого споглядальною позицією класного керівника, його зайвою обережністю у використанні активних методів при коригуванні поведінки проблемних учнів. Як результати — розгубленість педагогів і зневіра у можливість виправити ситуацію.

Передусім, причини і фактори психологічного дискомфорту у класі, які виливаються в агресивні прояви, — конфліктність, занижені можливості окремих з них до навчання, погана дисципліна, нестабільні, напружені стосунки учнів між собою, з батьками, вчителями тощо виступають предметом ділової конструктивної розмови з учнями під умовною назвою «Як нам жити краще». Класний керівник має постійно наголошувати на тому, що хороший настрій, ділову

навчальну атмосферу, добрий мікроклімат ніхто, крім самих учнів, не створить. Проводиться розмова про руйнівну силу негативних емоцій: страху, ненависті, гніву, тривоги, роздратованості, поганих думок; про механізм дії емоцій на наші внутрішні органи, на наше здоров'я, про біологічну і психічну природу цих емоцій, і навпаки, про благотворний вплив на людину любові, доброзичливості, доброти, милосердя. Цікавими для всіх учнів виявляються бесіди про те, як уберегти себе від впливу негативної психічної енергії, про саногенне (оздоровче) і патогенне (руйнівне, хворобливе) мислення і т.д. Корисно наголосити на тому, що негативний вплив несприятливого мікроклімату в класі на здоров'я не дає змоги багатьом (третині) учням успішно навчатися, викликає невдоволення, гнів, нерідко агресією. Як правило, учні з цим одноставно погоджувались.

Враховуючи деструктивну роль погіршення стану здоров'я учнів як стимулятора негативних відхилень в їх поведінці, до профілактичних стратегій включаються заходи з розробки індивідуальних програм «Здоров'я» на основі тестування на виявлення психічного стану учнів, особливостей їх характеру, темпераменту.

Доречними будуть кроки до створення позитивного емоційного середовища в класі, що впливають на організацію успішної діяльності учнів. Методику можна доповнити рядом різноманітних заходів морально-етичного плану (тренінги, бесіди, диспути), до яких учні ставляться з величезним інтересом.

Комплекс методичних прийомів, спільні розмови учнів з учителями, учнів з батьками допоможуть в доброзичливій атмосфері окреслити програми спільних дій щодо покращення взаємостосунків, необхідності взаємоповаги, терплячості і взаєморозуміння, складання і дотримання кодексу шкільного життя.

Слід відмітити, що в системі «вчителі — учні — батьки» найважче, як виявилось, працювати з учителями. Ті з них, які мали найнижчий рейтинг в учнів і ставали причиною багатьох конфліктних ситуацій, проявив агресії з боку учнів, як правило, важко піддавались і адміністративному впливу, і впливу з боку колег. Ми вважаємо, що саме в цьому одна з головних причин неуспіху корекційної роботи щодо проявів насильства в школі.

Робота з такими учителями виявляється ефективною лише із застосуванням методів педагогічної психотерапії, корекції їх негативної психічної енергії, негативних емоцій, які вони несли учням і які руйнували в першу чергу їхнє енергетичне поле. Учителям треба володіти навичками спілкування з учнями, які мають негативну установку на оточення, позбавити таких рис, як байдужість, холодність і зверхність у спілкуванні, агресивність, егоїзм, нещирість, домагати-

ся переорієнтації проблемних учнів на доброту, простоту, щирість, справедливість, розум, доброзичливість у спілкуванні.

Таким чином, профілактична робота з подолання агресивності та насильства у навчальних закладах будується на основі діагностики з виявленням груп ризику, тобто тих, хто потенційно може вчинити насильство, та тих, хто може стати його жертвою; прогностичного передбачення можливих проблемних ситуацій; створення позитивного мікроклімату у вчительських колективах, а також переборення байдужого ставлення вчителів до учнів.

Отже, стратегія профілактики агресивності та насильства в навчальному закладі враховує можливості діагностико-корекційної роботи і передбачає як роботу з тими учнями, що проявляють насильство, так і з його жертвами, усуваючи чинники ризику проявів насильства (конфлікти в системі «учень — вчитель», «учень — учень», низька успішність, індивідуальні особливості тощо). Ефективними профілактичними заходами є створення позитивного мікроклімату в шкільних колективах, робота педагогічних консиліумів.

4.4. Технології профілактико-корекційної роботи з дітьми та підлітками

Психолого-педагогічна корекція як метод комплексного впливу на підлітка для зміни його життєвих установок і навичок поведінки припускає формування нових конструктивних стосунків особистості з педагогом. На всіх етапах спільної роботи поведінка педагога є провідним джерелом підкріплення позитивних змін у поведінці дитини.

Корекційна робота з агресивними дітьми може вестися по чотирьох основних напрямках: індивідуальна робота, групова робота, поведінкова і сімейна корекція, хоча на практиці застосовується комплексна корекція, коли застосовуються техніки всіх напрямів. Індивідуальна терапія з агресивними дітьми будується за наступними принципами: з'ясування причин агресивної поведінки дитини; узгодження роботи з батьками дитини, забезпечуючи необхідну допомогу з їхнього боку; вибір технік залежно від віку і можливостей дитини, уміння педагога користуватися тими або іншими методами роботи; побудова роботи з підлітком на основі паритетності стосунків, незалежно від його віку.

Як свідчить практика роботи педагогів, головні проблеми, що виникають при проведенні корекційної роботи, обумовлені антипедагогічними установками, що існують у суспільній свідомості по від-

ношенню до агресивних підлітків. Їхня зухвала поведінка породжує ворожість і агресію навіть у фахівців.

Громадська думка віддає перевагу виправним установам, ніж корекційним методикам та терапевтичним центрам, хоча всі знають, що перебування там не дає маленьким агресорам нічого корисного.

Крім того, агресивна поведінка підлітків нерідко розглядається як тимчасове, пов'язане з віковими кризами. Це часто призводить до того, що до моменту звертання за допомогою агресія закріплюється у підлітка як сталий поведінковий стереотип, змінити який вже складно. Особливо пізно потрапляють до фахівців діти, що виявляють агресію в основному поза домівкою.

Тому психолого-педагогічну корекцію з агресивними дітьми необхідно проводити за чітким алгоритмом з огляду на існуючі проблеми. Індивідуальна робота повинна містити в собі: контакт із підлітком, побудову довіри до педагога; емоційне реагування на агресію і заспокоєння підлітка; вироблення і закріплення навичок адитивної поведінки.

Стосунки між педагогом та підлітком мають будуватися в атмосфері доброзичливості, оптимізму, безпосередності, ширості і довіри. У той же час педагогу важливо знати міру і не позбавляти дитину відповідальності за свою поведінку, агресивні реакції, неслухняність або невиконання доручених завдань. Учитель повинен співставляти свої вимоги з особистісними можливостями дитини і соціальними умовами її життя. Найвище професійне мистецтво полягає в тому, що педагог має налагодити з дитиною теплі, дружні стосунки, але при цьому зберегти з нею певну дистанцію. Це дозволить уникнути появи у дитини зайвої залежності від дорослого, на якого можна було б звалити рішення своїх проблем.

Дуже легко встановлюється контакт із дітьми 6-11 років. Підлітки 12 років і більше до педагогів та дорослих людей ставляться обережно: потрібно більше часу, щоб завоювати їхню прихильність та довіру.

Труднощі у спілкуванні виникають не лише тому, що дитина недотримала в ранньому дитинстві батьківської любові, а через те, що вона не засвоїла певні моделі поведінки.

Частково ворожа або провокаційна поведінка є перевіркою ширості стосунків з педагогом. Якщо діти зустрічають певну твердість, вони підвищують агресивність. При цьому спрацьовує механізм проєкції: свою агресію молодші сприймають як самозахист від нападок і тиску старших. Практика свідчить, що коли дати можливість дітям поводитися як завгодно, то спочатку вони рознесуть усе, що тільки можна, але потім заспокояться. Після періоду шаленої агресії у них

з'являється почуття вдячності і прихильності до дорослих, котрі терпіли їхню роздратованість, почуття відповідальності за свою поведінку (тобто самоконтроль), починається процес соціалізації.

При правильній роботі можна побачити, як у підлітка зменшується почуття тривоги і недовіри, і він сам починає робити наполегливі спроби зміцнити контакт і домогтися визнання. Вчитель на цьому етапі досягає більшого успіху. У той же час не можна, щоб дитина прийняла вчителя за слабку і поступливу людину, якою можна маніпулювати. На цьому етапі для дітей необхідні 30-хвилинні сесії арт-терапії або ігротерапії, для підлітків — 40-хвилинні бесіди про хобі, музику, автомобілі, кіноартистів тощо.

Після встановлення контакту настає наступний етап роботи — формування системи обмежень і самодисципліни, тобто внутрішнього контролю. Його варто починати з моменту, коли вчитель стає для дитини наставником: до нього можна звернутися за порадою, проханням, розповісти про свої проблеми. У процесі бесід підліток засвоює норми і цінності, що заявляються педагогом, як свої власні.

Педагогу категорично забороняється: нав'язувати свою думку й оцінку дитини та її батькам; не враховувати психофізіологічних і характерологічних особливостей дитини: намагатися змінити його темперамент, «переробляти» на свій смак риси характеру, чутливість, емоційність та ін.; робити дитину єдиним відповідальним за результати корекції (хоча вона і повинна нести свою частку відповідальності).

Перш ніж навчати дитину адекватних способів позбавлення проявів агресії, необхідно, щоб вона адекватно оцінила неконструктивність своєї поведінки та її причини. Для цього проводяться індивідуальні бесіди, тривалість яких повинна бути у дітей до 12 років — до 30 хв., а у підлітків — до 60 хв. Перевищення оптимальних часових параметрів призводить до того, що в дитини падає інтерес, розсіюється увага, з'являється нудьга, і вона може взагалі різко відмовитися від подальшої співпраці.

З'ясування причин агресивності, сімейних негараздів, які передували цій агресивній поведінці, відбувається під час довірливої бесіди, причому вчитель повинен із серйозністю і розумінням поставитися до переживань дитини. Однак при цьому рекомендується уникати осуду батьків, якими б винними вони не були зі слів дитини.

Рациональна корекція агресивної поведінки дітей містить у собі наступні етапи:

1. Усвідомлення неконструктивності прояву агресивних почуттів.

2. Навчання способам грамотного вираження агресії і зняття емоційної напруги.

3. Відпрацювання навичок спілкування в можливих конфліктних ситуаціях, корекції поведінки.

Особливо ефективна ця корекція для підлітків, оскільки у них вже є досить розвинуте мислення і певний запас моральних категорій.

Основне завдання даного етапу — виробити у підлітка адекватне ставлення до агресивної поведінки і прагнення змінити її. Спочатку рекомендується застосування звичайного інтерв'ю, у ході якого конкретизуються випадки агресивної поведінки дитини, причини, поведінка дорослих у цих ситуаціях. Варто підкреслити, що дитина повинна детально розповісти про конкретні факти прояву своєї агресивності, приблизно дотримуючись наступного плану: коли, в якій ситуації це відбулося; як виглядав прояв агресії; які почуття відчула при цьому; як вели себе при цьому інші люди — дорослі й однолітки.

В усіх випадках потрібно просити дитину докладно розповісти про конкретні ситуації, що викликали прояви агресії, про свої почуття, а також про поведінку батьків, друзів, інших навколишніх. Поведінку інших людей, особливо дорослих, на цьому етапі без особливої необхідності краще не коментувати.

У довірливій бесіді обов'язково потрібно домогтися того, щоб дитина дала адекватну оцінку своїх агресивних вчинків. Якщо вона затрудняється це зробити сама, варто запропонувати запитання, що полегшують формування критики.

Для кращого усвідомлення доцільно додатково застосувати метод візуалізації, наприклад, попросити дитину закрити очі і знову представити ситуацію, в якій вона виявила агресію. Однак в усіх випадках бажано, щоб педагог уник прямих оцінок поведінки, дитина має оцінити себе сама.

Цікавим є **метод незакінчених історій**. Педагог розповідає історію, кінець якої має придумати сама дитина. Історії містять конфлікт і будуються таким чином, що в них немає однозначного вирішення ситуації і можливий широкий діапазон реакцій. Як і в попередніх технологіях, дитині пропонуються уточнюючі запитання.

Дуже корисно задавати дитині домашні завдання: намалювати малюнок, що відображає якийсь минулий конфлікт, скласти розповідь про якісь домашні непорозуміння з близькими, прояв агресивної поведінки у школі або на перерві.

Етап закінчується, коли в дитини сформується тверде розуміння неконструктивності, неправильності своїх агресивних дій і бажання

виправити становище. Таке розуміння з'являється далеко не відразу, зазвичай для цього потрібно не менше 5-6 занять, і якщо успіхів не досягнуто, то подальша робота марна.

На наступному етапі — **«Формування нових стереотипів поведінки»** проводяться такі ж заняття, тільки акцент переноситься з оцінки поведінки на її зміну і тренування. У цьому випадку використовуються наступні методи:

Розігрування ситуацій у процесі рольової гри.

Педагог перед даним етапом вже знає типові ситуації, при яких дитина виявляє агресію, і пропонує їй розіграти подібні ситуації. Під час гри він відслідковує поведінку підлітка, звертає увагу, як той виявляє агресію, вирішує конфліктну ситуацію. Після цього проводиться спільне обговорення можливостей інших типів поведінки, потім ситуація переграється відповідно до лінії поведінки, знайденої під час дискусії.

Візуалізація подібних ситуацій.

Дитина закриває очі та уявляє ситуації, що провокують у неї агресивну поведінку. Після завершення візуалізації дитина відкриває очі. Далі так само, як і після рольової гри, проводиться спільне обговорення віртуальної поведінки дитини, а потім вона знову закриває очі й уявляє свою поведінку вже відповідно до тих рішень, що були вироблені в процесі дискусії.

Малювання ситуації у вигляді коміксу (набору картинок, в яких динамічно розвивається конфлікт).

Дитина вільно зображує своє розуміння розвитку ситуації, свою поведінку. Аналіз проводиться відповідно до існуючих правил. Потім пропонується обговорення, після якого підліток може намалювати розвиток подій по-новому, можливо у вигляді домашнього завдання, і принести малюнок на наступне заняття.

Під час обговорення дитині потрібно розповісти, як правильно керувати своїм гнівом та агресією. Можна дотримуватися рекомендацій Р. Кемпбелла, який рекомендував як найбільш конструктивно використовувати прямий вияв гніву, роздратування, невдоволення. При цьому важливо, в якій формі повідомити про свій емоційний стан педагогу, батькам, одноліткам. Це варто робити вербально і максимально чомно, обов'язково називаючи емоції, що охоплюють.

Якщо з якихось причин коректно виразити свої почуття неможливо, то негативні емоції все ж потрібно розрядити потім. При цьому дитині варто пояснити, що це потрібно робити не у формі непрямой агресії, зриваючись на невинних або слабших, а у вигляді обговорення ситуації з друзями, батьками, старшими товаришами — з тими, котрі можуть тебе зрозуміти.

Підлітків можна навчати виявляти свої негативні емоції у формі адекватного «Я-висловлення». Зміст цього засобу в тім, щоб передати опонентові своє ставлення до предмета суперечки без усяких обвинувачень і вимог, змінити свою позицію. Компонування такої заяви містить зазвичай три складові. В одній фразі слід виразити: подію, через яку розпалилися пристрасті, описати ситуацію, яка призвела до виникнення проблеми або конфлікту; свою реакцію на ці події, пояснити, що підліток може дати волю своїм негативним почуттям, але проявляти їх у прийнятній формі; показати можливий кращий результат, оптимальний вихід з даної ситуації.

Підліткові варто пояснити, що, незважаючи на зовнішню дипломатичність такого висловлення, його мета — аж ніяк не ввічливість і м'якість, а ясність і прямота.

Звичайно, підлітка варто попередити, що навіть рідна мама може не прийняти таку форму спілкування, і всі спроби знайти конструктивний вихід залишаться марними. Крім того, дітям можна пояснити, що коли в момент «закипання» люті і гніву зробити якісь розслаблюючі вправи, витримати невелику паузу, то емоційна напруга знизиться і розум знову зможе керувати почуттями. Якщо дитина попросить пораду, можна дати наступні рекомендації, як стримати наростаючу агресію.

У випадку конфлікту необхідно:

- 1) порахувати до десяти;
- 2) зробити 10-12 глибоких вдихів і видихів (обов'язково в доступній формі треба пояснити механізм зв'язку між видихом і релаксацією);
- 3) походити, якщо це можливо, по приміщенню;
- 4) розірвати який-небудь непотрібний папір;
- 5) зігнати свої негативні емоції на якомусь непотрібному і безпечному предметі. Хлопчики можуть пристосувати для цієї мети боксерську грушу;
- 6) найкраще — розрядити емоції якоюсь корисною роботою: прибиранням приміщення, пранням, роботою в саду або просто спортивною грою, бігом.

Батькам можна рекомендувати: побачивши скуйовджену, напружену дитину, що повернулася зі школи, запропонувати погуляти на свіжому повітрі, пограти у футбол, сходити до магазину за продуктами. Можливість пограти викликає багато позитивних емоцій, а напруга розрядить фізичне навантаження. Взагалі дитячі емоції змінюються досить швидко.

У процесі корекції підліткам необхідно роз'яснити, які руйнівні наслідки може викликати агресія, якщо її правильно не розрядити.

Таким чином, психологічна кореляція агресивних форм поведінки містить у собі широкий арсенал методів, серед яких провідне місце займають:

- корекція через гру;
- корекція через вилучення зі звичного оточення в коригуюче середовище або групу;
- корекція агресивної поведінки через творче самовираження (малювання, конструювання, заняття музикою та іншими видами творчої діяльності);
- корекція агресивної поведінки через сублімування агресії в соціально схвалюваній діяльності, наприклад у спорті (підлітків зі стійкою агресивною поведінкою доцільно залучати до групових видів спорту — футболу, баскетболу, що вимагають навичок співробітництва, агресивні види спорту, наприклад бокс, небажані);
- корекція агресивної поведінки через участь у тренінгових заняттях з метою формування навичок конструктивної взаємодії;
- корекція агресивності за допомогою поведінкових методів.

Таким чином, профілактична робота з подолання насильства у навчальних закладах та в сім'ї будувалась на основі педагогічної діагностики з виявленням груп ризику, тобто тих, хто потенційно міг вчинити насильство, та тих, хто може стати його жертвою; прогностичного передбачення можливих проблемних ситуацій; технологій створення позитивного мікроклімату у шкільних колективах та по можливості в сім'ї, а також переборення байдужого ставлення учителів до учнів, допомоги і підтримки підлітків у сім'ї та шкільному середовищі.

Запитання. Завдання.

1. Розкрийте сутність профілактики насильства та агресії серед школярів у контексті формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу.
2. Дайте визначення та охарактеризуйте відповідальну поведінку як поняття.
3. Як Ви розумієте поняття пасивна поведінка, які її особливості?
4. Назвіть види діагностики шкільної агресивності та насильства.
5. Назвіть та поясніть середовищні фактори агресивності та насильства серед школярів.

6. Вкажіть методи корекційної роботи з агресивними школярами.
7. У чому полягають стратегії допомоги та підтримки неповнолітнім?
8. Назвіть та охарактеризуйте технології корекційної роботи з агресивними учнями.

Література

1. Оржеховська В.М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх: навч. посіб. / В.М. Оржеховська, Т.Є. Федорченко. — Черкаси: Чабаненко Ю., 2008. — 375 с.
2. Федорченко Т.Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект: монографія / Тетяна Федорченко. — Черкаси: ПП Чабаненко Ю.А., 2011. — 488 с.
3. Федорченко Т.Є. Дитяча агресивність: проблеми, профілактика: навч.-метод. посіб. / Т.Є. Федорченко. — Черкаси: Чабаненко Ю., 2010. — 238 с.

ДОДАТКИ

ПРОГРАМА СЕМІНАРУ-ТРЕНІНГУ «Сучасний педагог загальноосвітнього навчального закладу у добу змін»

Мета семінару: сприяти усвідомленню учасниками себе і своєї професійної діяльності як шляху до особистісного та професійного зростання в умовах динамічних суспільних змін.

Завдання семінару:

- сприяти усвідомленню учасниками важливості рефлексії, розвитку в них навичок аналізу своєї педагогічної діяльності, умінь прогнозувати своє професійне зростання;
- сприяти виявленню учасниками бар'єрів в особистісному і професійному зростанні;
- стимулювати учасників на вищі професійні досягнення, визначення перспектив розвитку професійної компетентності та розширення сфери ефективних дій у практичній діяльності;
- розробити модель компетентного сучасного педагога;
- сприяти збагаченню методичного арсеналу педагогів;
- розвивати в учасників навички роботи в малих групах, командної роботи, особистої участі в розробці моделі сучасного педагога ЗНЗ.

Очікувані результати:

- Сформованість в учасників системного бачення своєї педагогічної діяльності;
- Підвищення акмеологічної культури педагогів, сформованість здорових професійних амбіцій;
- Сформованість в учасників готовності до удосконалення та оновлення своєї діяльності;
- Емоційно-психологічна задоволеність учасників семінаром.

Категорія учасників: директори загальноосвітніх шкіл, методисти, класні керівники, психологи, соціальні педагоги, заступники директорів з виховної роботи.

Кількість учасників: 20 осіб

Час, необхідний для проведення семінару: 3 дні (12 год.)

Тренінгове приміщення: простора кімната зі стільцями, що утворюють коло, з необхідним обладнанням.

Кількість тренерів: 2 особи

Структура семінару-тренінгу

Орієнто- вна три- валість сесії, год.	Зміст діяльності	Орієнто- вна три- валість вправ, хв.
2	День перший Сесія 1. Особистісна мотивація сучасного педагога. Відкриття семінару: Привітання учасників. Презентація мети, завдань	15
	Знайомство учасників. Вправа «Інтерв'ю»	30
	Прийняття правил роботи в групі. Вправа «Правила»	15
	Визначення очікувань учасників. Вправа «Зоряна карта неба»	20
	Вправа на активізацію «Оркестр»	5
	Вправа «Портрет сучасного педагога»	35
2	Перерва Сесія 2. Професійна ідентичність Вправа на активізацію «Банзай»	5
	Вправа «Логічний ланцюжок»	40
	Вправа «Мозаїка»	30
	Дискусія «Професіоналізм — сходинка, на яку варто піднятися»	5
	Підбиття підсумків дня. Вправа «Чарівна скринька»	20
2	День другий Сесія 3. Сучасний педагог: цінності, функції, ролі Привітання учасників	5
	Рефлексія попереднього дня. Вправа «Зворотний кадр»	10
	Знайомство учасників. Вправа «Хто Я»	15
	Повторення правил. Вправа «Пантоміма»	10
	Презентація мети, завдань тренінгу	5
	Визначення очікувань учасників. Вправа «Зоряна карта неба»	15
	Вправа на активізацію «Моргунці»	5
	Вправа «Ціннісні орієнтації»	25
	Вправа «Функції керівника творчого об'єднання»	25
	Вправа на завершення сесії «Молодці»	5
	Сесія 4. Імідж сучасного педагога	
	Вправа на активізацію «Електричний струм»	5
	Вправа «Імідж — це...»	20

2	Міні-лекція «Імідж сучасного педагога: погляд науковця»	15
	Вправа «Складові іміджу сучасного педагога»	20
	Вправа «Шляхи формування іміджу сучасного педагога»	20
	Підбиття підсумків дня. Вправа «Поле слів»	20
	Вправа «Подарунки на прощання»	20
2	День третій Сесія 5. Складові успіху сучасного педагога Привітання учасників	5
	Рефлексія попереднього дня. Вправа «СМС-повідомлення»	10
	Знайомство. Вправа «Герб»	15
	Повторення правил. Вправа «Частівки»	10
	Презентація мети, завдань тренінгу	5
	Визначення очікувань учасників. Вправа «Зоряна карта неба»	15
	Вправа на активізацію «Гірський хребет»	5
	Вправа «Конкурс»	20
	Вправа «Формула успіху сучасного педагога»	20
	Вправа «Поради»	15
2	Сесія 6. Модель компетентного сучасного педагога. Вправа на активізацію «Вогонь, вода, повітря»	5
	Вправа «Діамант пріоритетів»	40
	Вправа «Модель компетентного сучасного педагога»	40
	Підбиття підсумків семінару. Заповнення підсумкової анкети	25
	Вправа «Зоряна карта неба»	
	Вправа «Ліцензія на успіх»	10

Обладнання для семінару-тренінгу

№ з/п	Назва	Кількість
1	Фліпчарт	1 шт.
2	Блокноти для фліпчарту	2 шт.
3	Комп'ютер із проєкційним екраном	1 шт.
4	Папір білий формату А-4	1 пачка
5	Папір кольоровий формату А-4	1 пачка
6	Папір білий формату А-3	1 пачка
7	Стікери різних кольорів	3 блоки

8	Набір маркерів	1 комплект
9	Набір фломастерів	5 комплектів
10	Ножиці	5 шт.
11	Клей-олівець	5 шт.
12	Скотч широкий	1 шт.
13	Скотч тонкий	1 шт.
14	Бейджі	20 шт.
15	Роздаткові матеріали	20 комп.
16	Вхідна анкета	20 шт.
17	Підсумкова анкета	20 шт.
18	Мультимедійний проектор	1 шт.

Зміст семінару-тренінгу «Сучасний педагог у добу змін»

День 1

Сесія 1. Особистісна мотивація Відкриття семінару. Вступні нотатки (15 хв.)

Мета: ввести групу в тему семінару та надати необхідну інформацію, сприяти створенню позитивної мотивації й зацікавленості учасників у семінарі.

Обладнання: комп'ютер, проектор, слайди презентації «Що відбудеться на семінарі», бланки анкет учасників семінару (додаток 1).

Хід проведення: тренер коротко розповідає про особливості семінару-тренінгу як активної форми навчальної діяльності, ознайомлює з програмою семінару, звертаючи увагу на конкретні питання, що внесені до неї, метою та завданнями семінару. Заповнення вхідних анкет.

Знайомство учасників. Вправа «Інтерв'ю» (20 хв.)

Мета: сприяти знайомству учасників, формуванню позитивної самооцінки учасників, усвідомленню унікальності кожного учасника відпрацювати навички інтерв'ювання та презентації іншої особи.

Обладнання: плакат із запитаннями для інтерв'ю, папір А-4, невеликі аркуші паперу з прислів'ями.

Хід проведення: тренер об'єднує учасників в пари за прислів'ями. Кожний учасник отримує аркуш паперу і має побути в ролі інтерв'юера. Тренер вивішує плакат із запитаннями, які повинен з'ясувати у свого партнера кожен учасник:

- Ім'я

- Найважливіші професійні досягнення

Для проведення одного інтерв'ю учасникам дається 5 хв., після чого вони міняються ролями. По закінченні цієї роботи кожен учасник презентує результати свого інтерв'ювання.

Запитання для обговорення:

- Як би ви прокоментували підсумки знайомства?
- Чому саме такі запитання вам були запропоновані?

**Прийняття правил роботи.
Вправа «Правила» (15 хв.)**

Мета: прийняти правила, що забезпечують результативну роботу, підкреслити необхідність їх виконання для досягнення мети та завдань семінару.

Обладнання: плакат з написом «Правила роботи групи», маркери, стікери.

Хід проведення: тренер пропонує учасникам на стікерах написати три правила, які сприятимуть ефективній та комфортній роботі групи. На це відводиться 1 хвилина. Далі учасники об'єднуються в пари (ранок, вечір) і за 1 хвилину визначаються з трьома правилами, що влаштують обох.

Пари об'єднуються у четвірки, а потім — у вісімки і виконують те ж завдання, як й у парах. Три групи представляють свій варіант правил. Тренер занотовує кожне правило на плакаті, запитуючи, як розуміють його учасники, чи погоджується з ними група.

Загальний перелік правил ще раз погоджується з групою, вивішується в аудиторії на видному місці.

Запитання для обговорення:

- Навіщо ми приймали правила?
- Чому необхідно дотримуватися їх виконання?

**Визначення очікувань учасників.
Вправа «Зоряна карта неба» (20 хв.)**

Мета: допомогти учасникам визначитися з власними очікуваннями від семінару.

Обладнання: плакат з написом вгорі «Зоряна карта неба», вирізані з кольорового паперу зірки (по дві на кожного учасника), ручки.

Хід проведення: тренер звертає увагу учасників на мету та завдання семінару, його програму. На наступному етапі учасники отримують по дві кольорові зірки, на яких вони записують свої очікування: на одній — від семінару в цілому, а на другій — від першого дня.

Потім по колу учасники проговорюють свої очікування, а тренер клеїть зірки на плакат «Зоряна карта неба» таким чином, щоб обидві зірки кожного учасника були поруч. Наприкінці вправи проводиться загальне обговорення.

Запитання для обговорення:

- Для чого ми визначили особисті очікування?
- Що ви можете сказати, почувши очікування інших?
- Які з перерахованих очікувань можна вирізнити, як найважливіші? Чому?

Вправа на активізацію «Оркестр» (5 хв.)

Мета: активізувати учасників до подальшої роботи.

Хід проведення: учасники сидять у колі. Кожен із них рухами імітує гру на якомусь інструменті: скрипці, барабані, гітарі тощо. Тренер також «грає» на якомусь інструменті, наприклад на трубі. Якщо тренер починає грати на іншому інструменті, наприклад на скрипці, «скрипалі» мають грати на трубі.

Якщо тренер «заграв» на гітарі, гітаристи починають грати на трубі. Якщо ж тренер знову почне грати на трубі, всі одразу переходять до «гри» на інструментах на початку вправи.

Інформаційне повідомлення «Мотивація і потреби» (10 хв.)

Мета: надати учасникам інформацію про класифікацію потреб людини за А. Маслоу.

Обладнання: текст інформаційного повідомлення «Класифікація потреб людини за А. Маслоу» (додаток 2), мультимедійний проєктор.

Хід проведення: тренер за допомогою мультимедійного проєктора ознайомлює учасників з поняттями «мотивація», потреби, мотиви, наміри, цілі, інтереси, прагнення, з класифікацією потреб людини за А. Маслоу.

Вправа «Портрет сучасного педагога» (35 хв.)

Мета: скласти перелік особистісних та професійних якостей сучасного педагога.

Обладнання: плакат з написом «Портрет педагога», фломастери, аркуші паперу формату А-3.

Хід проведення: тренер об'єднує учасників в чотири групи (за назвами професій). Кожна група протягом 10 хвилин має скласти перелік особистісних та професійних якостей сучасного педагога й підготувати коротку презентацію результатів. Групи презентують свої напрацювання розміщують свої матеріали на плакаті «Портрет сучасного педагога».

По закінченні проходить обговорення вправи у загальному колі.

Запитання для обговорення:

- Які думки виникли у вас під час виконання вправи?
- Чи важко було визначити якості сучасного педагога?

Сесія 2. Професійна ідентичність **Вправа на активізацію «Банзай» (5 хв.)**

Мета: активізувати учасників до подальшої роботи.

Хід проведення: учасники шикуються в колону за тренером і починають рухатися по уявній стежині один за одним. При цьому тренер долає уявні перешкоди (іде болотом, перепливає річку, перестрибує через струмки тощо), а інші учасники повторюють його рухи. Вигукнувши «Банзай!», тренер переходить в кінець колони, а той, хто стояв позаду нього, веде колону далі. Вправа продовжується, поки всі учасники не побувають у ролі ведучого.

Вправа «Логічний ланцюжок» (40 хв.)

Мета: дати визначення поняттю «професійна ідентичність», навчити учасників трансформувати поняття в змістовий ланцюжок.

Обладнання: маркери, лист ватману, аркуші паперу формату А-3.

Хід проведення: тренер пише на плакаті поняття «Професійна ідентичність» та обводить його овалом.

Пропонує учасникам висловлювати асоціації, що виникають у них у зв'язку з цим поняттям.

Проводячи промені від основного поняття, записує всі асоціації, використовуючи правила мозкового штурму. Далі тренер звертається з запитанням до учасників: «Чи можемо ми на основі отриманих асоціацій дати визначення поняттю «професійна ідентичність»? Якщо так, то чому? Якщо ні, то чому? Після обговорення кожен учасник протягом 2 хв. записує індивідуально визначення поняття. Потім тренер об'єднує учасників в чотири групи (за порами року).

Пропонує групам упорядкувати отримані асоціації, утворюючи зв'язки, узагальнюючи та групуєчи асоціації за обранням групою критеріями. Використовуючи отримані зв'язки, кожна група дає власне визначення поняттю «професійна ідентичність». Результати роботи груп презентуються у великому колі. Учасники порівнюють визначення, що були зроблені індивідуально, та ті, що створили групи.

Запитання для обговорення:

- Чи складно було виконати завдання?
- Чи допомогла таблиця зв'язків у роботі над визначенням?
- Для чого може знадобитися навичка складання зв'язків? Де її можна застосувати?

Вправа «Мозаїка» (30 хв.)

Мета: з'ясувати цінності, якими учасники керуються в своїй діяльності.

Обладнання: кусочки мозаїки (за кількістю учасників), фломастери.

Хід проведення: тренер роздає учасникам кусочки мозаїки, заготовлені заздалегідь (лист ватману ділиться на 5 частин за кількістю малих груп; межі кожної частини обводяться фломастером певного кольору; далі кожна частина ділиться на менші куски, кожен з яких обводиться фломастером того кольору, якій частині вони належать).

Тренер пропонує учасникам індивідуально на кусочках мозаїки записати свої відповіді на запитання: **Що сприяло вашому професійному становленню? Який сучасний педагог є успішним в умовах динамічних суспільних змін?**

По завершенні роботи учасники об'єднуються в малі групи (за кольором окантовок кусочків мозаїки) і обмінюються інформацією. Через п'ять хвилин проводиться презентація результатів роботи в малих групах та складається велика мозаїка. Плакат з мозаїкою вивішується в аудиторії, щоб учасники мали можливість звернутися до нього в разі потреби.

Тренер узагальнює роботу в групах.

Запитання для обговорення:

- З якою метою проводилася ця вправа?
- Що було для вас найважливішим у цій вправі? Чому?

Дискусія «Професіоналізм – сходинка, на яку варто піднятися» (20 хв.)

Мета: сприяти розвитку в учасників мотивації до вдосконалення, саморозвитку.

Обладнання: плакат із запитаннями для дискусії.

Хід проведення: тренер нагадує учасникам правила проведення дискусії, зачитує питання для дискусії:

- Для чого педагогам необхідно постійно поглиблювати професійні знання, уміння, досвід?
- Які вимоги сьогодення ставить до загальнокультурної підготовки педагогів?
- Які вимоги до психологічної підготовки?
- Які вимоги до методичної підготовки?

Підбиття підсумків дня. Вправа «Чарівна скринька» (20 хв.)

Мета: підвести підсумки дня, отримати зворотний зв'язок від групи.

Обладнання: лист ватману із зображенням великої скриньки, кольорові кружечки за кількістю учасників тренінгової групи.

Хід проведення: кожен учасник отримує кружечок, який символізує скарб знань, умінь, отриманих упродовж першого дня семінару. Тренер пропонує кожному з учасників написати про здобуті скарби (3 хв.)

Учасники по черзі «кладуть скарби» у скриньку (прикріплюють кружечки на плакат із зображенням скриньки), коментуючи написане на кружечках. По завершенні тренер дякує групі за спільну роботу й нагадує час і місце початку наступної зустрічі.

День 2

Сесія 3. Сучасний педагог: цінності, функції, ролі Рефлексія попереднього дня. Вправа «Зворотний кадр» (10 хв.)

Мета: актуалізувати знання, досвід учасників, набутий у попередній день роботи.

Хід проведення: ведучий об'єднує учасників у 4 групи (за назвами сторін світу). Учасники в групах пригадають, що відбувалось впродовж минулого дня у зворотному порядку: від підбиття підсумків дня до знайомства (5 хв.) Потім представники від груп по черзі називають по одному «кадру» дня.

Запитання для обговорення:

- З якою метою ми виконували цю вправу?
- Чому ми розпочинали роботу з рефлексії?

Вправа «Хто Я?» (15 хв.)

Мета: продовжити знайомство учасників між собою, активізувати процес самопізнання, поглиблювати процес саморозкриття, навчити учасників знаходити в собі приховані особливості та використовувати їх для змін у своїй діяльності.

Обладнання: аркуші паперу формату А-4 з початком речень.

Хід проведення: тренер пропонує учасникам на аркушах паперу з початком речень дати відповіді на питання:

- Я — цікава книжка....
- Я — світлячок ....
- Я — ніби мураха, коли....
- Я — почуваюсь скелею, коли....
- Я — стежинка, коли....
- Я — табличка з написом «Вхід заборонено», «Відкрито для відвідування» чи «Будь ласка, хвилину зачекайте!»
- Я — завтра, вчора чи сьогодні....

По завершенні тренер пропонує учасникам у парах проаналізувати свої відповіді.

Запитання для обговорення:

- Що вас вразило?
- На які питання ви зразу відповіли, а над якими роздумували?

Повторення правил роботи групи. Вправа «Пантоміма» (10 хв.)

Мета: повторити правила роботи.

Обладнання: картки з правилами, які були прийняті напередодні.

Хід проведення: тренер просить учасників розрахуватися за кількістю правил, прийнятих напередодні та об'єднатися в малі групи. Кожна група отримує картку з певним правилом. За 5 хвилин групи мають за допомогою пантоміми розкрити зміст своїх правил.

Запитання для обговорення:

- Яких правил група дотримувалась? Чому?
- З дотриманням яких правил були проблеми? Чому?
- Що необхідно зробити, щоб група дотримувалась усіх правил?

Представлення мети та завдань другого дня семінару (5 хв.)

Мета: ознайомити учасників з метою та завданнями тренінгу.

Обладнання: плакат «Що відбудеться сьогодні».

Хід проведення: тренер ознайомлює учасників з метою та завданнями тренінгу, посилаючись на плакат «Що відбудеться сьогодні».

Визначення очікувань учасників групи.

Вправа «Зоряна карта неба» (15 хв.)

Мета: визначити очікування учасників.

Обладнання: вирізані з кольорового паперу зірки (за кількістю учасників), клей.

Хід проведення: тренер роздає учасникам зірки і пропонує їм написати свої очікування щодо другого дня семінару. Потім учасники по черзі зачитують та розташовують їх на плакаті «Зоряна карта неба» поряд зі своїми очікуваннями, визначеними напередодні.

Запитання для обговорення:

- Чому важливо визначати очікування на кожен день семінару?
- Чим відрізняються сьогоднішні ваші очікування від попередніх?

Вправа на активізацію «Моргунці» (5 хв.)

Мета: активізувати учасників для подальшої роботи

Хід проведення: половина учасників сідає в коло на стільці (один із стільців має бути вільним), а друга половина стає позаду стільців: учасник, перед яким стоїть вільний стілець, починає моргати комусь із учасників, що сидять на стільцях. Помітивши це, учасник, кому моргали, повинен швидко пересісти на вільний стілець. Учасник, що стоїть позаду нього, має йому перешкодити. Якщо це вдалося, вони міняються місцями, а якщо ні, то учасник, поряд з яким залишився вільний стілець, починає моргати.

Вправа «Ціннісні орієнтації» (25 хв.)

Мета: з'ясувати цінності, якими сучасні педагоги керуються у своїй діяльності.

Обладнання: купюри 1 і 5 гривень, ювілейна гривня, бланк з переліком професійних цінностей (додаток 3).

Хід проведення: тренер розкладає на столі дві купюри — 1 і 5 гривень. Потім пропонує будь-якому бажаному вибрати одну з них. Після того як учасник визначився з вибором, тренер запитує, на основі чого той зробив вибір (як правило, за більшою вартістю банкноти).

Далі тренер змінює паперову гривню на ювілейну. Коли інший учасник визначиться з вибором, він аргументує, що лежить в основі його вибору (як правило, поповнити колекцію ювілейних монет).

Вибір допомагає людям визначитися, сформуванати свою позицію.

Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, до своєї діяльності, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності.

На другому етапі тренер об'єднує учасників у чотири групи (за назвами квітів), кожна група отримує бланк з переліком цінностей, важливих для керівника творчого об'єднання. Учасникам пропонується вибрати з цих цінностей десять і пронумерувати їх за ступенем значущості для них. Результати роботи груп озвучуються. Тренер записує на плакаті перелік цінностей.

На наступному етапі учасники індивідуально визначають п'ять найважливіших цінностей, якими керуються у своїй діяльності (роблячи позначки маркером на плакаті).

Запитання для обговорення:

- З якою метою ми виконували цю вправу?
- Яку інформацію для роздумів ви одержали?

Вправа «Функції керівника творчого об'єднання» (20 хв.)

Мета: визначити зміст функцій педагогів.

Обладнання: картки з написами функцій керівника ГО, аркуші паперу формату А-3, фломастери, таблиця. «Функції педагогів» (додаток 4).

Хід проведення: тренер об'єднує учасників у групи (за картками з написами функцій). Кожна група має визначити зміст певної функції. По завершенні відбувається презентація напрацювань груп.

Запитання для обговорення:

- З якою метою ми робили цю вправу?
- Чому вчить ця вправа?

Вправа на завершення сесії «Молодці» (5 хв.)

Мета: зняти втому, підвищити настрій учасників.

Хід проведення: тренер просить учасників утворити коло. Потім всі одночасно називають своє ім'я та кажуть «Молодці!»

Сесія 4. Імідж сучасного педагога **Вправа на активізацію «Електричний струм» (5 хв.)**

Мета: активізувати учасників до подальшої роботи.

Хід проведення: ведучий пропонує встати всім учасникам у коло, а сам стає у центрі. Він обирає учасника, який розпочне гру. Цей учасник непомітно стискає руку сусіда праворуч або ліворуч, той передає потиском імпульс наступному учаснику, і так далі по ланцюжку. По сигналу ведучого «стоп» гра припиняється, і він відгадує, хто відчув потиск останнім. Якщо це йому вдається, ведучим стає той, кого він відгадав, якщо ні — гра продовжується з тим самим ведучим.

Вправа «Імідж — це...» (20 хв.)

Мета: дати визначення поняттю «імідж».

Обладнання: три аркуші ватману, кольорові маркери.

Хід проведення: учасникам протягом 5 хвилин пропонується індивідуально дати визначення поняттю «імідж».

На другому етапі тренер об'єднує учасників у три групи (за назвами цукерок). Кожній групі упродовж 10 хвилин необхідно дати визначення поняттю «імідж» педагога, а потім презентувати результати своєї роботи у загальному колі.

Запитання для обговорення:

- З якою метою ми виконували цю вправу?

Міні-лекція «Імідж сучасного педагога: погляд науковця» (15 хв.)

Мета: ознайомити учасників із сучасними науковими підходами щодо проблеми.

Вправа «Складові іміджу педагога» (20 хв.)

Мета: визначити зміст складових іміджу педагога.

Обладнання: три аркуші ватману, кольорові маркери.

Хід проведення: кожній із трьох груп, що були утворені при виконанні попередньої вправи, тренер дає завдання, яке необхідно виконати за 10 хвилин: визначити зміст складових іміджу педагога.

Після виконання завдання групи по черзі презентують результати своєї роботи, інші групи мають право доповнювати відповідь груп.

Запитання для обговорення:

- Що дає виконання цієї вправи?

Інформаційне повідомлення «Сучасний педагог очима вихованців, їхніх батьків» (10 хв.)

Мета: ознайомити учасників з матеріалами соціологічного дослідження.

Обладнання: комп'ютер, проектор, матеріали дослідження «Сучасний педагог очима вихованців, їхніх батьків»

Вправа «Шляхи формування іміджу педагога» (20 хв.)

Мета: з'ясувати шляхи формування іміджу педагога.

Обладнання: три аркуші ватману, кольорові маркери, бланк з переліком шляхів формування іміджу педагога (додаток 5).

Хід проведення: тренер об'єднує учасників у три групи (за назвами овочів). Кожна група упродовж 10 хвилин має визначити шляхи формування іміджу педагога.

По завершенні відбувається презентація результатів роботи груп у загальному колі.

Запитання для обговорення:

- З якою метою ми виконували цю вправу?

Вправа «Подарунки на прощання» (20 хв.)

Мета: підвести підсумки тренінгу та отримати зворотний зв'язок від групи.

Обладнання: невеликі аркуші паперу з надрукованими висловами відомих людей (додаток 6).

Хід проведення: тренер дякує групі за проведений разом час і пропонує від себе подарунки — «Думки мудрих людей». Кожний учасник має витягнути свій «подарунок» — аркуш паперу з висловом.

Останній аркуш тренер бере собі.

Тренер пропонує учасникам обдумати отриманий вислів та пов'язати його з темою тренінгу.

Проходить обговорення, де учасники висловлюють своє бачення надрукованого вислову, роблять узагальнення отриманої інформації на тренінгу.

Вправа «Поле слів» (20 хв.)

Мета: відрефлексувати почуття учасників дізнатися про враження учасників від роботи.

Обладнання: аркуші паперу з написаними словами, які характеризують почуття, що виникли в учасників під час тренінгу (додаток 7).

Хід проведення: учасники отримують по одному аркушу паперу з написаними словами, які характеризують почуття учасників. Тренер пропонує учасникам ознайомитися з переліком слів і відмітити ті, що підходять кожному в даний момент. Вибір можна обмежити 3-4 словами. По завершенні учасники висловлюються по колу.

День 3
Сесія 5. Складові успіху сучасного педагога.
Привітання учасників (5 хв.)

Мета: сприяти створенню позитивної атмосфери для роботи активізації учасників.

Хід проведення: тренер об'єднує учасників у 4 групи (за назвами фруктів). Протягом однієї хвилини групи мають придумати привітання від своєї групи для інших учасників. Потім групи вітають одна одну в загальному колі.

Рефлексія попереднього дня.

Вправа «СМС-повідомлення» (10 хв.)

Мета: актуалізувати досвід учасників, набутий на семінарі попереднього дня.

Обладнання: плакат із зображенням мобільного телефону та написом «СМС-повідомлення», стікери (за кількістю учасників).

Хід проведення: тренер пропонує учасникам написати на стікері СМС-повідомлення на тему «Що для мене вчора було найбільш цікавим на семінарі». Через 5 хвилин учасники по черзі зачитують свої СМС-повідомлення і приклеюють стікери на плакат.

Запитання для обговорення:

- Чому ми розпочали роботу з рефлексії?

Знайомство учасників. Вправа «Герб» (15 хв.)

Мета: сприяти подальшому знайомству учасників, розвитку в них навичок самопізнання, самоаналізу, саморозкриття.

Обладнання: аркуші паперу із зображенням герба (додаток 8).

Хід проведення: тренер пропонує учасникам на аркушах паперу із зображеннями герба заповнити «віконечка», відповідаючи на подані запитання плаката. Для кожного питання виділено окреме «віконечко», а для кредо — стрічка над гербом. Тренер наголошує на тому, що необхідно зображувати відповіді у вигляді малюнка, піктограми, схеми тощо. Запитання для заповнення «віконечок» герба наступні:

1. Дві речі, які я роблю найкраще...
2. Мій найбільший педагогічний успіх...
3. Я — очима колег...
4. Я — очима вихованців...
5. Я — очима батьків вихованців...
6. Три найголовніші слова, які б я хотіла (хотів) почути на свою адресу...
7. Моє педагогічне кредо...

По завершенні тренер просить когось відкрити одне «віконечко» й сказати, що зображено та що цим зображенням учасник хотів сказати. Учасники висловлюються по колу.

За браком часу можна не відкривати всі «віконечка», а запропонувати відкрити одне за бажанням.

Запитання для обговорення:

- Як вам працювалося?
- Які думки, почуття викликала у вас ця вправа?
- Навіщо ми це робили?

Повторення правил роботи. Вправа «Частівки» (10 хв.)

Мета: повторити правила роботи, акцентувати увагу учасників на важливість дотримання правил.

Обладнання: картки з правилами.

Хід проведення: ведучий просить учасників розрахуватися за кількістю правил, прийнятих раніше, але у зворотному порядку (від найбільшої цифри до одиниці) та об'єднатися в мікрогрупи. Кожна група отримує по одній картці з правилом. Через 5 хвилин групи повинні передати зміст своїх правил за допомогою частівок так, щоб інші учасники здогадалися, що це за правила.

Наприкінці вправи проводиться її обговорення:

Запитання для обговорення:

- Для чого ми виконували цю вправу?
- Для чого необхідне повторення правил?

Представлення мети, завдань третього дня семінару (5 хв.)

Мета: ознайомити учасників з цільовими орієнтирами тренінгу.

Обладнання: плакат «Що відбудеться сьогодні».

Хід проведення: тренер ознайомлює учасників з метою, завданнями тренінгу, звертаючи їх увагу на плакат «Що відбудеться сьогодні».

Визначення очікувань учасників.

Вправа «Зоряна карта неба» (10 хв.)

Мета: визначити очікування учасників.

Обладнання: вирізані з кольорового паперу зірки (за кількістю учасників), клей.

Хід проведення: тренер роздає учасникам зірки і пропонує їм написати свої очікування щодо третього дня семінару. Потім учасники по черзі зачитують та розташовують їх на плакаті «Зоряна карта неба» поряд зі своїми очікуваннями, визначеними напередодні.

Запитання для обговорення:

- Чому важливо визначати очікування на кожен день семінару?
- Чим відрізняються сьогоднішні ваші очікування від попередніх?

Вправа на активізацію «Гірський хребет» (5 хв.)

Мета: сприяти знайомству учасників, згуртуванню групи.

Обладнання: шматок мотузки, покладений на підлогу.

Хід проведення: тренер пояснює, що раптом усі учасники опинилися в горах і стоять на вузькому хребті. З метою надійнішого забезпечення вони мають вишикуватися в алфавітному порядку за іменами, за місяцями народження (січень — грудень), за датами народження (1-31 число), але пересуватися треба так, щоб «утриматися» на гребені хребта, не «звалитися у прірву». Розмовляти не варто — все одно нічого не буде чути крізь завивання вітру на такій висоті.

Запитання для обговорення

- Що дало нам виконання цієї вправи?

Вправа «Конкурс» (25 хв.)

Мета: з'ясувати уявлення учасників про успішного керівника творчого об'єднання.

Обладнання: аркуші паперу формату А-4, ручки.

Хід проведення: тренер пропонує учасникам взяти участь у конкурсі «Успішний сучасний педагог», який оголосила методична рада закладу. Текст учасників має починатися словами: «Успішну особистість може виховати лише успішний, демократичний сучасний педагог. Успішний педагог — це...» Після завершення роботи учасники по колу зачитують фрагменти своїх текстів.

Запитання для обговорення:

- Які думки викликала у вас вправа?
- Навіщо ми її робили?

Вправа «Формула успіху сучасного педагога» (20 хв.)

Мета: вивести формулу успіху сучасного педагога.

Обладнання: 5 аркушів паперу формату А-3, фломастери.

Хід проведення: тренер об'єднує учасників у 5 груп (за порядком цифр 1-5).

Групи мають виконати наступні завдання:

- Група 1. — дати визначення поняття успіху;
- Група 2. — створити образ-символ успіху;
- Група 3. — створити пантоміму успіху;
- Група 4. — визначити складові успіху;
- Група 5. — вивести формулу успіху.

Час виконання — 5 хв. Час презентації — до 2 хв.

Запитання для обговорення:

- Що потрібно сучасному педагогу, щоб досягти успіху?
- Що нам дає виконання цієї вправи?

Вправа «Поради» (15 хв.)

Мета: розробити молодим педагогам поради «Як стати успішним на початку професійної кар'єри».

Обладнання: аркуші паперу формату А-4.

Хід проведення: тренер об'єднує учасників у чотири групи (за назвами сторін світу). Завданням груп є розробити молодим-педагогам поради «Як стати успішним на початку професійної кар'єри».

По закінченні відбувається презентація порад у великому колі.

Запитання для обговорення:

Що ви відчували під час виконання вправи?

Які ідеї у вас виникали?

Сесія 6. Модель компетентного сучасного педагога Вправа на активізацію «Вогонь, вода, повітря» (5 хв.)

Мета: активізувати учасників для подальшої роботи.

Хід проведення: учасники стають у коло. В центрі кола — ведучий. Коли ведучий вигукнув «вогонь» — усі біжать по колу; якщо каже «вода» — всі «присідають»; якщо говорять «повітря» — всі починають стрибати. Якщо ведучий вигукне інші команди — їх не виконують.

Вправа «Діамант пріоритетів» (40 хв.)

Мета: визначити головні пріоритети у діяльності сучасного педагога.

Обладнання: плакат з намальованим «діамантом» (додаток 9).

Хід проведення: на першому етапі тренер об'єднує учасників в 4 групи (за назвами казок) пропонує учасникам, використовуючи технологію «мозкового штурму», визначити головні завдання, які повинні розв'язувати керівники творчих об'єднань (5 хвилини). Потім відбувається представлення результатів роботи груп (10 хв.) та узагальнення визначених завдань.

На третьому етапі учасники індивідуально визначають, яке із цих завдань для них особисто є найголовнішим і стоїть на вершині «діаманта», потім — два менш важливі, і так далі, унизу діаманта — завдання, яке є найменш важливим при оцінці ефективності роботи сучасного педагога (5 хв.)

Після цього учасники об'єднуються в групи по двоє, потім — по чотири особи і створюють спільний діамант (10 хв.) А наостанок представники кожної групи, переконуючи один одного в правильності суджень саме своєї групи, створюють останній «діамант» (10 хв.)

Запитання для обговорення:

- З якою метою ми виконували цю вправу?
- Що корисного для себе ви винесли із даної вправи?

Вправа «Модель компетентного сучасного педагога (40 хв.)

Мета: розробити модель компетентного сучасного педагога.

Обладнання: аркуші паперу формату А-3, фломастери, бланк «Модель компетентного педагога».

Хід проведення: тренер запрошує до себе чотирьох бажаючих і пропонує їм обрати з учасників по одному напарнику. Потім ті, кого обрали, обирають собі по одному напарнику і т.д., доки всі учасники не об'єднаються в 4 групи. Кожній групі необхідно розробити модель компетентного педагога (15 хв.). По завершенні групи презентують свої моделі. На презентацію кожна група має 5 хвилин. По закінченні презентацій груп проводиться загальне обговорення.

Запитання для обговорення:

- З якими труднощами ви зіткнулися під час виконання цієї вправи?
- Яким чином допомагали вам набуті під час тренінгу знання та уміння виконати це завдання?

Підбиття підсумків семінару. Заповнення підсумкової анкети Вправа «Зоряна карта неба» (30 хв.)

Мета: з'ясувати ефективність навчання на семінарі та визначити, наскільки воно було ефективним.

Обладнання: плакат «Зоряна карта неба», маркери, бланки підсумкових анкет.

Хід проведення: тренер пропонує учасникам підійти до плаката «Зоряна карта неба», переглянути свої очікування і визначити, чи виправдалися вони під час семінару. Зірки з очікуваннями, які здійснилися, учасники маркерами поєднують лініями в сузір'я. Потім тренер запрошує учасників висловити свої думки з приводу ефективності навчання на семінарі, що із засвоєного учасниками на семінарі призведе до змін їхньої практичної діяльності. Учасники заповнюють підсумкові анкети.

Вправа «Ліцензія на успіх» (10 хв.)

Мета: активізувати учасників на дії щодо професійного зростання.

Обладнання: текст притчі «Усе в твоїх руках».

Хід проведення: тренер розповідає притчу «Усе в твоїх руках», роздає учасникам аркуші з текстом притчі. Потім звертається до учасників із пропозицією написати на листах з притчею те, що вони мають зробити, щоб стати ще більш успішними в професійній діяльності. Після завершення тренер просить учасників перевірити аркуші, на яких вони писали. Там уже був зроблений напис:

«Ліцензія на успіх». Таким чином, кожен учасник одержує власну ліцензію на успіх.

Урок з основ здоров'я
3 клас
«Природа і здоров'я»

Шкравюк О. О.

Вчитель початкових класів
Старинська ЗОШ І-ІІІ ступенів

Тема: Природа і здоров'я

Мета: ознайомити учнів з чинниками природи, що сприяють збереженню здоров'я людини; розвивати вміння використовувати природно-кліматичні фактори для загартовування організму; виховувати бережне ставлення до природи.

Обладнання:

Капелюхи де Бона, план уроку, комп'ютер, малюнки рослин.

Хід уроку:

І. Психоформула

- Який у вас настрій? Передайте виразом обличчя. У багатьох настроїв добрий, але є серед нас ті, кому чомусь сумно. Давай-те підніmemo їм настрої.
- Я дарую цю квітку...за те, що він... (*діти передають по класу квітку один одному, кажучи компліменти*).
- Передайте тепер виразом обличчя свій настрій. Тепер бачу, всі задоволені, тому загальний наш настрій можна показати так, як задоволення.
- Я бажаю, щоб такий настрій був у нас до кінця уроку.

ІІ. Етап покладання мети

- Діти, подивіться на дошку і прочитайте тему нашого сьогоднішнього уроку.
- Чого ви очікуєте від цього уроку?

ІІІ. Етап проектування

(діти говорять, вчитель фіксує на аркуші паперу маркером біля дошки відповіді)

Етап організації виконання плану діяльності

- А ось подивіться на план нашої роботи
  1. Вправа «Очікування»
  2. Збір інформації
  3. Загадки
  4. Робота в групах (дискусія «За-проти»)
  5. Презентація роботи в групах, висновки

6. *Відпочинок*
7. *Сюжетно-рольова гра*
8. *Кросворд*
9. *Робота з висловами (в групах)*
10. *Робота в зошитах*
11. *Підсумок*

Послухайте вірш:

Поглянь, дитино, все довкола
 Так щиро посміхається тобі:
 І сонце, й небо, ліс і поле —
 Ти теж у відповідь їм посміхнись.
 Ти привітайся з днем чудовим,
 З пташками, травами, струмочком голубим,
 І знай: усе це є природа,
 Її люби, примножуй, бережи!

- Про що цей вірш?
- Діти, а що незвичайного ви бачите на дошці? (*кольорові капелюхи*)
- Так, вони допомагатимуть нам в роботі. Як? Ось білий капелюх (*колір чистоти, правди, збору інформації*). Він допоможе вам зібрати всю необхідну інформацію.

Етап моделювання з елементами синтезу

— Що ви розумієте під словом природа?

Ліс тварини сонце фізкультура загартовування

Море ***Природа*** повітря ***Здоров'я*** чистота

Гори рослини вода харчування

- А що ви можете сказати про здоров'я?
- А що має відношення і до природи, і до здоров'я? (*сонце, повітря, вода*)
- Давайте відгадаємо загадки:

1. Голуба хустинка, жовтий клубок,
 По хустинці качається, людям усміхається.
 (*Сонце*)
2. Чисте, напоєне запахом квітів.
 Дихати без нього не можна...
 (*Повітря*)
3. Вона прозора, як сльоза,
 І кольором, як бірюза,
 На все вона спроможна,
 Без неї жити не можна...
 Тепер відгадайте, хто вона —

Ота звичайна рідина.
(Вода)

IV. Дискусія, побудована на проблемній ситуації

— А зараз звернемося по допомогу до капелюхів жовтогогарячого та чорного кольору.

Одна команда бере жовтий капелюх (кольору сонця, переваги, позитивності) і готує повідомлення про корисний вплив природних факторів (сонця, води, повітря) на здоров'я людини.

Друга команда бере чорний капелюх (колір землі, допомагає побачити негативне, шкідливе).

— Ви повинні повідомити нам про шкідливість води, сонця, повітря. В яких випадках це відбувається?

(Робота в групах, обговорення, відповіді.)

— А тепер візьмемо синій капелюх (кольору роздумів, знань) і зробимо висновки. Підсумуємо те, про що говорили.

V. Фізхвилинка

Добре те, що сонце світить! *(руки вгору)*

Добре те, що віє вітер! *(коливання від вітру)*

Добре те, що цей ось ліс *(присід)*

Разом з нами ріс і ріс! *(повільно піднімаються)*

Добре те, що в нашій річці *(руки вперед, долоні назовні)*

Синя, небрудна вода! *(імітують плавання)*

І мене матуся рідна *(крокують)*

Після школи зустріча! *(плескають у долоні)*

Добре гратися на дворі! *(стрибають)*

Добре вчитися у школі! *(сідають за парти)*

Добре плавати в ставу! *(плавання)*

Добре те, що я живу! *(на себе і в гору)*

VI. Практична робота

— Візьмемо зелений капелюх (колір життя, нових ідей, досліджень).

— У лісі, у полі, на городі нас оточує безліч рослин.

— Де найбільше рослин? *(У лісі).*

— Чому ліс називають аптекою?

— Дякую за висловлені думки! *(На дошці записано, хто що сказав).*

— Прошу уважно подивитись маленьку виставу, яку нам приготували ваші товариші. По закінченні ви зможете вірно відповісти на запитання, які ви бачите на екрані.

Сюжетно-рольова гра

1. Де була Марійка з дідусем?

2. Що розповів дідусь про конвалію?

3. Яку силу має деревій?
4. Чому подорожник — наш справжній друг?
5. Допоможіть Марійці відповісти на питання: «Чому ліс — це зелена аптека?»

Дійові особи: Марійка, дідусь.

I дія

- Дідусю, а Яринка в школі сьогодні сказала, що ліс — це зелена аптека.
- Так, Марійко.
- А чому?
- Почекай, онучко, підемо в ліс, побачиш чому.

II дія

- Подивись, Марійко, як гарно у лісі!
- Дідусю, а яка це квітка?
- Це духмяна, гарненька конвалія. З неї готують ліки для тих, хто хворіє серцем.

III дія

- Придивляйся, Марійко, до квіток, до трав. Побачиш щось цікаве чи незнайоме — покажи мені.
- Дідусю, а що це за дерево цвіте?
- Це деревій цвіте. Він має цілющу силу. Обережніше ступай. По краях стежки росте подорожник. Ця рослина до стежок і доріг тулиться. Тому і зветься подорожником. Людині він справжній друг. Зупиняє кров, коли пораниш пальчик. Бачиш, як багато цілющих трав у лісі? Тепер розумієш, чому ліс називають зеленою аптекою?

(Відповіді дітей на питання)

VII. Розгадування кросворда

Але багато рослин нас оточує і на городі. Впізнаємо їх.

Гарбуз	1...а
Кріп	2...п
Картопля	3...т
Перець	4...е
Морква	5...к
Капуста	6...а

VIII. Робота з висловами (слайд №8)

Їж по яблуку на день, лікар тобі не знадобиться.

Цибуля на столі — міцне здоров'я.

Зелень на столі — здоров'я на 100 років.

IX. Робота в зошитах (самотійно)

X. Підсумок уроку

- Візьмемо червоний капелюх (*колір відчуття, емоцій*)
- Що сподобалось? Які виникли почуття?
- А чи все відбулось очікуване?
- А як настрій? (*Оцінювання за роботами в зошитах*)

Як стати толерантною людиною?

*Тренінгове заняття з учнями 8-х класів
Старинська загальноосвітня школа I-III ступенів
Муха Лола Сайфуллівна
психолог*

Мета: навчити школярів нормам толерантних взаємин у групі, суспільстві.

Завдання:

1. Допомогти учасникам зрозуміти поняття толерантності.
2. Показати можливість діагностики толерантного та інтолерантного розвитку особистості.
3. Визначити межі своєї толерантності.
4. Сприяти толерантним взаєминам у колективі.

Форми і методи роботи: обговорення, дискусія, мозковий штурм, рольова гра.

Тривалість тренінгу – 2 години.

1. Вправа «Знайомство» (10 хв.)

Мета: розвивати вміння короткої самопрезентації, сприяти створенню атмосфери довіри та доброзичливості для конструктивної роботи.

Усі учасники тренінгу сідають у коло, беруть невеликий аркуш паперу, пишуть на ньому своє ім'я так, як їм хочеться, щоб до них зверталися протягом заняття.

— Спробуйте зобразити свою емблему. По колу за годинниковою стрілкою починаємо презентацію: «Мене звати...», «Про мене можуть сказати, що я...»

2. Вправа «Сніжний кавалок»

Учасники сидять у колі. Тренер пропонує одному учаснику назвати своє ім'я, наступний по колу називає ім'я попереднього учасника і своє. Кожен наступний називає імена всіх попередніх і додає своє. Отже, останній учасник має назвати імена всіх учасників і закінчити своїм.

Тренер. Добрий день! «Людина може обійтись без багатьох речей, але не без іншої людини», — сказав один учений. Навіть на самоті вона подумки звертається до інших людей. Наприклад, коли приміряєш новий одяг або робиш зачіску, думаєш, що скажуть твої друзі, чи не вважатимуть вони тебе відсталим або «занадто» кру-

тим. Попри все людські стосунки нерідко спричиняють проблеми: непорозуміння, суперечки, конфлікти. Щоб запобігти цьому, треба навчитися ладнати з різними людьми. Тому тема нашого заходу «толерантність».

3. Правила роботи в тренінгу

- активна участь;
- доброзичливе ставлення одне до одного;
- кожна думка має право на існування;
- слухати і чути;
- говорить один;
- дотримуватися регламенту.

4. Вправа «Асоціативний ряд»

Мета: засвоїти поняття «толерантність», розширити його зміст.

Учасники називають характеристики людини, що асоціюються з поняттям толерантності і починаються з літери вертикального ряду.

Т —
О —
Л —
Е —
Р —
А —
Н —
Т —
Н —
І —
С —
Т —
Ь

Міні-лекція тренера

Поняття «толерантність» є синонімом слова «терпимість», саме так воно звучить латиною. Толерантність людей є найважливішою умовою миру і злагоди в сім'ї, колективі та суспільстві. Адже соціальні взаємовідносини постійно змінюються, породжуючи то гармонію, то однобічну перевагу, а то й зіткнення безпосередніх інтересів. У різних людей — різні погляди на життя, працю, кохання тощо. Чи завжди ми поважаємо думки, погляди інших? Як треба поважати інших? Чи треба прагнути, щоб інша людина сприйняла ваші погляди? Проявляти нетерпимість чи бути толерантним?

5. Притча про аксакала

Помирає в одному поселенні старий аксакал. Прийшли до нього люди попроситися, та й говорять: «Скажи нам, мудрий старий, як вдалося тобі створити такий порядок у сім'ї, що усі сини й невістки, дочки й зяті жили разом у мирі й злагоді». Не може вже говорити старий — подають йому папір і олівець, і він довго пише. І коли випадає з рук вмираючого аркуш, дуже здивувалися усі — там 100 разів було написано одне слово. Не здогадуєтесь яке? 100 разів було написано слово — ТЕРПИМІСТЬ!

6. Вправа «Чи ми схожі?»

Учасники сідають по колу. Ведучий вибирає одного із учасників за якоюсь реальною чи уявною схожістю зі своєю рисою та запрошує його до центра кола. Обраний звертається до кого-небудь з учасників у такий же спосіб, але за іншим чинником. Так продовжується доти, доки усі учасники не опиняться у колі.

7. Гра «Знайти те, що поєднує»

Мета: єднання колективу, формування почуття причетності до групи.

Учасники об'єднуються в групи по 5 осіб і протягом 5 хв. шукають те, що в усіх спільне.

— Скільки спільного єднає нас. Але пам'ятайте, що всі люди різні. Люди, які вміють з повагою ставитися до думки інших людей, володіють високою культурою.

Добре ставлення до людини має виявлятися не лише на словах, а й у конкретних справах.

8. Вправа «Картопля»

Тренер. Часто буває так, що ми сприймаємо яку-небудь групу, наприклад етнічну, як ціле і не замислюємося про те, що кожний її представник — зовсім унікальний і неповторний. Наприклад, нам може здаватися, що «всі китайці на одне лице», що всі німці страшні педанти, а фіни — мовчазні. Однак якщо ми ближче познайомимся з конкретною людиною з цієї групи, більше дізнаємось про неї, то її індивідуальність, неповторність будуть очевидними.

Давайте спробуємо проілюструвати унікальність всього існуючого на практиці. Навряд чи хто-небудь вважає, що кілограм картоплі наповнений індивідуальністю. Візьміть кожний собі по картоплині. Роздивіться її якомога уважніше, з'ясуйте «особливі прикмети». На це дається 1 хвилина. Потім картопля змишується. Кожний повинен знайти свою картоплину й описати її.

9. Вправа «Дослід»

Тренер. Усі ми несхожі один на одного, і щоб мирно співіснувати, нам треба миритися з цим розмаїттям. Зараз відділ досліджень проведе дослід, який показує, що ми дуже різні. Будь ласка, п'ять чоловік вийдіть до мене. Візьміть однакові аркуші паперу. Потім усі одночасно виконайте наступні дії:

1. Складіть аркуш навпіл.
2. Відірвіть верхній правий кут.
3. Знову складіть навпіл.
4. Відірвіть правий верхній кут.
5. Знову складіть.
6. Знову відірвіть верхній правий кут.
7. Складіть аркуш надвое.
8. Якщо можна, відірвіть правий кут.
9. Розгорніть аркуш і покажіть іншим.

Чи можемо сказати, що хтось виконав роботу неправильно? Чому аркуші відірвані так по-різному? Чи можете ви сказати, що всі, хто відірвав аркуші інакше, ніж ви, є гіршими за вас? Чи буває так, що ми оцінюємо людину тільки з огляду на те, чи робить вона щось так, як ми? Чого навчає ця вправа?

10. Вправа «Про толерантність»

Прочитайте наведені висловлювання та обговоріть:

- Як ви їх розумієте, поясніть на прикладах це положення;
- Що для автора (авторів) означає поняття «толерантність»: визначте одним чи кількома словами;
- Чи погоджуєтеся ви з автором (авторами) цього висловлювання:

Гідність людини полягає в тому, щоб любити тих, хто її ображає. (Марк Аврелій, давньоримський імператор і філософ)

Нам потрібні реформи, а не революції. Нам потрібне толерантне, досконаліше, людяніше суспільство. (А. Сахаров, радянський вчений у галузі ядерної фізики)

Закликаю до відмови від політичної нетерпимості. Бо вона схожа на кулю зі зміщеним центром, яка розриває суспільний організм, травмує суспільну свідомість. (Леонід Кучма)

Ваша думка для мене глибоко ворожа, але за ваше право її висловити я готовий віддати своє життя. (Вольтер, французький філософ епохи Просвітництва).

11. Вправа «Як проявляти толерантність»

Проаналізуйте ситуації, оберіть свій варіант відповіді й поясніть його. Дайте визначення поняттю «межа терпимості». Розділіть учас-

ників на пари і запропонуйте дослідити конкретні ситуації дискримінації, з якими вони можуть зустрітися у повсякденному житті і можливі засоби реагування на такі ситуації. В кожній ситуації пара має обрати найбільш й найменш придатний спосіб поведінки, після чого учасники по колу роблять презентацію своєї ситуації. Розповідають про можливі варіанти та варіанти, що було обрано. Група надає свої коментарі.

Обговорення та оцінка

Поставте групам запитання:

- Що виграли в кожному з обраних варіантів всі, кого було залучено до ситуації?
- Що програли?
- Чи можуть бути які-небудь ще рішення, окрім запропонованих?
- Хто може допомогти у вирішенні ситуації, що склалася?

Ситуація 1

Дмитро має не типову для хлопця зачіску — занадто довге волосся. Як поводитися тим, кому такий стиль не подобається?

Варіанти:

- Постійно демонструвати своє негативне ставлення, в різкій формі рекомендувати змінити зачіску.
- Виходити з того, що людина має право на самовираження і може робити будь-що зі своїм власним волоссям.
- Вимагати слідувати загальному стилю одягу та зачіски на заняттях у школі.

Ситуація 2

Оксана часто пропускає уроки без поважних причин. Як ставитись до цього?

Варіанти:

- Засуджувати вчинки учениці.
- Вважати, що це — особиста справа Оксани і не втручатися.
- Із розумінням ставитись до проблеми Оксани, поступово заохочувати її до навчання.

Ситуація 3

Вадим постійно виявляє неповагу до інших, грубість до своїх товаришів. Як бути?

Варіанти:

- Прагнути уникати спілкування з Вадимом.
- Відповісти грубістю на грубість.
- «Ковтати» образи і проводити з учнем роз'яснювальну роботу.

Ситуація 4

У компанії, де ви проводите свій вільний час, прийнято називати друзів за прізвиськом.

Хтось має приємні прізвиська, хтось — не дуже. Одного з хлопців всі називають «Товстий», хоча він кілька разів просив не називати його так. Насправді його звать Сашком. Ви називаєте його по імені, але всі кричать: «Який він Сашко, він — Товстий!».

Варіанти:

- Ви теж почнете називати його «Товстий», інакше всі будуть сміятися з вас.
- Будете називати його по імені. Вам начхати на думку оточуючих.
- Спробуєте пояснити всім, що називати людей за прізвиськом — безглуздо.

Ситуація 5

У вашому дворі живе дівчина-інвалід. Вона пересувається за допомогою візка. Учора ви зустріли її у дворі. Вона запросила вас на свій День народження. Ви:

Варіанти:

- Відмовитися. Навіщо вам спілкуватися з інвалідами?
- Погодитися, але потім не підете. Напевно, там буде скучно.
- Підете й візьмете з собою друга (подругу).

Аня — дуже дивна. Ніхто в класі не хоче з нею спілкуватися, тому що вона вдягається не так, як всі, і взагалі, вона якась незрозуміла. На цьому тижні ви готуетесь до шкільної театральної вистави. Аня прийшла до вас і попросилася теж взяти участь у підготовці в якості художника. Вона, правда, чудово малює, але ваші друзі не хочуть, щоб вона входила до підготовчої групи. Ви — керівник групи. Ваші дії:

Варіанти:

- Незважаючи на протести друзів, дозволити Ані взяти участь в якості художника.
- Дозволити Ані взяти участь, але дати їй якусь «чорну роботу», яку ніхто інший виконувати не хоче.
- Знайти причину, щоб не дозволити Ані взяти участь.

Ситуація 6

На стіні шкільного туалету ви побачили свастику. Ваші дії:

Варіанти:

- Пройду повз і не помічу. Напишу поруч: «смерть всім чорношкірим».
- Непомітно зітру її.

- Разом з друзями розпочну в школі кампанію проти нацистських символів.

Ситуація 7

У вашій школі модно бути скінхедом і нацистом. Ваші дії:

Варіанти:

- Теж поголю голову й почну носити свастику.
- Не буду звертати увагу на те, що відбувається, поясню друзям, що означає цей рух. Організую показ фільмів на цю тему.

Ситуація 8

Усі навколо сміються над вірменами і розповідають про них образливі анекдоти. Хлопчик-вірменин, котрий навчається у вашому класі, дуже ображається. Анекдоти, щоправда, смішні.

Варіанти:

- Я теж пригадаю кілька анекдотів, поясню вірменському хлопцю, що анекдоти — це просто жарт.
- Попрошу не розповідати при мені образливих анекдотів.

Ситуація 9

Один із вчителів розповідає, що всі араби і мусульмани загалом — терористи, й ми повинні їх ненавидіти. Ваші дії:

Варіанти:

- Продовжу гратися з мобільним телефоном, не концентруючись на словах вчителя.
- Після уроків поясню друзям, що це — упередження.
- Під час уроку заперечуватиму вчителю.
- Звернуся до директора школи.

Ситуація 10

У вашому дворі живе чорношкірий хлопчик. Його батько — з Нігерії. Ви з ним товаришуєте. Але ваш батько дізнався про це, і не хоче, щоб ви спілкувалися з негром, оскільки це небезпечно.

Варіанти:

- Я дотримуватимуся порад батька, він все ж таки дорослий і поганого мені не порадить.
- Я попрошу дозволу запросити друга в гості й познайомлю його з татом. Він зрозуміє, що все нормально, і проблему буде вирішено.

12. Вправа «Імпульс»

Учасникам пропонується, стоячи в колі, взятися за руки і по черзі передати «імпульс», швидко один раз стискаючи долоню сусіда, справа наліво. Ведучий першим посилає сигнал і останнім його ж приймає, сповіщаючи про отримання піднятою рукою.

13. Вправа «Дикі гусей»

Чи багато знаємо про диких гусей? Вони голосно кричать і боляче щипаються. А ще вони клином летять на південь. А ви знаєте, що гусак вибирає собі пару на все життя? І якщо одна половинка гине, інша ніколи не створить собі нову пару і незабаром теж вмирає. Злетівши клином, вони здатні долати відстань в 1,7 раза більше, ніж поодинці, оскільки зменшується опір повітря, і найскладніше тому, хто летить попереду. Якщо перший втомився, він вирушає в кінець зграї, і його негайно підмінюють. І кожен з гусей буває в цій ролі. Якщо один з гусей захворів або втомився і опускається нижче, ще двоє опускаються з ним і залишаються до тих пір, поки той не набереться досить сил.

Ви чули, як кричать гуси, коли клин пливе до горизонту? Це вони підбадьорюють того, хто летить попереду, і точно знають, що їх також підбадьорюватимуть, коли вони опиняться на його місці.

Вчитель підводить дітей до думки-узагальнення: життя диких гусей — це метафора стосунків в сім'ї, колективі.

- Чи часто нас, якщо ми «летимо попереду» підтримують?
- Чи не забувають про нас, коли ми втомилися і «відстаємо»? Для того, щоб була можливість «летіти» вперед, важливо мати надійний «тил».
- Як ми поводитимось, коли хтось помиляється?
- Чи «спускаємося з ним вниз», щоб підтримати? Або нам легко вигнати його із «зграї»?!

14. Вправа «Мух краще ловити на мед»

Мета: показати, що підхід із позиції сили не завжди найефективніший засіб спілкування та спонукання людей до зміни поведінки.

Тренер пропонує учасникам розділитися на пари, стати обличчям один до одного, одному члену пари затиснути руку в кулак і тримати кулак перед напарником.

Завдання для одного з кожної пари — якомога швидше розтулити кулак партнера. Через 10 с тренер зупиняє вправу й констатує, що більшість учасників намагалися змусити партнерів розтулити долоню силою, проте чим більше сили вони доклали, тим більшим був опір. Тренер запитує, чи застосовував хтось інший спосіб спонукати партнера розтулити долоню, наприклад, чемно попросити. Як правило, комусь із учасників спало на думку використати цей найпростіший спосіб.

Після цієї вправи тренер ініціює обговорення ефективності різних управлінських навичок, методів запровадження змін, фокусуючи увагу на корисності дій без примусу, за умов поваги інших, творчого сприяння змінам, відкритості до нестандартних ідей.

15. Вправа «Квітка толерантності»

Робота в групах: намалювати емблему толерантності.

— Діти, у мене є квітка, але допоможіть мені зробити її красивою, їй потрібні пелюстки, і не прості, а з рисами толерантності, адже це — квітка толерантності.

(Діти роблять надписи і прикріплюють пелюстки)

16. Вправа «Валіза»

Мета: згуртування колективу.

Матеріали: валіза, аркуші паперу, ручки.

На аркушах паперу напишіть, що ви для себе взяли з цього заняття, чи справдилися ваші сподівання. Діти, давайте покладемо у цей кошик ті цінності, які ми візьмемо з собою в життя.

(Кожен учасник кладе в кошик фрукти зі словами):

— Я візьму з собою хороший настрій.

— Я візьму знання про ...

У світі поширюється рух за толерантність, бо вона є необхідною умовою миру і демократії. Наш український народ неодноразово виявляв свою терпимість до інакодумців, здатність до компромісу, вміння виходити із проблемних ситуацій. Толерантність не є вродженою рисою характеру, її потрібно виховувати в себе з дитинства.

Людство втомилося від постійних воєн, які несуть лише втрати, нещастя та біль. Ми вчимося толерантності, щоб врятувати світ.

Усі люди народилися вільними й рівними за своєю гідністю та правами. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти один стосовно іншого в дусі братерства.

*Декларація Прав Людини,
1948, стаття 1.*

«Світ — моя батьківщина, людство — моя родина».

Халіл Жібраїл.

«Я не згідний з тим, що ви говорите, але пожертвую своїм життям, захищаючи ваше право висловлювати власну думку».

Вольтер.

«Я віддаю перевагу тим народам, які є сумою «Я», аніж представникам тих народів, які є часткою «Ми».

Станіслав Єжи Лец.

«Це погано бути дискримінованим меншістю, але ще гірше бути дискримінованим більшістю».

Лорд Нектон.

Толерантність — це гармонія в багатоманітності.

«Любов виникає з любові, коли хочу, щоб мене любили, я сам першим люблю».

Григорій Сковорода.

«Ніхто не може судити про інших, поки не навчиться судити про себе самого».

Й. Гете.

«Хто дуже довго думає про те, щоб робити добро, в того немає часу бути добрим».

Р. Тагор.

«Біженець — йди додому! Він би це робив, якби міг».

(Приказка)

«Гарні манери має той, хто найменшу кількість людей ставить у незручне становище».

Джонатан Свіфт.

«Людство бачиться деревом: у кожної гілки своя пташка, у кожної пташки своя мова, а разом — дерево. А спільно — хор».

Дмитро Чередниченко.

«Сумління іноді народжується з його докорів».

Толерантність — це те, що робить можливим досягнення миру і веде від культури війни до культури миру.

Толерантність — це взаємодія, заснована на терпимості та повазі до інших.

«Людство все ж зазнає поступу. Винуватців геноциду судять щораз гуманніше».

Станіслав Єжи Лец.

«Не все те неправильне, що тобі незрозуміле».

Григорій Сковорода.

Толерантність — це здатність і прагнення до діалогу.

«Ніколи не конфліктують два патріоти. У бою завше на одному боці любов до вітчизни, а з другого — ненависть до чужого народу».

Станіслав Єжи Лец.

Толерантність — це прояв терпимості до представників інших культур, вірувань, країн і народів: вони не краще і не гірше, вони просто інші.

Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Стаття 34 Конституції України.

**«Я нікому не бажаю зла, не вмію, просто не знаю,
як це робиться» .**

Януш Корчак.

**«Не можна зіграти «Гімну Свободи» на інструменті насиль-
ства».**

Станіслав Єжи Лец.

**«Помирися зі своїм суперником швидше, поки ти ще на шляху
з ним».**

Євангеліє від Матфея.

**«Намагайтеся бути хоча б трохи добрішими, і ви побачите, що
будете не в змозі здійснити інший вчинок».**

Конфуцій.

**«Я думаю, що головне призначення людини на землі – творити
добро, жити для людей».**

Василь Ярошенко.

**«Будьте строгими до себе та м'якими до інших. Так ви врятує-
те себе від людської неприязні».**

«Кожний чує лише те, що розуміє».

Тит Плавт.

**«Здорова нація так само не помічає своєї національності, як
здорова людина – хребта».**

Бернард Шоу.

«Яке призначення людини? Бути нею!»

Станіслав Єжи Лец.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник / І. Д. Бех. — К. : Либідь, 2008. — 848 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. — К. : Академвидав, 2009. — 248 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І. Д. Бех. — К. : Либідь, 2003. — Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. — 280 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І. Д. Бех. — К. : Либідь, 2003. — Кн. 2. Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. — 344 с.
5. Бех І. Д. Інваріанти особистісно орієнтованого підходу до виховання дитини / І. Д. Бех // Початкова школа. — 2001. — № 2. — С. 3-7.
6. Бех І. Д. Колектив як чинник створення унікальної ситуації виховання особистості // Директор школи. — 2002. — № 6. — С. 8.
7. Бех І. Д. Концепція виховання особистості / Іван Дмитрович Бех // Рідна школа. — 1991. — № 5.
8. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку / І. Д. Бех. — Академвидав, 2012. — 256 с. — (Серія Альма-матер).
9. Борытко Н. Как разработать воспитательную систему общеобразовательного учреждения / Н. Борытко, Н. Фролова, Е. Ткачева // Воспитательная система школы. — 2007. — № 1. — С. 63-70.
10. Внутрешкольное управление: вопросы теории и практики // под редакцией Т. И. Шомовой. — М. : Образование, 1991. — С. 27-29.
11. Виховна система загальноосвітнього навчального закладу: контури розвитку : посібник / За заг. ред. д. п. н. професора В. М. Оржеховської. — Тернопіль : ТзОВ «Тернограф», 2013. — 304 с.
12. Гірняк О. М. Менеджмент: підручник для студентів вищих навчальних закладів / О. М. Гірняк, П. П. Лазановський. — Львів : «Магнолія 2006», 2007. — 352 с.
13. Головінова В. О. Управління якістю — стратегія розвитку / В. О. Головінова, В. П. Головінов // Світло. — 2000. — № 1. — С. 46-49.
14. Гонтаровська Н. Освітнє середовище як фактор особистості дитини: монографія / Н. Гонтаровська. — К. : Дніпро-VAL, 2010. — 623 с.
15. Данилова Г. С. Методичні служби України: проблеми управління, професійна підготовка: навч.-метод. посібник // Г. С. Данилова. — К. : ІЗМН, 1997. — 256 с.
16. Дик Н. Ф. Воспитательная система образовательного учреждения: книга современного руководителя / Н. Ф. Дик. — Ростов н/Д : Феникс, 2006. — 320 с.
17. Єжова О. О. Формування ціннісного ставлення до здоров'я в учнів професійно-технічних навчальних закладів: монографія / Ольга Єжова. — Суми : МакДен, 2011. — 412 с.

18. Захаренко О. А. Слово до нащадків / О. А. Захаренко. — К. : СПД Богданова А. М., 2006. — 216 с.
19. Зязюн І. П. Педагогіка добра: ідеали і реалії / І. П. Зязюн. — К. : МАУП, 2000. — 312 с.
20. Інформаційний буклет проекту «Науково-методичний супровід розбудови превентивного виховного простору» / В. М. Оржеховська, Т. Є. Федорченко, В. І. Кириченко, Г. Г. Ковганич. — К. : Друкарня Мадрид. — 2009. — 14 с.
21. Иорданский Н. Организация детской среды : научн. пособие / Н. Иорданский. — М. : Работник просвещения, 1925. — 98 с.
22. Использование интерактивных технологий в превентивном воспитании детей и молодёжи : учеб.-метод. пособие / В. М. Оржеховская, Т. Е. Федорченко. — К. : ИНТЕРПРИНТ, 2005. — 167 с.
23. Єрмаков І. Г. Виховання життєтворчості: моделі виховних систем / І. Г. Єрмаков. — Х. : Вид. група «Основа». 2006. — 224 с.
24. Камалиев Н. Социальное партнерство в профессиональном образовании / Н. Камалиев // Журнал «Справочник руководителя образовательного учреждения». — 2005. — № 2. — С. 42-46.
25. Колпаков В. М. Самоменеджмент. Самоуправління життєдіяльності та діяльності людини : навч. пос. для студентів вищ. навч. закл. / В. М. Колпаков. — Київ : ДП «Видавничий дім «Персонас», 2008. — 528 с.
26. Ларина В. П. Научно-методическое сопровождение инновационной деятельности общеобразовательных заведений как средство развития региональной системы образования : автореф. на соискание науч. степ. доктора пед. наук. по спец. 13.00.01 / В. П. Ларина. — Самара, 2008. — 58 с.
27. Ларина В. П. Научно-методическое сопровождение инновационной деятельности образовательных учреждений как механизм профессионального развития их руководителей и педагогов / В. П. Ларина // Образование взрослых: теория, методология, проблемы : материалы региональной научной конференции, Киров, 28 декабря 2007 г. — Киров: КИПК и ПРО, 2007. — С. 10-21.
28. Мармоза О. І. Менеджмент в освіті: дорожня карта керівника. / О. І. Мармоза. — Х. : Видав. група «Основа», 2007. — 447 с.
29. Методична служба — школі. Інформаційно-методичні матеріали на допомогу працівникам освіти. Випуск 1. / Укладачі: Ю. В. Буган, Г. Г. Свінних, В. І. Уруський. — Тернопіль: «Астон», 2003. — 286 с.
30. Майбутнє у твоїх руках: визнач свою позицію : навч.-метод. посіб. / Т. Є. Федорченко, С. В. Федорченко, І. В. Топчій. — Черкаси : Чабаненко Ю., 2009. — 178 с.
31. Мороз І. В. Менеджмент і маркетинг освіти : навчально-методичний посібник / І. В. Мороз. — К. : Освіта України, 2009. — 192 с.

32. Оржеховська В.М. Превентивна педагогіка : навч. пос. / В.М. Оржеховська, О.І. Пилипенко. — О. : ТОВ «Інтерпрінт», 2006. — 284 с.
33. Оржеховська В.М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх : навч. посіб. / В.М. Оржеховська, Т.Є. Федорченко. — Черкаси : Чабаненко Ю., 2008. — 375 с.
34. Оржеховська В.М. Робота школи з профілактики вживання неповнолітніми психоактивних речовин : навчальний посібник / В.М. Оржеховська, М. Вієр, Л.М. Деркач. — Черкаси, 2006. — 180 с.
35. Родигіна І. Провідні функції методичної служби / І. Родигіна // Post-методика, №3 (207). — 2009. — С. 12-19.
36. Симонов В.П. Педагогический менеджмент: ноу-хау в образовании: учебное пособие / В.П. Симонов. — М. : Высшее образование, 2007. — 357 с.
37. Страшко С.В. Соціально-просвітницькі тренінги : навч.-метод. посіб. з формування мотивації до здорового способу життя та профілактики ВІЛ-СНІДу / С.В. Страшко, Л.А. Животовська, О.Д. Гречишкіна. — К. : Освіта України, 2006. — 260 с.
38. Соціолого-педагогічний словник // За ред. В.В. Радула. — К. : ЕксОб, 2004. — 304 с.
39. Словник основних термінів з превентивного виховання / Уклад. : В.М. Оржеховська, Т.Є. Федорченко, Л.І. Габора, В.І. Кириченко, Т.В. Тарасова, Г.Г. Ковганич. — Тернопіль, 2007. — 250 с.
40. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / В.О. Сухомлинський. — К. : Рад. шк., 1978. — 267 с.
41. Тарасова Т. Педагогічні технології в роботі класного керівника: навч. — метод. посібник / Т. Тарасова, В. Кириченко; за заг. ред. В.М. Оржеховської. — Тернопіль, 2006. — 312 с.
42. Твой выбор — ответственное поведение: учеб.-метод. пособие / В.М. Оржеховская, Т.Е. Федорченко. — К. : ООО ИНТЕРПРИНТ. — 2005. — 154 с.
43. Симонов В.П. Педагогический менеджмент: учебное пособие / В.П. Симонов. — М. : Высшее образование, 2007. — 357 с.
44. Словник основних термінів і понять з превентивного виховання / В.М. Оржеховська, Т.Є. Федорченко, В.І. Кириченко та ін. — Тернопіль : «ТЕРНОГРАФ», 2007. — 198 с.
45. Сорочан Т. Співтворчість — одна з ознак технології науково-методичного супроводу / Т. Сорочан // Матер. науково-практичної конф. «Активізація творчого потенціалу учнівської молоді в контексті глобалізації освіти», 2012. — С. 34-40.
46. Федорченко Т.Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : монографія / Тетяна Федорченко. — Черкаси : ПП Чабаненко Ю.А., 2011. — 488 с.

47. Федорченко Т.Є. Система роботи школи з профілактики вживання учнями психоактивних речовин: навч.-метод. посібник / Є.Т. Федорченко, І.В. Топчій. — Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2009. — 220 с.
48. Философский энциклопедический словарь. — М.: Сов. Энциклопедия, 1983. — 840 с.
49. Федорченко Т.Є. Рання профілактика негативних проявів у поведінці дітей: навч.-метод. посіб. / Т.Є. Федорченко. — К.: ХІК, 2003. — 116 с.
50. Федорченко Т.Є. Дитяча агресивність: проблеми, профілактика: навч.-метод. посіб. / Т.Є. Федорченко. — Черкаси: Чабаненко Ю., 2010. — 238 с.
51. Федорченко Т.Є. Використання інтерактивних технологій у профілактичній роботі щодо вживання неповнолітніми наркотичних речовин / Т.Є. Федорченко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць / Ін-т проблем виховання АПН України. — Київ-Житомир, 2005. — Вип. 7. — С. 224-229.
52. Фрумин И. Образовательное пространство как пространство развития: школа взросления / И. Фрумин, В. Эльконин // Вопросы психологии. — 1993. — № 1. — С. 24-32.
53. Школа — територія здоров'я. Посібник зі створення, впровадження та оцінювання шкільної програми з профілактики вживання психоактивних речовин. — К.: «Пріма», 2006. — 172 с.
54. Филиппова Е.Ф. Социальное партнерство — условие развития школы / Е.Ф. Филиппова // Журнал «Справочник руководителя образовательного учреждения». — 2004. — № 6. — 2004. — С. 38-41.
55. Управление школой: теоретические основы и методы: учебное пособие / под редакцией В.С. Лазарева. — М.: Образование, 1997. — С. 24-44.
56. Управление современной школой: пособие для директора школы // Под ред. М.М. Поташника. — М.: Образование, 1992. — С. 67-70.
57. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В.А. Ясвин. — М., 1997. — 288 с.

Наукове видання

**Оржеховська Валентина Михайлівна,
Федорченко Тетяна Євгенівна**

**ТЕХНОЛОГІЇ РОЗБУДОВИ ВИХОВНОЇ
СИСТЕМИ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО
НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ**

Навчально-методичний посібник

Технічний редактор *О.М. Корнілов*
Комп'ютерна верстка *В.М. Яценко*
Редактор *В.Г. Кошова*
Оформлення обкладинки *К.А. Бобровницька*

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Підп. до друку 27.09.2014. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 10,0.
Замовлення № 2462. Наклад 300 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: design@imex.kr.ua